

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A.X. SHOALIMOV, SH.A. TOJIBOYEVA

IQTISODIYOT SUBYEKTLARI
MOLIYAVIY HOLATI
TAHLILI

O‘quv qo‘llanma

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
huzuridagi Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan
magistratura va bakalavriat talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT - “IQTISODIYOT” – 2020

UO‘K: 338.924 (022)
KBK: 65.053 E30

Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. “Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holati tahlili”: O‘quv qo‘llanma. –T.: “IQTISODIYOT”, 2020 – 212bet.

“Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holati tahlili” fanini o‘qitish, uning mazmunini respublikamizda amal qilayotgan “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonun va boshqa qonunlar, me‘yoriy hujjatlar talablaridan kelib chiqqan holda tubdan yangilashni taqozo etmoqda. Mazkur o‘quv qo‘llanmada moliyaviy holat tahlilining fan sifatida tashkil topishi, maqsadi, vazifasi, tahlil etish metodi, tashkil etish bosqichlari, tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari o‘rganilgan. Iqtisodiyot subyektlarining moliyaviy holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili, ularni yaxshilash yo‘llarini ko‘rsatib berishning uslubiyati amaliy ma‘lumotlar asosida ko‘rsatib berilgan.

O‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlari magistrleri, talabalari, professor-o‘qituvchilar va tadqiqotchilar, menejerlar, moliyachilar, soliqchilar, bank xodimlari, buxgalterlar, auditorlar hamda boshqa iqtisodchi mutaxassislar uchun mo‘ljallangan

Taqrizchilar:

Ibragimov A.K. - O.zR Bank-moliya akademiyasi "Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasi professori, iqtisod fanlari doktori;

Muqumov Z.A. - TDIU "Iqtisodiy tahlil va audit" kafedrasi mudiri, iqtisod fanlari nomzodi, dosent.

ISBN 978-9943-6059-8-5

UO‘K: 338.924 (022)
KBK: 65.053 E30

© «IQTISODIYOT», 2020.
© N.Q. Yo‘ldoshev, J.X.Rashidov, 2020.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida turgan birinchi va asosiy vazifa – izchil iqtisodiy o'sish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni mukammallashtirish va ilg'or texnologiyalar bilan qayta qurollantirishning bosh sharti bo'lgan makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishishdir. Joriy yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi №PF 4947-sonli Farmoni qabul qilindi¹. Mazkur harakatlar strategiyasining uchinchi yo'nalishi "Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish" masalalariga bag'ishlangan. Bu esa, iqtisodiyot tarmoqlarini iqtisodiy va moliyaviy barqaror faoliyat yuritishlari lozimligini taqozo etadi. Mamlakatimizda izchil iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan bosqichda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti: "Iqtisodiyotimizni mutlaqo yangi asosda tashkil etish va yanada erkinlashtirish, uning huquqiy asoslarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish bo'yicha qator qonunlar, farmon va qarorlar, puxta o'ylangan dasturlar qabul qilindi va ular izchil amalga oshirilmoqda"² - deb aytib o'tdilar.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish sharoitida har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Iqtisodiyot oldiga qo'yilgan vazifalardan biri bu uning samaradorligini ko'tarishdan iborat. Mamlakatimizda xo'jalik subyektlarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda ularning moliyaviy holatini tahlil qilish asosiy o'rinni egallaydi. Tahlil natijalari asosida boshqaruv ma'muriyati o'z korxonalarini iqtisodiyotda tutgan o'rni, tanlagan strategik yo'li to'g'riligi, mavjud ichki imkoniyatlardan resurslardan qay darajada foydalanilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015- yil 28- iyulda qabul qilingan "Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida"gi³ 207-sonli qarorining qabul qilinishi ham iqtisodiyot subyektlarining moliyaviy holati tahlilini o'tkazish dolzarbligini belgilab beradi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF 4947-sonli Farmoni. 2017- yil 7- fevral.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga eng asosiy va dolzarb siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy masalalar va jamiyatni demokratik rivojlantirish bo'yicha Murojaatnomasi. Toshkent. 2017- yil 22- dekabr.

³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida"gi 207-sonli qarori. 2015- yil 28- iyul.

Moliyaviy holat tahlilining maqsadi faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy faoliyatini ularni boshqaruvchilarga yaqqol ko'rsatib berish, kamchiliklarini ochib tashlashdan, korxonaning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlariga baho berish va ularga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda moliyaviy holati barqarorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Bular esa, o'z navbatida mazkur fanni o'rganishni o'ta dolzarbligidan dalolat beradi.

Mazkur fan magistr-iqtisodchilarni tayyorlashda maxsus fanlar tarkibiga kiradi. Mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan ushbu fan bo'yicha bir qancha darslik va o'quv qo'llanmalar chop qilingan. Respublikamizning yetuk iqtisodchi olimi, i.f.d., prof. E.A.Akramov tomonidan 2003 yili "Korxonalar moliyaviy holatining tahlil" nomli o'quv qo'llanma chop etilgan. Mazkur adabiyotda moliyaviy holat tahlilining nazariy asoslari, uni ifodalovchi ko'rsatkichlar, korxonaning moliyaviy holatiga ta'sir qiluvchi omillar tadqiq qilingan.

Iqtisodchi olim M.Raximov tomonidan "Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili" o'quv qo'llanmasi chop qilingan (2013 va 2015- yillarda). Mazkur o'quv qo'llanmada asosiy jihatlar moliyaviy holatni tahlil etishning nazariy asoslariga va amaliy jihatlariga qaratilgan. Bu esa, albatta, talabalarning fanni o'zlashtirishida va kasbiy professional tajribalarini oshirishida muhim manba hisoblanadi. Qo'llanmada korxonalar moliyaviy holatini va moliyaviy holatdagi o'zgarishlarni tahlil etishning, faoliyat natijaviyligi va uni omilli tahlil etishning, xo'jalik subyektlarining bozor va ish faolligini baholash, kredit va qarz mablag'larini jalb etish, kreditga qodirlikni baholash, investitsion faoliyatni tahlil etishning, iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash va xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy sog'lomlashtirish chora tadbirlarini ko'rishning muhim masalalari ochib berilgan.

Moliyaviy holat tahlili fani bevosita iqtisodiy nazariya fani bilan bog'liq. Iqtisodiy nazariya jamiyatda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarning ma'lum qonuniyatlarini, ularning xarakterlanish va amal qilish yo'llarini o'rgatadi. Bu esa uning barcha iqtisodga oid fanlar uchun, jumladan, iqtisodiy tahlil uchun ham uslubiy asos ekanligini ta'minlaydi. Moliyaviy holat tahlili esa shu qonunlarning mikroiqtisodiyot ko'lamida sodir bo'lish jarayonini o'rgatadi. Moliyaviy tahlil o'z navbatida iqtisodiyotda sodir bo'layotgan jarayonlarni chuqur o'rganish bilan iqtisodiy nazariya fanining rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratildi.

Moliyaviy holat tahlili fani buxgalteriya hisobi fani bilan ham uzviy bog'liq. Bu fanlar mazmun va mohiyati jihatidan aniq amaliy fanlar guruhiga kiradi. Iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobining mantiqiy davomi hisoblanadi. Buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi moliyaviy hisobotni tuzish, axborotlarni umumlashtirish bilan tugaydi. Shu moliyaviy hisobotlar asosida sodir bo'lgan iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bilan iqtisodiy tahlil fani shug'ullanadi. Moliyaviy holat tahlilda korxonalarining xo'jalik faoliyatining haqiqiy natijasi biznes rejadagi, me'yorlardagi, o'tgan davrlardagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslanib farqlari aniqlanadi. Shundan so'ng natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir etuvchi

omillarning hisob-kitobi bajariladi. So'ngra tegishli xulosa chiqarilib, ichki xo'jalik imkoniyatlari aniqlanadi.

Moliyaviy holat tahlili fani statistika fani bilan ham bevosita bog'liq. Statistika iqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlash usullari o'rgatilsa, moliyaviy holat tahlilida shu ko'rsatkichlardan tahlil qilish uchun foydalaniladi. Shu bois, statistik hisob va hisobot ma'lumotlari moliyaviy tahlil uchun ham ma'lumotlar manbai bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy tahlil jarayonida bir qancha statistik usullardan foydalaniladi. Moliyaviy tahlil moliyaviy jarayonlarni statistika fanidan farqli o'laroq mikroiqtisodiyot darajasida o'rganadi.

Moliyaviy holat tahlili fani moliya va kredit fani bilan uzviy ravishda bog'liq. Korxonalarda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarning moliyaviy mablag' bilan ta'minlash, agar o'z mablag'i yetarli bo'lmasa, qancha kredit olish va unga qancha foiz to'lash kabi masalalar bilan moliya va kredit fani bevosita shug'ullanadi.

Moliyaviy holat tahlili fani menejment fani bilan ham mustahkam aloqada. Menejmentda asosan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun u moliyaviy tahlil natijalaridan va maxsus usullardan foydalanadi. Shu bilan birga moliyaviy holat tahlili fani marketing bilan ham bog'liq. Marketing iste'molchilar (bozor) talabidan kelib chiqib, ishlab chiqarish va sotishni yo'lga qo'yadigan tovar harakati bilan bog'liq ekan. Marketing fanida bozorni iste'molchilar talabini o'rganish uchun iqtisodiy va moliyaviy tahlil usullaridan keng foydalaniladi.

Moliyaviy holat tahlili fani, ayniqsa audit fani bilan uzviy ravishda bog'liq. Auditor o'z xulosasini asosli qilib berishi uchun korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilishi zarur. O'z navbatida, analitik ham audit talablari tamoyillarini bilishi zarur. Demak, audit va tahlil bir-biri bilan uzviy bog'langan ekan.

Iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida moliyaviy holat tahlili fanining tutgan o'rni, vazifalari beqiyos ravishda oshmoqda. Shu bois mazkur fanning predmeti, usuli, obyekti, subyekti, turlarini bugungi kun talabiga mos ravishda takomillashtirishni taqozo etadi. Shulardan kelib chiqqan holda, ishda moliyaviy holat tahlilining fan sifatida tashkil topishi, maqsadi, vazifasi, tahlil etish metodi, tashkil etish bosqichlari, tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari kabi masalalar yoritilgan. Shu bilan birga iqtisodiyot subyektlarning moliyaviy holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili, ularni yaxshilash yo'llarini ko'rsatib berishning uslubiyati amaliy ma'lumotlar asosida ko'rsatib berilgan.

Hozirgi kunda raqobatbardosh mutaxassis xo'jalik subyektlari moliyaviy holatini tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Shunday qilib, zamonaviy mutaxassis iqtisodiyotning barcha sohalari va yo'nalishlarida moliyaviy tahlil o'tkazish bo'yicha nazariy bilimlariga va amaliy ko'nikmalarga, xo'jalik subyekti faoliyatini asosiy moliyaviy ko'rsatkichlariga axborot manbalaridan foydalangan holda baholash, sodir bo'lgan o'zgarishlar va ularga ta'sir etgan ichki hamda tashqi omillarni o'z vaqtida aniqlash, foydalanilmagan imkoniyatlarni ko'rsatib berish, moliyaviy holati barqarorligini oshirish bo'yicha to'g'ri boshqaruv qarorlarini qabul qilishga manba bo'luvchi tavsiyalar ishlab chiqish tajribalariga va ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

I BOB. MOLIYAVIY HOLAT TAHLILI FANINING PREDMETI VA AXBOROT TIZIMI

1.1. Iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismlari

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida turgan birinchi va asosiy vazifa – bu izchil iqtisodiy o'sish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni mukammallashtirish va ilg'or texnologiyalar bilan qayta qurollantirishning bosh sharti bo'lgan makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishishdir.

Joriy yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi №PF 4947-sonli Farmoni qabul qilindi⁴. Mazkur harakatlar strategiyasining uchinchi yo'nalishi «Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish» masalalariga bag'ishlangan. Bu esa, iqtisodiyot tarmoqlarini iqtisodiy va moliyaviy barqaror faoliyat yuritishlari lozimligini taqozo etadi.

Respublikamizda izchil iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan bosqichda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish sharoitida har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Zero, iqtisodiyot oldiga qo'yilgan vazifalardan biri – bu uni samaradorligini ko'tarishdan iborat. Mamlakatimizda korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda ularning ichki imkoniyatlardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosiy o'rinni egallaydi. Tahlil natijalari asosida boshqaruv ma'muriyati o'z korxonalarini iqtisodiyotda tutgan o'rni, tanlagan strategik yo'li to'g'riligi, mavjud resurslardan qay darajada foydalanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'ladi. Zero O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015- yil 28- iyulda qabul qilingan «Davlat ulushi bo'lgan akuiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarorining⁵ qabul qilinishi ham xo'jalik subyektlarida iqtisodiy tahlil o'tkazishni dolzarbligini belgilab beradi.

Korxonalar ishlab chiqarish-tijorat va moliya faoliyatini tahlil etish asosida hukumatimiz tomonidan olib boriladigan islohotlar, iqtisodiyotimizda ro'y berayotgan o'zgarishlarning alohida olingan korxonalar misolidagi holatiga baho

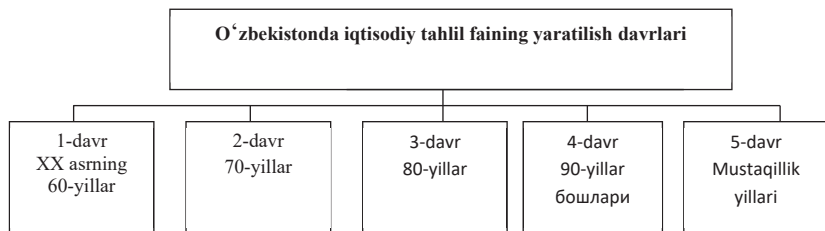
⁴ «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining №PF 4947-son Farmoni. 2017 yil 7-fevral.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 30-son, 397-modda).

berish va shu asosda tarmoq, xudud va mamlakat iqtisodining ravnaqini ham belgilash mumkinligini iqtisodiy tahlil rolini naqadar muhimligini tavsiflaydi.

Iqtisodiy tahlilni rejali iqtisodiyot davrida bozor iqtisodiyotiga o'tish davridagi o'zgarishlarini bir so'z bilan bayon qilishni imkoni yo'q. Bu o'zgarishlarni uning nafakat nazarly asoslarida balki, uslubiy, tashkiliy, huquqiy, amaliy asoslarida ham ko'rish mumkin. Iqtisodiy tahlil firma va kompaniyalar boshqaruvini muhim vositasigina emas, balki, bozor iqtisodiyotining muhim dastaklaridan biri sifatida ham shakllanmoqda.

Respublikamizda iqtisodiy tahlil bugunga kelib o'zining rivojlanish, takomillashish bosqichiga qadam qo'ydi (1.1-chizma).

1.1-chizma. O'zbekistonda iqtisodiy tahlil faining yaratilish davrlari

Oliy ta'lim muassasalarida "Buxgalteriya hisobi va audit" ta'lim yo'nalishi talabalari uchun yangi o'quv rajasi bo'yicha "Iqtisodiy tahlil" fani "Moliyaviy tahlil" deb nomlanmoqda. Mazkur fanni o'qitishda asosan moliyaviy tahlil masalalariga e'tibor qaratilgan.

Iqtisodiy tahlilni hisobni tashkil etilishiga muvofiq boshqaruv va moliyaviy tahlilga tarkiblanishi o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Negaki bu tarkiblash uning tashkil etilishida muhim masala hisoblanadi.

Boshqaruv tahlili va moliyaviy tahlil; ular orasida aniq chegara mavjudmi; ular qanday farqlanadi; aniq tasnifiy belgilari mavjudmi?

Moliyaviy tahlil «Iqtisodiy tahlil» fanining negizida esa uning manbalariga tayangan holda shakllandi. Iqtisodiy tahlil faning negizida shuningdek; funksional qiymatli tahlil, tarmoqlar tahlili, staxostik tahlili, kompleks iqtisodiy tahlil, boshqaruv tahlili kabi qator fanlarni ajralib chiqqanligini ko'rish mumkin.

Chet el adabiyotlarini kuzatish natijasida shuni tasniflash mumkinki, amaliyotda boshqaruv tahlilini birlik elementlari yoki xizmat funksiyalari boshqaruv hisobi xizmatini ichida bajariladi. Boshqaruv tahlili va boshqaruv hisobi ma'lumotlarini sir saqlanish qoidasi buni bir qatorda o'rganishni talab etadi.

Boshqaruv tahlili bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish yuzasidan ichki imkoniyatlarni aniqlashning aniq masallarini o'z ichiga oladi. Unda korxonaning ishlab chiqarish va tijorat faoliyati yuzasidan reja topshiriklarini bajarilishi, ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishni holati va imkoniyatlari hamda ularni maqsadli boshqarishdagi muhim yunalishlari belgilanadi.

Boshqaruv va moliyaviy tahlil yuzasidan olimlar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud. Masalan; M.Q.Pardaev tomonidan boshqaruv tahliliga qo'yidagicha ta'rif beriladi: «Boshqaruv tahlili-korxonalar rahbariyati, egasi va mutaxassislari tomonidan ichki imkoniyatlarni ishga solish va samaradorlikni oshirish maqsadida qilinadigan tahlildir».

Boshqaruv tahlili va uning obyektlari to'g'risidagi to'liq ma'lumotni 1.2-chizmadan bilib olish mumkin

Boshqaruv tahlili			
Mahsulot, ish xizmatlar yuzasidan bozor konyukturasining tahlili			
Ta'minot jarayoni tahlili			
Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini tahlili	Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanishni tahlili	Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanishni tahlili	Mahsulot ish va xizmatlarni sotishni tahlili
Xo'jalik faoliyatining quyi bo'g'inlari (sex, bo'lim, zveno va h.k.), xodisa va jarayonlar tahlili			

1.2-chizma. Boshqaruv tahlili va uning obyektlari

«Moliyaviy tahlil-xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga bag'ishlangan tahlildir. Boshqaruv tahlili va uning ob'ektlari to'g'risidagi to'liq ma'lumotni qo'yidagi chizmadan ko'rish mumkin.

Respublikamiz iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tkazish bilan korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilishning ahamiyati yanada ortadi, chunki bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqarishga joriy etilmagan resurslarni aniqlash va ulardan samarali foydalanish eng dolzarb muammo-ga aylanadi.

Moliyaviy tahlil – moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida firma va kompaniyalarni moliyaviy holatiga iqtisodiy tashxis qo'yishni tavsiflaydi. Moliyaviy tahlilda firma va kompaniyalar mulki, kapitali va majburiyatlarining holatiga, faoliyat natijaviyligiga, asosiy va aylanma kapital holati va samaradorligiga, pul mablaglari va xususiy manbalarni holatiga baho beriladi.

Moliyaviy tahlilda o'rganiladigan masalalarni quyidagi 1.1-jadvalda ko'rib chiqish mumkin.

Moliyaviy tahlil asosida firma va kompaniyalarning moliyaviy ahvolidan to'la voqif bo'linadi. Bu esa ular boshqaruvida muhim masala hisoblanadi. Tahlil natijalaridan nafaqat ichki, balki tashki foydalanuvchilar ham foydalanishlari mumkin. Negaki moliyaviy hisobot va moliyaviy tahlil natijalarida sir saqlanadigan, ya'ni birovning zarari hisobiga boshqa birovning naf ko'rishini mumkin bo'lgan axborotlar kuzatilmaydi. Shu sababli, moliyaviy tahlilning ko'plab subyektlarini tarkiblash mumkin.

Boshqaruv va moliyaviy tahlil orasidagi farqni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida aniq bayon etish mumkin (1.1-jadval).

1.1-jadval

Moliyaviy tahlil va uning o'rganish obyektlari

Moliyaviy holat va uning o'zgarishlari tahlili				
Buxgalteriya balansini tahlili	Moliyaviy natijalar tahlili	Asosiy vositalar tahlili	Pul mabalag'larini tahlili	Xususiy kapitalni tahlili
O'rganiladigan masalalar				
Korxonaning mulki tuzilishi va dinamikasini tahlili	Zararsizlik tahlili	Asosiy vositalarning tarkibiy tuzilishini tahlili	Operatsion faoliyatdan pul oqimini tahlili	Xususiy kapital tarkibiy tuzilishi tahlili
Korxonaning mulkini manbalash tarkibi va dinamikasini tahlili	Marjinal foyda tahlili	Asosiy vositalarni dinamik tahlili	Investitsion faoliyatdan pul oqimini tahlili	Xususiy kapital o'zgarishini tahlili
To'lov layoqati tahlili	Mahsulot sotishdan foyda tahlili	Asosiy vositalar bilan ta'minlanish va qurollanishni tahlili		
Likvidlik tahlili	Asosiy faoliyatdan moliyaviy natijalar tahlili	Asosiy vositalarning holat va harakat ko'rsatkichlari tahlili	Soliqqa tortishdan pul oqimini tahlili	
Moliyaviy barqarorlik tahlili	Moliyaviy faoliyatdan natijalar tahlili	Ishlab chiqarish kuvvatlaridan foydalanish darajasini tahlili	Moliyaviy faoliyatdan pul oqimini tahlili	
Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tahlili	Favkulodda daromadlar tahlili	Asosiy vositalardan samarali foydalanishni tahlili	Valyuta mablag'larini tahlili	Xususiy kapital samarasi va daromadligi tahlili
Kreditga qodirlik tahlili	Sof foyda tahlili va uning taqsimlanishi tahlili		Pul oqimini diskontlash	
Ish aktivligi tahlili	Moliyaviy natijalarni omilli tahlili	Asosiy vositalardan samarali foydalanishni omilli tahlili	Pul oqimini bashoratlash	
Bozor aktivligi tahlili	Rentabellik tahlili			Xususiy kapital rentabelligi tahlili
Moliyaviy koeffitsientlar tahlili; Moliyaviy holat reytingi; Moliyaviy salohiyat tahlili; Iqtisodiy salohiyat tahlili.				

Shuningdek, investitsion loyihalar tahlili, moliyaviy rejalar tahlili, budjet tahlili alohida tahlil obyekti sifatida olinishi mumkin.

1.2-jadval

Boshqaruv va moliyaviy tahlil

Farqlash belgisi	Boshqaruv tahlili	Moliyaviy holat tahlili
1	2	3
1.Obyekti bo'yicha	Firma va kompaniya boshqaruvini quyi bo'g'inlarini	Firma va kompaniyaning moliyaviy holati
2.Subyekti bo'yicha	Firma va kompaniyaning o'z xodimlari	Firma va kompaniyalarning o'z hodimlari hamda uchinchi shaxslar(tashqi sub'ektlar)
3.Tartibga solinishi	Firma va kompaniyalar ichki Nizom, qoidalar asosida	Umumiy Nizom, qoidalar asosida tartibga solinadi
4.Maqsadi	Faoliyatni quyi bo'g'nlari samaradorligi yuzasidan ichki imkoniyatlarni aniqlash va yo'lga qo'yishdan	Korxonaning moliyaviy axvolining iqtisodiy reytingi va uni bashoratlashdan
5.Ma'lumot iste'molchilari	Faqat, shu firma, kompaniya boshqaruv xodimlari, xizmatchilari	Firma va kompaniyalarni o'z hodimlari va tashqi tahlil sub'ektlari
6.Usullari bo'yicha	Iqtisodiy tahlilni oddiy va iqtisodiy matematik usullari	Oddiy, iqtisodiy matematik usullar hamda, moliyaviy tahlilni individual usullari
7.Ma'lumotlarni olish shakli bo'yicha	Ma'lumotlarni olishni istalgan shaklida (og'zaki, yozma, hisobot shaklida, telefon orqali, ma'ruza yoki nutq shaklida va x.k.	Moliyaviy hisobot shakllari asosida
3.Tahlil natijalarini oshkor etilishi bo'yicha	Sir saqlanadi	Oshkor etiladi
9.Mazmuni bo'yicha	Boshqaruvni, faoliyat va harakatning har bitta bo'g'ini, resurslarning har bitta turi, jarayonlarning har bittasi bo'yicha ma'lumotlar bazasi bilan ta'minlashi bilan farq etadi	Boshqaruvni, firma va kompaniyalar faoliyatining muayyan davrga bo'lgan umumlashgan ma'lumotlarini tahlil etish asosida manbalashi bilan farq etadi
10. Vazifalari bo'yicha	Vazifalarni hal etilishi faqat shu korxonaga boshqaruv xodimlari uchun xizmat qiladi.	Vazifalarni hal etilishi ham ichki, ham tashqi tahlil subyektlari uchun xizmat qiladi
11.Tahlilni tashkil etilishi yuzasidan	Norasmiy (korxonaga uchun maqbul) shaklda	Rasmiy shaklda

Xo'jalik faoliyatining tahlili yoki iqtisodiy tahlil fanining bugungi kunda, «Moliyaviy tahlil» sifatida tarkiblanishi bir jihatdan to'g'ri. Lekin uning boshqa tomoniga ahamiyat berish lozim. Chet el adabiyotlarini kuzatishdan shunday xulosaga kelish mumkin, tarkiblar orasida bir xillik va farqlanishni sezish mumkin. «Moliyaviy tahlil» fanida bu o'xshashlik mavjud. Lekin «Boshqaruv tahlili»ni fan sifatida shakllanishida farqlanish bor. Negaki, boshqaruv tahlili boshqaruv hisobini ichida o'qiladi. Shuni hisobga oladigan bo'lsa, xorijiy yoki iqtisodiy rivojlangan davlatlarda boshqaruv tahlili alohida fan sifatida

shakllanmagan. Hozirgi kunda o'quv rejada mazkur fan ikki tarkibga, ya'ni «Moliyaviy tahlil» va «Iqtisodiy tahlil» deb nomlangan.

1.2. Moliyaviy tahlilning maqsadi, mazmuni va asosiy vazifalari

Korxonaning moliyaviy holati iqtisodiy kategoriya sifatida xo'jalik subyektining o'z faoliyatini yuritish, rivojlantirish va uz o'zini moliyalashtirish imkoniyatlari yuzasidan kapitalning holatini harakterlaydi. Ya'ni xo'jalik subyektining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish darajasini, ularning maqsadli joylashtirilishi va samarali foydalanish darajasini, boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan moliyaviy munosabatlarni, to'lovga qobillik va moliyaviy barqarorlik holatini tavsiflashni harakterlaydi.

Moliyaviy holat xo'jalik subyektining barcha jihatlariga: ishlab chiqarishni reja topshiriqlarining bajarilishiga, harajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirish va foydani o'stirish darajalariga, ishlab chiqarish samaradorligini o'sishiga, tovarlar, pul mablag'larining aylanuvchanligiga ta'chir etuvchi faktorlarga, xom ashyo va materiallarni yetkazib beruvchilar bilan, mahsulotlar yuzasidan haridorlar bilan aloqalarning mustahkamliga, sotish yuzasidan hisob-kitoblarning takomillashuv darajasiga bog'liq ravishda

Moliyaviy tahlil o'z ichiga tahlilni qaysi ko'lamini olishi yuzasidan olimlar o'rtasida xaligacha aniq to'xtam yo'q. Uning obyektiga, korxonada moliyaviy hisobotning barcha elementlari olinadimi yoki uning umumlashgan ma'lumotlarigina kiritiladimi?

Moliyaviy tahlilni predmeti (obyekti) deb – firma va kompaniyalarni moliyaviy holatini yakuniy hisobot shakllarida ifodalangan axborotlarga tayangan holda ko'rsatkichlar asosida, ichki va tashqi omillarga bog'liq ravishda davriy o'rganishga aytiladi.

Moliyaviy tahlil fanining metodi, uslubiy asosini firma va kompaniyalar moliyaviy holatini o'rganishda qo'llaniladigan usullar majmuasi tashqil etadi. Bu usullar majmuasiga moliyaviy hisobotlarni "o'qish", "gorizontal tahlil etish", "vertikal tahlil etish", "asos (trend) tahlili", "omilli tahlil", "moliyaviy koeffitsientlar" usullari kiradi.

Moliyaviy tahlil o'rganiladigan masalalarni ko'lamini, maqsadi, mazmuni va vazifalari bilan boshqaruv tahlilidan farq etadi. Bu farq nafaqat uning maqsadi, mazmuni va vazifalarida, balki obyektida, axborot manbalarida, tahlil subyektlari va boshqa jihatlarida ham ko'rinadi. Moliyaviy tahlilning maqsadi – firma va kompaniyalar moliyaviy holatini moliyaviy hisobot ma'lumotlarida ifodalangan ko'rsatkichlar tizimidan foydalangan holda, davriy o'rganish asosida iqtisodiy tashxis etishga, uning moliyaviy holatini yaxshilash imkoniyatlarini aniqlash va yo'lga qo'yishdan iborat deb qaraladi.

Moliyaviy holat bu:

- kompleks ravishdagi tushuncha bo'lib, u o'z ichiga keng ko'rsatkichlar tizimini oladi, ular korxonalarining moliyaviy resurslari borligini, holatini, joylashganligini va ulardan foydalanish darajasini ifodalaydi;

- korxonalar faoliyatidagi butun ishlab chiqarish va xo'jalik omillarining harakati, ularning o'zaro aloqadorlik natijasidir;

- korxonalarining mo'tadil ishlab chiqarish, tadbirkorlik va boshqa faoliyati uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganligi va ulardan samarali foydalanish ifodasidir;

- korxonalarining boshqa xo'jalik subyektlari, organlari va tashkilotlari bilan o'zaro aloqalarni haqiqiy aks ettirishidir.

Korxonalarining ichki va tashqi omillar ta'siri ostida shakllangan moliyaviy holati, ularning istiqbolini aniqlash bilan birga, bu korxonada aloqada bo'lgan boshqa tashkilotlar va korxonalarining moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman korxonalarining ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatini, jumladan ularning moliyaviy holati tahlili asosini bir butun kompleks iqtisodiy fanlar: iqtisodiy nazariya, makro va mikro iqtisodiyot, menejment va marketing, statistika, buxgalteriya hisobi, audit, moliya, kredit, pul muomalasi va boshqalar tashkil etadi. Demak, tahlilchi mutaxassis-auditorlar keng iqtisodiy ilmga ega bo'lishlari lozim.

Moliyaviy holat tahlili mazmunini;

- firma va kompaniyalar mulki, kapitali va majburiyatlarini, ularning o'zgarishlarini tahlil etish;

- firma va kompaniyalar moliyaviy natijaviyligi va rentabelligini baholash;

- asosiy va oborot kapitalining holati, harakati, samaradorligini tahlil etish;

- pul mablag'lari va moliyaviy qo'yilmalarni etish;

- xususiy mablaglar va ularning o'zgarishini tahlil;

- firma va kompaniyalarining iqtisodiy va moliyaviy, mexnat salohiyatini tahlil etish;

- firma va kompaniyalarni to'lovga qobilligi va mablaglar harakatchanligini tahlil etish;

- firma va kompaniyalar bozor aktivligi va ish aktivligini tahlil etish;

- firma va kompaniyalar moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy nochorligini tahlil etish kabi masalalar tashqil etadi.

Moliyaviy holat tahlili oldiga qo'yiladigan vazifalar;

- firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga to'g'ri va xolis baho berish, uni sog'lomlashtirish chora-tadbirlarini hozirlash;

- mulkiy, moliyaviy jamg'armalar, ulardan foydalanish samaradorligini tahlil etish asosida ularni ustirish yo'llarini ko'rsatib berish;

- aktivlar va ularni manbalashni, holatiga baho berish asosida firma, kompaniyalar moliyaviy barqarorligini oshirish yo'llarini belgilash;

- firma va kompaniya faoliyat natijaviyligiga baho berish asosida foydani o'stirish va rentabellikni oshirishni ichki imkoniyatlarini aniqlash;

- firma va kompaniyalar iqtisodiy reytingini oshirish yuzasidan dasturiy chora-tadbirlarini belgilashdan iboratdir.

Rus olimlari N.P.Lyubishin, N.E.Babichevalar tomonidan moliyaviy holatni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga umumlashgan holda quyidagi qatorlar kiritiladi (1.3-chizma).

Moliyaviy holatni ifoda etuvchi tarkibiy jihatlar			
Moliyaviy resurslar bilan ta'minlanishi		Aktivlar va passivlar	Korxonaning moliyaviy barqarorligi
Kreditga qodirlik		Daromad va harajatlar	
To'lovga qobillik		Pul oqimlari	

1.3-chizma. Moliyaviy holatning tarkibiy ko'rsatkichlari

Moliyaviy jozibadorlikni harakterlovchi ko'rsatkichlar: moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish, kreditga va to'lovga qobillik darajalari moliyaviy holatni baholashda eng muhim qatorlar hisoblanadi.

Aktivlar va passivlar balansligi, daromad va harajatlar balansigi, pul oqimi balansligini ifoda etuvchi ko'rsatkichlar moliyaviy faoliyatning natijaviyligi va rentabelligini harakterlaydi.

Moliyaviy barqarorlik, aktivlarni (uzoq muddatli va joriy aktivlarni) moliyalashtirishning, moliyaviy mustahkamlik va qaramlikning, o'z va qarz mablag'larini jalb etilishida ijobiy nisbatning saqlanishini harakterlaydi.

Moliyaviy tahlilning maqsadi, mazmuni va vazifalarini bayon etishda albatta ular orasida uzviy bog'lanishni saqlanishiga ahamiyat berish lozim, ya'ni maqsad asosida vazifalarni belgilash, qo'yilgan vazifalardan kelib chiqqan holda mazmuni belgilash va aksincha holat.

Bajariladigan vazifalar shuni ko'rsatayaptiki, moliyaviy holatni tahlil qilish korxonalarda shakllanayotgan boshqaruv tizimini takomillashtirishda katga ahamiyatga ega. Moliyaviy tahlil boshlanmasdan, tahlilning obyektleri va predmetlari aniqlanishi lozim. Moliyaviy tahlilning asosiy objekti bo'lib, xo'jalik subyektlari, alohida korxonalar, tashkilotlar hisoblanadi. Lekin moliyaviy holat korxonalar guruhi, ishlab chiqarish tarmoqlari miqyosida ham aniqlanishi mumkin.

Moliyaviy tahlil quyidagi xususiyatlarga ega:

- moliyaviy tahlilning yakunlari ochiq bo'lib, ulardan hamma foydalanishi mumkin;
- moliyaviy tahlilning subyektlari va bu tahlilning yakunlaridan foydalanuvchi organ, korxonalar, tashkilotlar tarkibi keng;
- moliyaviy tahlil hamma uchun moslangan, nashr etilgan hisobot ma'lumotlariga asoslanadi;
- moliyaviy tahlil korxonalar ichki boshqaruv muammolarini yechish uchun o'tkaziladi;
- moliyaviy tahlilning yo'nalishi moliyaviy hisobot ma'lumotlari bilan cheklangan bo'lib, unda chegaralangan bir aniq vazifalar yechiladi. Bu moliyaviy mustahkamlik, balans likvidligi, foyda, rentabellik darajasi va boshqalardir.

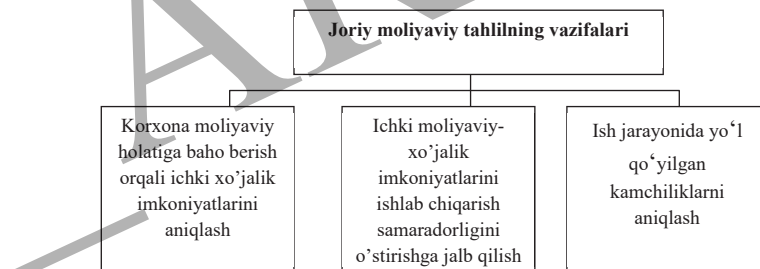
1.3.Moliyaviy tahlilni asosiy shakllari

Moliyaviy tahlil shakllarini ularning bajaradigan vazifalariga qarab quyidagi guruhlarga umumlashtiriladi: biznes-rejanning tig'izligi va asoslanganligini baholash

va uni bajarilishini nazorat qilish va erishiladigan natijalarni (prognoz) oldindan aytib berish, erishilgan natijalarga obyektiv baho berish va shu maqsadda korxonalar faoliyatiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan sabablarni aniq belgilash, ichki xo'jalik hisobi yakunini o'tkazish, rezervlarni aniqlash va ularni ishlab chiqarishga jalb etish, kelgusida rejalashtirish uchun asos (baza) aniqlash, optimal boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun analitik variantlarni tayyorlash.

Moliyaviy tahlilning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

Joriy (retrospektiv) moliyaviy tahlil. Korxonalarining amaliy faoliyatida asosan joriy tahlil o'tkazish usuli to'la ishlab chiqilgan. Joriy tahlil korxonalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda chizmaiy jihatdan qabul qilingan hisobotga tayangan holda ularning oylik, kvartallik, yillik va qator yillar tahlil qilinadi. Joriy tahlilning asosiy vazifasi xo'jalik faoliyatida erishilgan pirovard natijalarga ob'ektiv baho berish, foydalanilmagan ichki xo'jalik rezervlarini kompleks tarzda aniqlash va ularni kelgusida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish hisoblanadi. Joriy tahlilning asosiy vazifalarini quyidagi 1.4-chizmada ko'rish mumkin.

1.4-chizma. Joriy moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari

Iqtisodchilar hamda buxgalteriyalar mutaxassislari joriy tahlilni tashkil etadi va olib boradilar. Obyektlar ko'lami keng bo'lgani uchun zarurat va ehtiyojga ko'ra boshqa mutaxassis hamda xodimlar tahlil jarayoniga jalb qilinadi

Joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanishiga quyidagilar sabab bo'ldi: birinchidan, tahlilning barcha vazifalari biznes-rejanning tig'izligi va asoslanganligi, uning bajarilishini nazorat qilish, xo'jalik faoliyatida erishiladigan natijalarni oldindan aytib berish, mehnat, moddiy va moliya resurslaridan samarali foydalanish va hokazolar joriy tahlil zimmasiga tushadi; ikkinchidan, joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanilishiga barcha korxonalarining tasdiqlangan yagona hisobot shakllariga asosan yuqori tashkilot, statistika, moliya va soliq organlari, davlat bankiga hisobot topshirish vazifasining zarurligi; uchinchidan, joriy tahlilning bajariladigan tahliliy ishlarda to'tgan salmog'i 90 foizni tashkil qiladi, chunki dastlabki va tezkor tahlilni o'tkazish usuli hali to'la ishlab chiqilmagan; to'rtinchidan, joriy tahlilda korxonaning xo'jalik faoliyati chuqur, har tomonlama o'tkaziladi, chunki tahliliy xodimning ixtiriyorida barcha axborotlar manbai muhayyo; beshinchidan, xo'jalik faoliyatini tahlil qilish tarixan joriy tahlildan

boshlangan; oltinchidan, iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida mutaxassislarni tayyorlash ham joriy tahlil asosida olib boriladi.

Joriy moliyaviy tahlilning dastlabki va tezkor tahlildan ustunligi shundaki, uni o'tkazishda axborotlar tizimi sistemali va kompleks xarakterga ega bo'lib, chizmaiy jihatdan qabul qilingan buxgalteriya va statistika hisobotlariga asoslanadi. Joriy tahlilning kamchiligi shundan iboratki, tahlil xo'jalik faoliyatida kamchilik va xato ro'y berib bo'lgandan so'ng boshlanadi.

Tezkor moliyaviy tahlil korxonaning moliyaviy faoliyatini boshqarishda shu kundagi ishlab chiqarish va moliyaviy jarayonini tezkor tarzda boshqarishda qo'llaniladi. Bu qisqa muddatli tahlil bo'lib, moliyaviy va ishlab chiqarish jarayonida ro'y bergan chetga chiqishlarni tezkorlik bilan aniqlab, uni bartaraf qilish chora-tadbirlarini ko'radi. Tezkor tahlilning asosiy vazifasi topshiriqlarni muntazam nazorat qilish, mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish jarayonini kunda aniqlash, shu kundagi ishlab chiqarish rezervlarini o'z vaqtida aniqlash va ularning ishlab chiqarish samaradorligi oshirish va moliyaaviy holatni yaxshilashga jalb qilish hisoblanadi.

Tezkor tahlil joriy tahlildan farqli o'laroq u asosan boshlang'ich ma'lumotlarga asoslanadi. Tezkor tahlil o'z ichiga quyidagilarni oladi:

-korxonaning asosiy miqdor va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha hamda uning bo'linmalari smenada, sutkada, besh kunlikda va dekalalarda chetga chiqishini aniqlash;

-me'yordan chiqishga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash;
-kamchiliklarga yo'l qo'ygan javobgar shaxslarni aniqlash;
-salbiy omillarni bartaraf qilish uchun tadbirlar ishlab chiqish;
-ko'rsatilgan vaqtda erishilgan natijalarni yakunlash va «Tor» joy va ilg'or bo'g'inlarni aniqlash.

Tezkor tahlilni boshqa tahlil turlaridan afzalliklari quyidagilar:

- tahlil sodir bo'layotgan xo'jalik jarayoni bilan ketma-ketlikda va bir-biriga yaqin oralig'da amalga oshiriladi;
- yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatish imkoniyati mavjudligi;
- tahlil natijalari korxonalarini tezkor boshqarish uchun asosiy manbaligi va shu kabilar.

Boshqa tahlil turlari kabi tezkor tahlilda ham ba'zi kamchiliklar majud. Ularga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- ayrim hollarda tezkor tahlil ma'lumotlari juda ham aniq ma'lumotlar bo'lmasligi mumkin;
- tezkor tahlil natijasi oxirgi iqtisodiy natijalar ma'lumotlariga mos kelmasligi va shu kabilar.

Tezkor tahlil vositasida korxonaning kunlik mahsulot ishlab chiqarishi, sexlar o'rtasidagi kunlik yoki soatlik ish unumi, qishloq xo'jaligi korxonalarida kunlik paxta topshirish holati, yerlarni shudgorlash va shu kabilar o'rganilishi mumkin

Istiqbolli moliyaviy tahlil deganda xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusi moliyaviy faoliyatini oldindan o'rganish, bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash

maqsadida amalga oshiriladigan tahlil tushuniladi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyekt biznes-rejani tuzish uchun o'z faoliyatini nima bilan yakunlashi to'g'risida aniq tushuncha va ko'rsatkichlarga ega bo'lishi kerak. Bu esa istiqbol tahlili orqali amalga oshiriladi. Hozirgi paytda uni loyiha tahlili, ham deb atamoqdalar.

Istiqbolli tahlilning vazifalarini quyidagilardan iborat:

-korxonaning istiqbolini brlgilash yuzasidan reja topshiriqlarini tuzish va ilmiy-iqtisodiy asoslash;

-kutlayotgan reja topshiriqlarini bajarilishiga baho berish

Xo'jalik yurituvchi subektlar o'z faoliyatlarini boshlashlaridan oldin ham istiqbolli tahlil o'tkazadilar. Mazkur tahlil ko'proq xo'jalik subektining mahsulot ishlab chiqarish hajmi, xarajat, daromad, foyda ko'rsatkichlarini tashxis qilishda qo'llaniladi.

Istiqbolli iqtisodiy tahlildan quyidagi maqsadlarda foydalanish mumkin:

- qisqa muddatli va uzoq muddatli investisiya qarorlarini maqsadga muvofiqligini asoslashda;
- investisiya faoliyatini boshqarish sifatini baholashda;
- kelgusi natijalarni taxminlash usuli sifatida.

Istiqbolli iqtisodiy tahlil natijalari oqilona strategik boshqaruv qarorlari qabul qilishda muhim ma'lumotlar manba'i hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning ushbu turi quyidagi asosiy bosqichlarga asoslanadi:

- retrospektiv (joriy) tahlil qilish;
- taxminlash asosida tahlil qilish;
- istiqbolni baholash;
- oqilona boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga imkon beruvchi ma'lumotlar bazasini shakllantirish;
-yangi taxminga asoslangan hisob-kitoblarni amalga oshirish;
-xo'jalik subyektlarni muhim iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilab berish va amaliyotga joriy etish borasida etarlicha ilmiy asoslangan amaliy takliflar berish.

Moliyaviy tahlilning yo'naltirilganligi nuqtai nazardan moliyaviy tahlil quyidagi shakllarda o'tkazilishi mumkin:

- gorizontaal tahlilda hisobot davridagi moliyaviy holatni ifodalovchi ko'rsatkichlar o'tgan davr bilan taqqoslanadi, ya'ni bu ko'rsatkichlarning dinamikasi aniqlanadi;

- vertikal tahlilda moliyaviy holatga taalluqli bo'lgan ko'rsatkichlarning tarkibiy tuzilmasi o'rganiladi. Masalan, korxonaning mablag'larining yoki ularni qoplovchi manbalarining hisobot davridagi tarkibi va uni o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi ifodalanadi;

- nisbiy ko'rsatkichlar tahlilida moliyaviy holat ko'rsatkichlari o'rtasidagi aloqa o'rganiladi. Masalan korxonaning mablag'larining va ularning manbalari o'rtasidagi aloqa, moliyaviy resurslar va ulardan foydalanish o'rtasidagi aloqa ifodalanadi;

- taqqoslash tahlilida korxonaning bo'yicha moliyaviy holat uning alohida bo'limchalari moliyaviy holati bilan taqqoslanadi, bu korxonaning moliyaviy holati

boshqa korxonalarining moliyaviy holati bilan solishtiriladi va pirovardida, omillar tahlilida korxonaning moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tahlil etiladi.

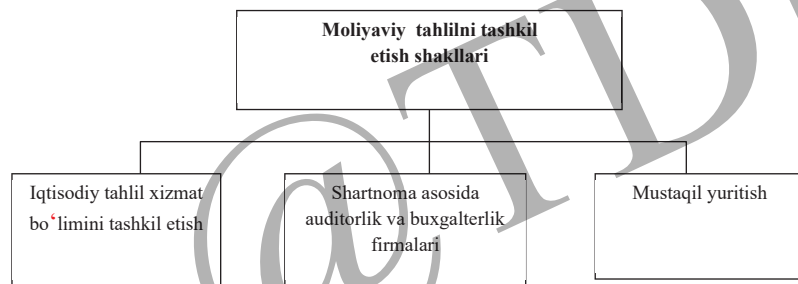
1.4. Moliyaviy tahlilni tashqil etish bosqichlari, tamoyillari va subyektlari

Moliyaviy tahlilni tashqil etilishida ichki va tashqi turlarini tarkiblanishiga ahamiyat berish lozim. Iqtisodchi olim L.A. Bernsteyn moliyaviy holat tahlilini ichki va tashqi tahlil shaklida o'tkazish lozimligini ko'rsatgan. Tashqi moliyaviy tahlilni asosan tashqi foydalanuvchilar o'tkazsa, ichki moliyaviy tahlilni xo'jalik subyekti mutaxassislari o'tkazadi. Demak, ichki moliyaviy tahlil shu firma, kompaniya xodimlari tomonidan tashkil etilsa, tashqi tahlil firma, kompaniya faoliyati bilan qiziquvchi uchinchi shaxslar tomonidan tashqil etiladi.

Moliyaviy tahlilni alohida tahlil xizmat bo'limini ochish orqali yuritish, yollangan tahlilchidan foydalanish yoki uning funksiyasini alohida xodimga yuklash orqali bajarish, egasi tomonidan mustaqil yuritilishi kabi tashqiliy shakllarini ajratish mumkin. Bu tashqiliy shakl ichki moliyaviy tahlil uchun xos bo'lgan tarkiblashdir. Tashqi tahlilchilar tomonidan o'tkaziladigan tahlil natijalaridan manfaatdor tashqilotlar va xodimlar tomonidan mustaqil yoki shartnomaviy asosda tashqil etilishi mumkin.

Tahliliy ishlarni muvaffaqiyatli, samarali o'tkazilishi, uni har tomonlama o'ylab, sinchiklab tashkil qilinishiga bog'liqdir. Uning o'tkazilishi ilmiy xarakterga asoslangan reja asosida amalga oshirilishi lozim.

Iqtisodiyot subyektlarida tahlilni tashkil etish shakllarini quyidagi 1.5-chizmada ko'rishimiz mumkin.

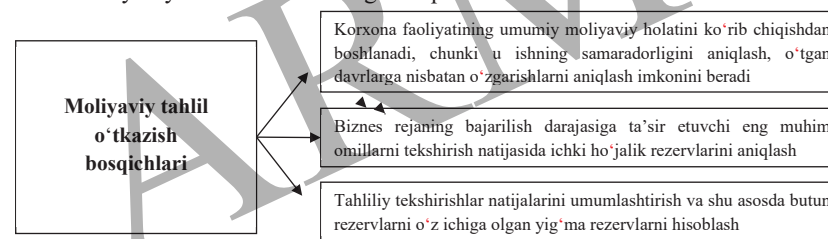
1.5-chizma. Iqtisodiyot subyektlarida moliyaviy tahlilni tashkil etish shakllari

Tahlilni tashqil etish bosqichlariga qo'yidagilarni kiritish mumkin;

1. Tahlil maqsadini belgilash va uning rejasini tuzish;
2. Tahlil yuzasidan zarur bo'lgan ma'lumotlarni yigish, ularni saralash, ko'rsatkichlar holatiga keltirish, analitik jadvallar tuzish;
3. Tahlilni o'tkazish;
4. Tahlil natijalarini umumlashtirish, rasmiylashtirish va chora-tadbirlarni belgilash.

I.f.d., prof. M.Q. Pardaev tomonidan moliyaviy tahlil 3 ta bosqichi, ya'ni tahlil maqsadini aniqlash va unga yondoshish yo'larini belgilash; tahlil uchun takdim qilinadigan axborotlar sifatiga baho berish; tahlilni usullaridan foydalangan holda tahlilni o'tkazish va uning natijalarini rasmiylashtirish bosqichlari tarkiblanadi. Ushbu tarkiblashni ham to'g'ri deyish mumkin. Lekin unda tahlilni birlik bosqichlari umumlashtirilgan tarzda ifoda etilgan. Tahlil bosqichlarini 5 ta (Vahabov A.V., Ibrohimov A.T.), 6 ta (Astaxov V.P.), 7 ta (Abdulkarimov I.), 8 ta (Sayfulin A.), 9 ta (Sheremet A.), 12 (Artemenko V.G.) ta bosqichdan iborat kilib belgilash ham mumkin. Ular bir-biridan mazmun jihatdan farqlanmaydi. Birlik ifodalarni alohida bosqich kilib belgilanishigina ular qatorini kengaytirgan xolos. O'quvchi turli adabiyotlarni o'rganish asosida noto'g'ri xulosaga kelmasligi lozim. Negaki ular mazmun jihatdan aynan bitta narsani ifoda etadi.

Moliyaviy tahlil o'tkazishning bosqichlarini 1.6-chizmada ko'rish mumkin.

1.6-chizma. Moliyaviy tahlil o'tkazish bosqichlari

Korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilish, ya'ni moliyaviy tahlil – bu keng ko'rsatkichlar yordamida, kompleks usullardan foydalanilib korxonalarining moliyaviy resurslari borligini, holatini, joylashganligi va ulardan foydalanish darajasini ifodalashdir.

Moliyaviy tahlilni tashkil etilishiga muhim ahamiyat berilishi yana shu bilan karakterliki, uning yutug'i ko'p jihatdan tashkil etish tartibiga ham bog'liq. Albatta tashkiliy shakllarni u yoki bu shakli korxonaning mulkiy holati, katta-kichikligi, jarayonlarning murakkabligi va o'ziga xosligi, moliyaviy imkoniyatlar, ish ko'lami, malakali kadrlar va boshqa imkoniyatlardan kelib chiqqan holda tanlanadi. Agar firma, kompaniyaning ish ko'lami, ishlab chiqarish jarayonining murakkabligi, moliyaviy imkoniyati, malakali kadrlarga bo'lgan talabning kondirilishidan kelib chiqqan holda, alohida tahlil xizmat bo'limini tashkil etish makbul deb topilsa, albatta bu eng to'g'ri yo'l hisoblanadi.

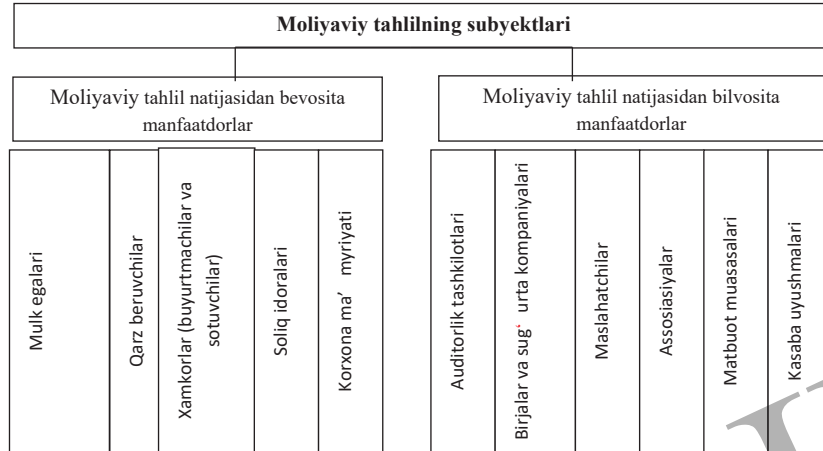
Moliyaviy tahlil subyektlariga tahlil etuvchilarni keng qamrovli guruhi kiritiladi. Ularni shartli ravishda ichki va tashqi tahlil subyektlariga bo'lish mumkin. Ichki tahlil subyektlariga faqat shu firma, kompaniya xodimlari kirs, tashqi subyektlarga ta'sischilar, soliq organi xodimlari, auditorlar, yuqori tashqilot va vazirliklar, haridor va buyurtmachilar, mol etkazib beruvchilar, sug'urta agentliklari, reklama agentlari, bank xodimlari va boshqa shaxslar mumkin.

Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari

t/r	Moliyaviy tahlil sub'yektlari	Subyektlar manfaatlari
1	2	3
1.	Korxonalar xodimlari	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijaviyligi moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlarni bilishdan
2.	Ta'sischi	Firma, kompaniyaga qo'yilgan va qo'yiladigan mablag'larning foydaligidan
3.	Auditorlar	E'lon qilinadigan hisobot shakllarini to'g'riligi huquqiy tamoyillar asosida baholash va firma, kompaniyalar moliyaviy holatini yaxshilashni, ichki imkonintlarini ko'rsatib berishdan, mulk egalari manfaatlarini ximoya etishdan
4.	Yuqori tashkilotlar	Band qilingan moddiy va moliyaviy resurs harakatini va samaradorligini o'rganishdan
5.	Soliq idoralari	Majburiy to'lovlar, soliqlar va ajratmalar undirish yuzasidan resurslar holati, harakatini faoliyat natijaviyligini o'rganishdan
6.	Sug'urta agentliklari	Firma, kompaniya mulkini turli taxliklarda himoya qilish, saqlanishi yuzasidan ma'lumotlar o'rganishdan
7.	Mol yetkazib beruvchilar	Shartnomaviy munosabatlarni yo'lga qo'yish tomonlarning o'z majburiyatlarini bajarishi, to'lov intizomiga rioya qilish, to'lovga qobillikni holati to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganishdan
8.	Haridor va buyurtmachilar	Ta'minotdagi uzilishlarga yo'l qo'ymaslik yuzasidan firma va kompaniyalarning moliyaviy va iqtisod salohiyatning tayanchi to'g'risidagi ma'lumotlardan

Tahlil subyektlarining manfaatlari ham albatta bir-biridan tubdan farq kiladi. Masalan; ta'sischi ko'proq "daromad-harajat-natija"lar aloqadorligi tahlilidan, kredit inspektorlari va bank xodimlari firma va kompaniyalarning kreditga layoqatliligi va moliyaviy barqarorligi bilan, mol etkazib beruvchilar firma va kompaniyaning to'lov layoqatini o'rganishdan va tahlil etishdan manfaatdorlar.

Moliyaviy tahlil subyektlarini uning natijasidan bevosita va bilvosita manfaatdorlarga bo'lish mumkin (1.7-chizma).

1.7-chizma. Moliyaviy tahlil subyektlarini uning natijasidan bevosita va bilvosita manfaatdorlar

Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlar mushtarakligini qo'yidagi 1.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rib chiqish mumkin.

Korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy faoliyati avvalambor ushbu korxonaning xodimlari tomonidan tahlil qilinadi. Korxonalarining moliyaviy holati tahlil qilish asosan reja-iqtisod, buxgalteriya va moliya bo'limlarining vazifasidir. Korxonalar va tashkilotlarning faoliyatini moliyaviy tahlil qilish bevosita yuqori tashkilotlarning vazifasi ham bo'lib, ular korxonalar hisobotini tasdiqlaydilar, hamda ularning ishlab chiqarish, xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ob'ektiv (xolisona) baholab, tegishli qarorlar qabul qiladilar. Moliyaviy tahlil qilish bilan moliya va soliq idoralari, bank xodimlari ham shug'ullanadilar. Hozirgi kunda xo'jalik subyektlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlili masalalari bilan bevosita auditorlik kompaniyalari ham shug'ullanmoqda. Statistika idoralari ham

moliyaviy tahlil bilan shug'ullanadilar. Ular qabul qilingan hisobot va statistik ma'lumotlarni statistika usullari bilan qayta ishlab vazirliklar va boshqarmalarni yig'ma axborot materiallari bilan ta'minlaydilar. Moliyaviy holat tahlili subyektlarining keng qamrovligi va ular manfaatlarining turlichaligi moliyaviy holat tahlilini o'tkazish bo'yicha aniq konseptual asoslarni belgilashni talab etadi. Lekin, xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holatini baholashning me'yoriy hujjatlariga tayangan rasmiy va norasmiy jihatlari mavjud. Rasmiy jihatlarni xo'jalik subyektlarining reyting bahosini chiqarishda, to'lovga qobillik va kreditga qodirligini baholashda, iqtisodiy nochorlik va bankrotlik darajalarini belgilashdagi ko'rish mumkin. Norasmiy jihatlari bo'yicha tahlilchi, analitiklar o'zlari uchun maqbul shaklda tartib va qoidalarni belgilashlari va ularga mos analitik jarayonlarni tuzib chiqishlari mumkin.

1.5.Moliyaviy tahlil va uning axborot tizimi

Moliyaviy tahlil jarayonida turli xil axborotlar hamda ma'lumotlardan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning to'g'ri, aniq, ishonchli bo'lishi hamda o'z vaqtida olinishi tahlil natijalarining samaradorligini oshiradi.

Ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun muayyan shakl va mazmunga ega moliyaviy hodisa, voq'ea va xo'jalik jarayonlarini qayd etish yoki qayta hisoblab tegishli manbalarlarda ko'rsatkich ko'rinishida aks ettirish moliyaviy tahlilda uchun ma'lumotlar hisoblanadi.

Moliyaviy tahlilda foydalanuvchilarga uzatiladigan xabar tavsifiga ega ma'lumotlar yoki ularning to'plami axborot tushunchasini beradi.

Tahlil uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlar hamda axborotlarni mazmuniga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- iqtisodiy ma'lumotlar;
- huquqiy – me'yoriy ma'lumotlar;
- ilmiy - texnikaviy ma'lumotlar;
- tabiiy - ekologik ma'lumotlar;
- boshqa ma'lumotlar.

Iqtisodiy ma'lumotlar ikki guruhga bo'linadi. Birinchisi – ichki iqtisodiy ma'lumotlar. Ularni biznes reja, hisob tizimi, byudjet hisob-kitoblari, korxonada dasturi ma'lumotlari va shu kabilar tashkil etadi. Ikkinchisi – tashqi iqtisodiy ma'lumotlar. Misol uchun, tovar-xomashyo bozoridagi ma'lumotlar, qimmatli qog'ozlar bozoridagi ma'lumotlar, raqobatdosh korxonalar ma'lumotlari, tarmoqdagi o'rtacha ko'rsatkichlar va shu kabilar. Bu manbalar tahlilda eng ko'p foydalaniladi. Tahlil natijalari va uning sifati ko'p jihatdan axborotlar manbai bilan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq. Biz iqtisodiy tahlilning axborotlar tizimiga quyidagi manbalarni kiritamiz:

- hisob ma'lumotlari;
- hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Hisob ma'lumotlariga; buxgalteriya hisobi va hisoboti, statistik hisob va hisobot ma'lumotlari, operativ hisob va hisobot ma'lumotlari kiritiladi.

Hisobdan tashqari ma'lumotlarga; tekshirishi natijalari, yig'ilish qarorlari, reja ma'lumotlari, turli kataloglar, nashrlar, statistik to'plamlardan olingan ma'lumotlar kiradi.

Iqtisodiy tahlilni tarkibiy qismi bo'lgan moliyaviy va boshqaruv tahliliga nisbatan yuqoridagi tarkiblashni berib o'tish esa mazmun jihatdan to'g'ri bo'lmaydi. Negaki, boshqaruv tahlilini axborot manbalari moliyaviy tahlilni axborot manbalaridan o'zining ifoda etilishi, mazmuni, ko'lami, rasmiylashtirish tartibi, olish tartiblari va boshqa belgilari bo'yicha farq etadi.

Prof. M.Q.Pardaev tomonidan moliyaviy tahlilni quyidagi axborot manbalari tarkiblanadi:

1. Tashqi moliyaviy tahlil – buxgalteriya hisoboti asosida.
2. Ichki moliyaviy tahlil – buxgalteriya hisobi va hisoboti hamda tezkor hisobotlar asosida o'tkaziladi.

Prof. Abduraimov I.T. tomonidan moliyaviy tahlilning axborot manbalariga quyidagilar kiritiladi:

1. Buxgalteriya hisobi va hisoboti;
2. Statistik hisob va hisobot ma'lumotlari;
3. Operativ hisob va hisobot ma'lumotlari;

4. Tanlab olingan hisobot ma'lumotlari.

Prof. M.Q.Pardaev tomonidan moliyaviy tahlilni ichki va tashqi tahlil turlariga nisbatan tarkiblangan axborot manbalari belgilangan. Negaki, uning iste'molchilari manfaatlaridan kelib chiqqan holda qaraydigan bo'lsa, tahlil uchun zarur bo'lgan axborotlar to'g'ri ifoda etilgan.

Prof.I.T. Abduraimov tomonidan tarkiblangan guruhlash esa iqtisodiy tahlilni o'zi uchun ahamiyatli, uning ahamiyatli, uning moliyaviy tahlil qismi yuzasidan to'g'ri emas. Negaki, statistik hisob va operativ hisobot va hisobot ma'lumotlari, tanlangan ma'lumotlarni tarkiblanishi moliyaviy tahlilga nisbatan to'g'ri emas. Ular ko'proq joriy va operativ tahlilga xos tarzda belgilangan. Moliyaviy tahlildagi operativlik esa to'g'ri emas.

Yuqoridagi qarashlarga zid tarzda biz moliyaviy tahlilning axborotlar bazasiga quyidagilarni kiritishni lozim deb topdik:

1. Moliyaviy hisob va hisobot ma'lumotlari;

2. Tanlab olingan ma'lumotlar (moliyaviy hisobotga ilovalar, hisob varaqalari bo'yicha ma'lumotlar va x.k.)

Moliyaviy hisob va hisobot ma'lumotlariga iqtisodiy jarayonlarni o'zida ifoda etuvchi umumlashgan ma'lumotlar kiradi. Ushbu axborotlar moliyaviy hisobot shakllarida aks etadi.

Demak, xulosa qilishimiz mumkinki, tashqi moliyaviy tahlil faqat e'lon qilinadigan moliyaviy hisobot shakllaridagi axborotlar asosida o'tkaziladi. Ichki moliyaviy tahlil moliyaviy hisob va hisobot ma'lumotlari, tanlab olingan ma'lumotlar asosida tashkil etiladi.

Moliyaviy hisobot - xo'jalik yurituvchi subyekt alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektligi yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarning jamlangan guruhiga kirishidan qat'iy nazar shu xo'jalik yurituvchi subyektning ma'lum bir davrdagi faoliyatini ko'rsatuvchi moliyaviy axborotni taqdim etish usulidir.

Moliyaviy hisobot - buxgalteriya hisobi subyektining hisobot sanasidagi moliyaviy holati, hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining harakati to'g'risidagi tizimlashtirilgan axborotdan iboratdir.

Moliyaviy hisobotlar axborotligi deganda xo'jalik subyektining moliyaviy ahvoli, faoliyati, moliyaviy natijaviyligi hamda ulardagi o'zgarishlar haqidagi axborotlarni moliyaviy hisobotlarda aks etishi nazarda tutiladi(1.3-jadval).

Yillik moliyaviy hisobot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1-shakl "Buxgalteriya balansi"

2-shakl "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi" hisobot

4-shakl "Pul oqimlari to'g'risidagi" hisobot

5-shakl "Xususiy kapital" to'g'risidagi hisobot

- moliyaviy hisobotga ilovalar, izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar.

Moliyaviy hisobot shakllari va ularning axborotligini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin (1.4-jadval).

Xalqaro standartlar bo'yicha tuziladigan moliyaviy hisobotga doir talablar moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida belgilanadi.

1.3-jadval

Moliyaviy hisobotlar va ularning axborotligiga iste'molchilar tomonidan qo'yiladigan talablar⁶

Axborot foydalanuvchilari	Manfaatlari
Haqiqiy va bo'lg'usi investorlar	Berilgan investitsiyalar bilan bog'iq bo'lgan xatarlar munosabati bilan dividendlar to'lash qobiliyatiga ega ekanligini bilishga. imkon beruvchi va aksiyalarni sotib olish, saqlash yoki sotish kerakligi yoki yo'qligini belgilashga ko'maklashadigan axborotlarni olishdan
Kreditorlar	O'zlariga tegishli kreditlar va foizlar o'z vaqtida to'lanadimi yoki yo'qmi ekanligini aniqlashga imkon beradigan axborotlarni olishdan
Mahsulot etkazib beruvchilar	O'zlariga tegishli bo'lgan summani o'z vaqtida o'la biladimi yoki yo'qmi mazmundagi axborotlarni bilishdan
Hukumat, Davlat boshqaruvi organlari	Resurslarning taqsimlanishi va binobarin subyektlarning faoliyati to'g'ridagi axborotlarni olishdan
Haridorlar	Xo'jalik yurituvchi subyektning uzluksiz faoliyat yuritishi to'g'risidagi yoki uzoq muddatli bitimlarga ega bo'lish maqsadidagi zaruriy axborotlarni olishdan
Xodimlar	Faoliyat barqarorligi va rentabelligi to'g'risidagi axborotlarni bilishdan, ish haqi va nafaqalarini hozirda va keyinchalik ham olish imkonini yaratadigan axborotlarni olishdan
Jamoatchilik	Taraqqiyot yo'nalishlari va xo'jalik yurituvchi subyektlarning farovonligini yaxshilashda erishilgan so'ngi yutuqlar to'g'risidagi axborotlarni bilishdan manfaatdordirlar

1.4-jadval

Moliyaviy hisobot shakllari va ularning axborotligi

Hisobot shakllari			
Buxgalteriya balansi	Foyda va zarar haqida hisobot	Kapital to'g'risidagi hisobot	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot
Iqtisodiy resurslar haqidagi, likvidlik va to'lovga qobillik haqidagi, korxonaning o'zgarishlarga adabatsiya qilish qobiliyatini baholash to'g'risidagi axborotlarni olishga imkon beradi	Resurslar basini yuzasidan pul oqimlarining ijobiy saldosini, faoliyat natijasi va rentabellik haqidagi axborotlarni beradi	Korxonaning operatsion, moliyaviy va investitsion faoliyat natijasini baholashga, korxonaning pul ishlab topish qobiliyati, ushbu mablag'larga korxonaning samarali boshqarish zaruriyatini baholash imkon beradi	Korxonaning sof aktivlar qiymatini baholashga, to'lovga qobillik va likvidlikni baholashga, pul mablag'larini samarali boshqarish to'g'risidagi axborotlarni olish imkonini beradi

⁶ Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim qilish uchun talab etiladigan kontseptual asos O'zbekiston Respublikaasi Moliya vazirligida 1998 yil 14-avgustda 475-sonli ro'yxatga olingan BHMSga asosan tuzib chiqilgan.

Buxgalteriya hisobi subyekti moliyaviy hisobotni tuzishda mustaqil balansga ajratilgan o'z vakolatxonalarining, filiallarining va boshqa tarkibiy bo'linmalarining buxgalteriya balanslarini hamda boshqa hisobot shakllarini kiritishi kerak.

Moliyaviy hisobotlar tarkibida buxgalteriya balansi markaziy o'rinda turadi va undagi ko'rsatkichlarni tahlil etish va baholash orqali xo'jalik yurituvchi subyektning mulkiy va moliyaviy ahvolidan voqif bo'linadi. Firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishda asosiy manbalardan biri bu buxgalteriya balansidir. Buxgalteriya balansi o'zining tuzilishi, shakli va ko'rsatkichlar tarkiblanishi bilan xorijiy davlatlar buxgalteriya balanslaridan keskin farq etmaydi. Bu o'xshashlikni quyidagilar bilan izoxlash mumkin:

- buxgalteriya balansini – xalqaro biznes tilida tuzilishida;
- aktivlar, kapital va majburiyatlar tengligini saqlanishida;
- mazmun jihatdan bir xillikka asoslanishida;
- foydalanuvchilar manfaatlarini to'qnash kelmasligi va bilan va boshqa

jihatlar bilan.

1.6. Ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash va tahlilda avtomatlashtirilgan ish o'rinlarini tashkil etish

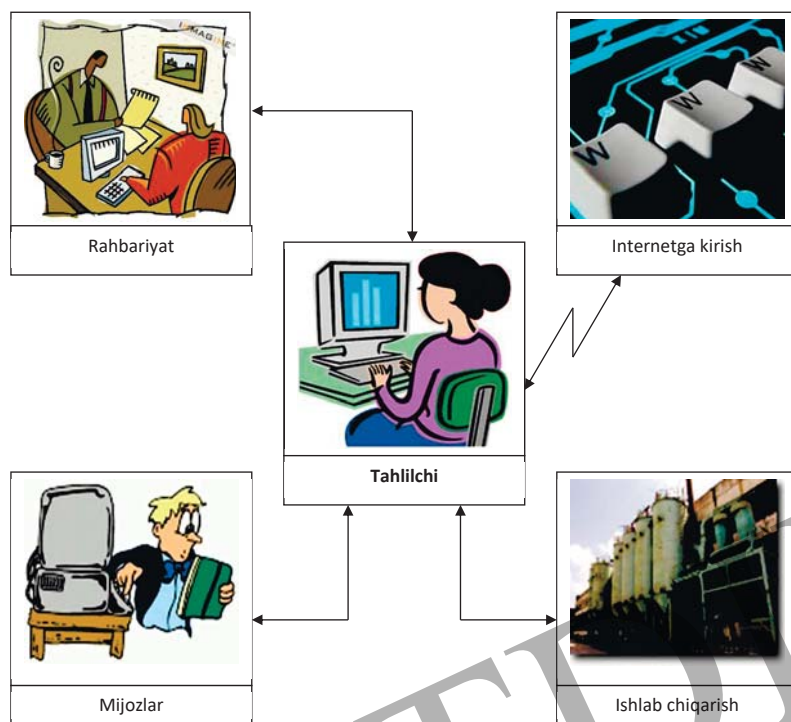
Milliy iqtisodiyotni boshqarishdagi o'zgarishlar, bozor munosabatlariga o'tish buxgalteriya hisobini tashkil qilish va olib borishga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Hisobning xalqaro tizimlariga o'tishi amalga oshirmoqda, bu uning uslubiyotining yangi shakllarini ishlab chiqishni talab qiladi. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlilning axborot tizimi va uni kompyuterda ishlab chiqishni tashkil qilishning an'anaviy shakllari katta o'zgarishlarga uchragan. Iqtisodchi-tahlilchidan korxonalar moliyaviy holatining obyektiv baholarini bilish, moliyaviy tahlil usullarini egallash, qimmatli qog'ozlar bilan ishlashni bilish, bozor sharoitlarida pul mablag'lari investitsiyalarini asoslash va boshqalar talab qilinadi.

Moliyaviy tahlil vazifalarini echishni avtomatlashtirilgan axborot texnologiyalari asosida tashkil qilish birlamchi hujjatlarni tahlil qilishdan boshlab yakuniy moliyaviy hisobotni tahlili muolajalari yig'indisidir.

Hozirga bosqichda moliyaviy holat tahlili vazifalarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida markazlashtirilgan holda ishlab chiqish asosiy rol ni o'ynaydi:

Firma va kompaniyalarda shaxsiy kompyuterlar bazasida avtomatlashtirilgan ish joylarining tashkil qilinishi, korxonalarda mahalliy hisoblash tarmoqlarini yaratish, axborot bazasini tashkil qilish va iqtisodiy vazifalar majmuasini shakllantirishda yangi talablarni ilgari surdi. Ma'lumotlarning taqsimlangan bazalari tizimini yaratish, turli foydalanuvchilar o'rtasida axborotlarni almashtirish, kompyuterda boshlang'ich hujjatlarni avtomatik shakllantirishning imkoniyatlari paydo bo'ldi. Bunday sharoitlarda turli vazifaviy tizimchalar majmualari o'rtasidagi aniq chegaralar buzila boshladi, bu ilk navbatda buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlilning axborot bazasida namoyon bo'ldi.

Quyidagi 1.1-rasmda zamonaviy iqtisodchi-tahlilchining ish joyini avtomatlashtirilgan axborot texnologiyalariga asoslangan holda tashkil qilinish tamoyili keltirilgan⁷.

1.1-rasm. Tahlilchining zamonaviy ish joyini tashkil qilish tamoyillari

Yangi usullarni egallashni axborot tizimlarini takomillashtirishmay va zamonaviy shaxsiy kompyuterlarsiz tasavvur etish mumkin emas. Har qanday iqtisodiy obyektni boshqarish faoliyatining asosini murakkab qurilishga ega bo'lgan axborot tizimlari tashkil qiladi, ularning tarkibi, faoliyat turi va korxonalar, tashkilot, firmaning ko'lamiga bog'liq.

Yangi asrni axborotlar, texnologiyalar, innovatsiyalar asri deyish mumkin. Negaki bu uchta jixatsix rivojlanishni, taraqqiyotni tasavvur qilib bo'lmaydi.

Moliyaviy tahlilni zamonaviylashtirish muammosi ham bugun olimlar oldidagi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Axborotlarga shunchaki ega bo'lish yoki axborotlarni shunchaki o'qish bilan bugun muhim natijalarga erishib

bo'lmaydi. Ularni tahlil etishning shunday bir tizimini shakllantirish lozimki bu ularni boshqaruvda samarani, faoliyatdagi natijani ta'minlashga xizmat qilsin.

Moliyaviy tahlil va rejalashtirish avtomatlashtirilgan ish joylari qarorlar qabul qilish uchun tahliliy axborotlarni shakllantirish, hamda rahbariyatga tezkor axborotlar berishga imkon beruvchi moliyaviy tahlil va rejalashtirishni ta'minlaydi. Bunday axborotlarni tannarx, foyda ko'rsatkichlari, hisob-kitoblar va boshqa buxgalteriya yozuvlarining holati, debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari, turli xildagi iqtisodiy ko'rsatkichlar, tahlilning natijalari, bashoratlar, xodimlar haqidagi ma'lumotlar kiradi. Bu barcha axborotlarni vaqtning istalgan paytida so'rov bo'yicha olish mumkin.

Ichki auditorning avtomatlashtirilgan ish joylari buxgalteriya andozalaridagi o'zgarishlarni kuzatishga, xo'jalik vaziyatlari va qonunchilikni tahlil qilishga, hisob siyosati, xarajatlarni tartibga solish va investitsion siyosatini ratsional qurish bo'yicha takliflarni ishlab chiqarish, soliqlarni rejalashtirishni amalga oshirishga imkon beradi. Umuman moliyaviy hisobning ma'lumotlaridan korxonalar iqtisodiyotini rejalashtirish va bashorat qilishda, moliyaviy menejmentda, korxonaning barcha axborotlarining moliyaviy tahlilida foydalaniladi.

Bugungi kunda axborotlarni kompyuter dasturlari asosida tahlil etish qator dasturiy ta'minotlari yaratilganligi va ularning yangi, yangi modellari yaratilayotganligini ta'kidlash joish. Amaliyotda keng qo'llanilayotgan dasturiy ta'minotlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Umumiy moliyaviy holat va moliyaviy holatni bashoratlash yuzasidan dasturiy ta'minotlar ichida eng ommalashgan shakllari sifatida Rossiyaning "Inek", "Intelekt-servis", "Pro-invest IT" kompaniyalari tomonidan tuzib chiqilgan dasturiy ta'minotlar asosiy o'rinni egallaydi.

Ushbu dasturiy ta'minotlar nafaqat analitik ishlash jarayoni balki, biznes rejalarni tuzish, investitsion loyihalarni analitik baholash imkonini ham beradi. Boshlang'ich jarayon ko'proq ma'lumotlarni analitik ishlashga qaratilgan bo'lgan bo'lsa xozirgi holati ko'proq prognozlashga ham imkon bermoqda.

Moliyaviy hisobot ma'lumotlarni tahlil etishda, koeffitsientlardan foydalanish va korxonaning moliyaviy iqtisodiy reytingini aniqlashning sistemalashtirilgan himoyalangan dasturiy ta'minotlariga o'tilishi bilan analitik ishlar samaradorligini yuksak darajaga chiqqanligini ko'rish mumkin.

Hozirgi kunda ommalashgan dasturiy ta'minotlar qatoriga yuqorida tarkiblangan firma va kompaniyalarning litsenzion dasturiy ta'minotlari sanalgan "Analitik", "Finansoviy analiz", "Inek-AFSP", "Inek-ADP", "Inek-Analitik", "Audit Expert" dasturiy ta'minotlarini kiritish mumkin.

Moliyaviy holat tahlilida axborotlarni dasturiy ta'minotidan foydalanishning sxematik ketma ketligi quyidagi tarkibda amalga oshiriladi.

1. Ma'lumotlarni kiritish:

-Buxgalteriya hisobot ma'lumotlarini kiritish;

-Moliyaviy hisobotga kirmaydigan qo'shimcha ma'lumotlarni kiritish.

2. Buxgalteriya balansi aktiv va passiv moddalarini korrektirovkalash (baholash);

⁷ S.S.G'ulomov, B.Yu.Xodiev, B.A.Begalov va boshq. Informatika va axborot texnologiyalari. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2010.

3. Buxgalteriya balansini xalqaro standartlar talablari asosidagi analitik jadvallarini tuzish;

4. Moliyaviy koeffitsientlarni hisob-kitob qilish;

5. Aniqlangan moliyaviy koeffitsientlar orqali chizma va diagrammalarni tayyorlash;

6. Olingan natijalar asosida xulosalar tayyorlash.

Ma'lumotlarni analitik qayta ishlashning galdagi vazifalari qatoriga ularning o'zbek tilidagi dasturiy ta'minotlarini shakllantirish va amaliyotga joriy etish, dasturiy ta'minotda ko'proq prognoz asosda aniq echimlarga chiqish imkonini beruvchi dasturiy ta'minotlarni ishlab chiqish, milliy hisobchilik va xalqaro normalarga mos ishlanmalarni tuzib chiqish vazifalari turmoqda. Albatta bu borada olib borilayotgan ishlar ko'lamini jonlantirish maqsadida olimlar va amaliyotchilar o'rtasida konkurslar o'tkazishni yo'lga qo'yish va ularni ragbatlantirishning aniq shakllariga o'tish lozim.

1.7. Moliyaviy hisobot shakllarini tahlil qilish masalalari

Moliyaviy tahlilning uslubiy asoslarini taqqoslash yakunida shunday xulosaga kelish mumkinki, xorijiy firma va kompaniyalar moliyaviy hisobotlari tahlili bilan O'zbekistonda amal etilayotgan uslubiy asoslarda keskin farqlanishlar kuzatilmaydi.

Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari va ular asosida milliy standartlarni tuzilishidan ham shu zaruriyatni sezish mumkin.

Moliyaviy tahlil yuzasidan o'xshashlik albatta boshqaruv ishi bo'yicha ham bir xillik mavjud, degan xulosaga olib kelamaydi. Boshqaruv tahlili yuzasidan davlatlar o'rtasida turlicha farqlanishlarni sezish mumkin. Boshqaruv tahlili yoki ishlab chiqarish tahlili, boshqaruv hisobi va hisobotining tarkibiy qismi sifatida amal etadigan xorijiy amaliyotdan alohida tur sifatida olinishi o'zining tashkiliy, uslubiy, amaliy asoslari bo'yicha farq etadi.

Moliyaviy tahlildagi farqlanishlarni masalaga yondashuvning mamlakatdagi iqtisodiy rivojlanishning darajasidan kelib chiqilishida, moliyaviy tahlilning uslubiy jihatlarida, axborot manbalarining rasmiy jihatlarini belgilanishida, moliyaviy holatni baholash va iqtisodiy nochorlikning belgilarini aniqlanish tartiblarida, shuningdek tahliliy ko'rsatkichlarning hisob kitoblaridagi farqlanishlarida ko'rish mumkin.

Chet el firma, kompaniyalarida moliyaviy tahlil hamda uning O'zbekiston Respublikasidagi firma va kompaniyalar moliyaviy tahlili bilan muvofiqligida juda ko'p o'xshash jihatlarini sezish mumkin. Buni bevosita moliyaviy hisobotlarni tuzish qoidalarini yagonaligi, moliyaviy hisobot shakllari mazmunining bir xilligidan kelib chikib izoxlash mumkin.

G'arb mamalakatlari, AQSHda moliyaviy holatni baholashda uch tarkib jihatga muhim ahamiyat beriladi.

-moliyaviy holatni tahlil etishga;

-iqtisodiy resurslarni, pul va pul ekvivalentlari shaklida oldingi faoliyat natijasi sifatidagi moliyaviy natijalari tahliliga;

-moliyaviy holatdagi o'zgarishlar tahliliga.

Ushbu jihatlar bizning amaliyotda ham kuzatiladi, lekin moliyaviy holatdagi o'zgarishlar ulardagi amaliyotdan keskin farq etadi. Bu farqni balansning ayrim moddalariga nisbatan ustunlikning belgilanishi (asosiy vositalar, pul oqimlari, xususiy kapital, majburiyatlarning tarkibiy tuzilishi va muddatligiga ahamiyat qaratilishi bilan) bilan izohlash mumkin.

Shuningdek, moliyaviy tahlilning axborot manbalarini tarkiblanishida, yoki moliyaviy hisobotlarni tuzishning kontseptual asoslarining belgilanishida ayrim farqli jihatlarini qayd etish lozim (1.5-jadval).

1.5-jadval

Moliyaviy tahlilning axborotlar bazasi bo'yicha o'xshash jihatlar

Moliyaviy hisobotlarni tuzishni xalqaro standartlari (MHHS) bo'yicha	Rossiya moliyaviy hisobotlash tartibi bo'yicha	O'zbekistondagi moliyaviy hisobotlash tartibi bo'yicha
Buxgalteriya balans	Buxgalteriya balans	Buxgalteriya balans
Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot	Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot	Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot
Kapital o'zgarishi to'g'risidagi hisobot	Kapital o'zgarishi to'g'risidagi hisobot	
Pul mablag'lari harakati to'g'risidagi hisobot	Pul mablag'lari harakati to'g'risidagi hisobot	Oz sarmoyasi to'g'risidagi hisobot
Hisob siyosati va tushuntirishlar	Buxgalteriya balansiga ilova	Pul oqimi to'g'risidagi idagi hisobot
	Olingan mablag'larning maqsadli ishlatilishi haqida hisobot	Moliyaviy hisobotlarga izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar

Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlari bo'yicha buxgalteriya balans tuzilishida mablag'larning likvidlik darajasiga ustunlik beriladi va balans aktivni aylana aktivlar bilan boshlanadi.

O'zbekistondagi buxgalteriya balansida bu xususiyat teskari tomondan to'g'ri belgilangan. Ya'ni, buxgalteriya balans qiyin likvid aktivlar, asosiy vositalar bilan boshlanib o'ta likvid aktivlar pul mablag'lari bilan tugaydi. Shuningdek, majburiyatlarning tarkib jihatdan to'laroq ochib berilishiga ko'proq urg'u beriladi.

Moliyaviy tahlildagi farqli jihatlarini shuningdek o'rganiladigan ko'rsatkichlar, ularni aniqlash uslubi, tartibi bilan ham izohlash mumkin. Masalan; firma va kompaniyalar foydaligiga baho berishda bizning amaliyotda rentabellikni 63 ta turi, Italiyada uning 74 ta, Yaponiyada esa 56 ta turi aniqlanadi. Bu holat bitta ko'rsatkichni baholashga nisbatan zaruriy birlikmi? Albatta uning mazmunini tushinish qiyin emas. Negaki, bitta buxgalteriya balans asosida korxonalar aktivlari va passivlariga nisbatan 55 ta rentabellik turini aniqlash mumkin (buxgalteriya balansini birlik va jamlangan qatorlariga nisbatan). Firma, kompaniya foydasida barcha birliklar ta'sirini mavjud deb oladigan bo'lsa, bu tarkib to'g'ri hisoblanadi. To'lov layoqati, moliyaviy barqarorlikni aniqlash ko'rsatkichlari bo'yicha asosiy vositalar holati va harakati ko'rsatkichlarida ham xuddi shunday farqlanishlarni sezish mumkin.

Masalan, rentabellik ko'rsatkichlarini aniqlashda G'arbiy mamlakatlarda, aktivlarning jamiga nisbatan foydalilik darajasini baholash yagona mezon ko'rsatkichi sifatida qaraladi.

$$R = SF / A$$

Bunda: SF - sof foyda;

A - aktivlarning o'rtacha yillik qiymati.

Ushbu ko'rsatkich milliy amaliyotda tahlil etuvchining qiziqishlariga ko'ra sotuv rentabelligi, harajat rentabelligi, asosiy vositalar, oborot aktivlar, jami aktivlar rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi ko'rsatkichlarini baholash bilan farqlanadi.

Xuddi shu kabi farqlanishni xo'jalik subyektlarining to'lovga qobilligini aniqlashda ham ko'rish mumkin. xalqaro amaliyotda to'lov layoqatining yagona, umumiy ko'rsatkichi ya'ni, joriy aktivlarni va joriy majburiyatlarga nisbatlash orqali aniqlanadigan ko'rsatkich baholanadi.

Bizning amaliyotda ushbu ko'rsatkichning uchta muhim ko'rsatkichi, mutlaq (joriy), oraliq va umumiy ko'rsatkichlari baholanadi, shuningdek, likvidlik ko'rsatkichlari ham hisob-kitob qilinadi (1.6-jadval).

1.6-jadval

To'lovga qobillik ko'rsatkichlari

Xalqaro amaliyot	O'zbekistonda (MDH davlatlarida)		
	JA/JM	PM+Qmmq/JM	PM+Qmmq+Dm/JM
Ja-Likvid aktivlar (aylanma aktivlar+uzoq muddatli moliyaviy aktivlar) JM-joriy majburiyatlar	PM-pul mablag'lari Qmmq-qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar	Dm-debitorlik majburiyatlar	JA-joriy aktivlar JM-joriy majburiyatlar

Moliyaviy tahlildagi muvofiqlikni ularning shaklan bir hilligi bilan emas balki tahlil mazmunining bir xilligi bilan izohlansa farqlanishlar yanada qisqaradi. Lekin bu jihatlar, moliyaviy tahlil bo'yicha xalqaro amaliyotga to'la o'tilgan deyishga asos bo'la olmaydi. Tahlildagi farqlanishlarni uning har bitta masalasiga turlicha yondashuvlarda ko'rish mumkin.

Xuddi shunday jihatlarini xo'jalik subyektlari iqtisodiy nochorligini belgilashdagi turlicha modellarga amal etilishida, ularning ko'rsatkichlar tizimining shakllanishida va aniqlanishida ko'rish mumkin. Bu haqda keyingi bob va paragraflarda to'xtalangan.

Xorijiy amaliyotining muhim jihatlaridan biri BHHS asosida ish ko'ruvchi firma va kompaniyalarning ko'pligi bilan ham harakterlanadi. Bu o'z navbatida tuziladigan moliyaviy hisobot shakllarida ham farqlanishlarni izohlaydi. Moliyaviy hisobotlari tuzish yuzasidan xalqaro standart talablari BHMS talablaridan ustun turishi albatta farqli jihatlariga olib kelishi tabiiy.

Xorij amaliyotida keng ommalashgan korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash tizimi bizning amaliyotga endigina shakllantirilmoqda.

Banklar o'rtasida reyting ko'rsatkichlarini e'lon qilish, ta'lim tizimi bo'yicha reyting ko'rsatkichlarini belgilanishi amaliyotiga endigina o'tilayotganligi sababli

bu borada qilinadigan ishlar ko'lami hali ko'pligini, uning rasmiy jihatlarini belgilash lozimligini ta'kidlash zarur.

Moliyaviy holat tahlili yuzasidan eng muhim farqli jihatlarini korxonalarining bozor aktivligi ko'rsatkichlarini baholashda, investitsion loyihalarni baholashda, mijozlarning kreditga qodirligini baholashda va boshqa jihatlarida ham ko'rib o'tish mumkin. Bu va boshqa farqli jihatlar haqida har bitta bob va uning paragraflari bo'yicha savollarda alohida to'xtalib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: tahlil, moliyaviy tahlil, boshqaruv tahlili, gorizont talil, vertikal tahlil, trend tahlili, taqqoslama tahlil, koeffitsientlar tahlili, omilli tahlil, moliyaviy hisobotlar, moliyaviy hisobotlarni axborotligi, elektron hisobotlar, moliyaviy tahlilni tashkil etilishi, moliyaviy tahlil bosqichlari, moliyaviy tahlil subyektlari, ichki moliyaviy, tashqi moliyaviy tahlil, moliyaviy tahlil subyektlari manfaatlari, moliyaviy tahlilda xalqaro muvofiqlik.

Qisqa xulosa

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar moliyaviy holat tahlilining predmeti bo'yicha o'quv adabiyotlarida mamlakatimiz va xorijiy mualliflar tomonidan berilgan ta'riflarni, ularning farqlanadigan tomonlarini, moliyaviy tahlilni eng muhim vazifalarni uning o'z mazmuni jihatidan yo'nalishlarini hamda uni o'tkazishning bosqichlari, subyektlari, axborot manbalari, moliyaviy tahlil axborot texnologiyalaridan foydalanishni hamda moliyaviy hisobot shakllarini tahlil qilish masalalarini bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Moliyaviy tahlil oldiga qo'yiladigan vazifalarni tushuntiring?
2. Moliyaviy va boshqaruv tahlilini farqlab bering?
3. Moliyaviy tahlilni o'tkazish bosqichlarini tushuntiring?
4. Moliyaviy tahlil natijalarining umumlashtirilishi qanday amalga oshiriladi?
5. Moliyaviy tahlilning nazariy, usulubiy, huquqiy manbalarini takomillashtirishning zaruriyatini tushuntirib bering?
6. Moliyaviy tahlildagi oshkoralik va boshqaruv tahlilidagi sir saqlanish qoidalari mazmunini tushuntiring?
7. Moliyaviy tahlil o'tkazish shakllari qanday?
8. Moliyaviy tahlilning axborot manbalariga nimalar kiradi?
9. Moliyaviy tahlilning axborot manbalariga qo'yiladigan talablarni tushuntiring?

10. Moliyaviy tahlilning axborot manbalarini dastlabki tekshirish tahlilda qanday ro'l tutadi?
11. Moliyaviy tahlil obyektiga nimalar kiradi?
12. Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari?
13. Moliyaviy hisobot shakllaridagi ma'lumot manbalariga qo'yiladigan betaraflik qoidasining mazmunini tushuntiring?
14. Moliyaviy tahlil firma va kompaniyalarda qanday tashkil etiladi?
15. Moliyaviy tahlilning uslubiy asoslariga nimalar kiradi?

Asosiy adabiyotlar

1. Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.
2. Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.: Sano-standart, 2017
3. Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Lesson-press, 2016.
4. Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. –T.: Iqtisod-moliya, 2013.
5. Pardav M.Q , Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012.
6. Шеремет А.Д., Хорин А.Г. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: Инфра-М, 2019.

II BOB. BUXGALTERIYA BALANSINI GORIZONTAL, VERTIKAL VA TRENDLI TAHLILI

2.1. Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil qilish orqali firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishning mazmuni

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim maqsadi va asosiy ustuvor vazifasi – bu islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish, mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, iqtisodiy rivojlanishning yuqori va barqaror sur'atlarini, samaradorligini hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashdan iborat hisoblanadi.

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Samarasiz boshqaruv usularidan foydalanish ularni iqtisodiy nochorlik holatiga olib kelishi mumkin. Korxonalar moliyaviy resurslarini to'g'ri va mohirona boshqarish uchun birinchi navbatda, uning moliyaviy ahvoli, resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlash hamda tahlil qilinishi lozim bo'ladi. Mustaqillik bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida turli mulk shaklidagi korxonalar faoliyatiga to'liq erkinlik berdi. Yangicha ish yuritish avval uchramagan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Jumladan, tashqi va ichki bozordan tajribali mijoz va hamroh tanlash bilan birga ularning moliyaviy imkoniyatlarini o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Korxonalar faoliyatini o'rganishda moliyaviy hisobot asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ular moliyaviy ma'lumotlarning umumlashtirilishi natijasida tuziladi va hamkorlikda ishlovchilar o'rtasida bir-birini o'rganish vositasi bo'ladi.

Hozirgi sharoitida moliyaviy tahlilning muhim xususiyatlaridan biri korxonalar iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini, ya'ni mulki, zahiralari, xarajatlar va kapitali hamda majburiyatlarini har tomonlama o'rganishdir. Ular korxonaning bir me'yorida ishlashi hamda mahsulot ishlab chiqarishi va shartnoma bo'yicha sotish, aholiga xizmat ko'rsatish rejasini ta'minlashga etarli bo'lishi lozim. Ayniqsa, balansga qarab, korxonalar mol-mulki va boyligining tarkibini kuzatish, sof mablag'lar holatini aniqlash, imkoniyat me'yorini o'lchashga yordam beradi.

Buxgalteriya balansi ma'lum sanaga korxonaning aktivlari, kapitali va majburiyatlarini holati haqida axborot beruvchi hisobot shaklidir.

«Balans» atamasi lotincha bis ikki marta, banx - tarozi pallasi so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, ikkala palla degan ma'noni anglatadi. U tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

Buxgalteriya balansini turli tasnifiy belgilari (tuzilish vaqti, axborot hajmi, aks ettirish obyekti, tozalash usuli) bo'yicha turlarini tarkiblash mumkin (2.1-jadval).

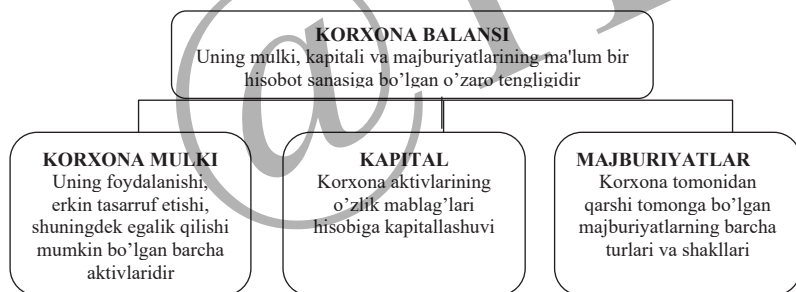
Xo'jalik yurituvchi subyektlar uzluksiz faoliyatida iqtisodiy resurslar harakatga keltiriladi va ularning tuzilishi doimo o'zgarib turadi. Ushbu o'zgarishlarni buxgalteriya balansida to'rtta jihatini harakatlantirish lozim.

2.1-jadval

Buxgalteriya balansini turlari				
Buxgalteriya balansini tuzilish vaqtiga ko'ra				
Tashkil topish balansini	Joriy balanslar	Tugatish balansini	Bo'lish balansini	Birlashtirish balansini
Korxonaning tashkil topish vaqtida tuziladi.	Korxonaning uzluksiz faoliyatida, qonunda belgilangan muddatlarda tuziladi.	Korxonaga tugatilganda tuziladi.	Yirik korxonaga bir necha mayda korxonalariga bo'linish vaqtida.	Bir necha korxonalar bir korxonaga birlashtirilganda tuziladi.
Axborot hajmi bo'yicha balanslar				
Bir martalik		Yig'ma balans		
Bir martalik balans faqat bitta korxonaga bo'yicha joriy hisob asosida tuziladi.		Yig'ma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashmalar (vazirliklar, qo'mita va boshqarmalar va shu kabilar)ning xo'jalik mablag'larini aks ettiradi.		
Aks ettirish obyekti ko'ra				
Mustaqil balans		Alohida balans		
Mustaqil balansni huquqiy shaxs bo'lgan barcha korxonalar tuzadi.		Alohida balansni korxonaning tarkibiy bo'linmalari (filiallar, bo'limlar, sho'ba va qaram xo'jaliklar va shu kabilar) tuzadi.		
Aks ettirish obyekti ko'ra				
Balans-brutto		Balans-netto		
Tartibga soluvchi moddalarni o'z ichiga oluvchi balansdir.		Balansning umumiy qiymatidan tartibga soluvchi moddalar summasi chegiriladi.		

Birinchi jihat o'zgarish aktiv va passiv tomonning o'sishini harakterlaydi, ikkinchi jihat o'zgarishlar har ikki tomoning kamayishini, uchinchi jihat o'zgarishlar faqat aktiv tomonning o'zgarishini, to'rtinchi jihat o'zgarishlar faqat passiv tomonning o'zgarishlarini harakterlaydi.

Buxgalteriya balansini quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi (2.1-chizma).

2.1-chizma. Buxgalteriya balansini elementlari

Xo'jalik faoliyatiga doir bir xil holatlarning har xil jihatlarini aks ettiruvchi moliyaviy hisobotlar xo'jalik subyekti moliyaviy ahvoli, faoliyati, moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar to'g'risida axborotni taqdim etishning muhim vositasi sifatida tahlil etilishi va o'rganilishi lozim. Tahlil etish va o'rganish esa maxsus usullar yordamida amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holati yuzasidan obyektiv axborotlarni olish yullarini belgilab beruvchi tahlil usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- moliyaviy hisobotni o'qish;
- gorizontal tahlil;
- vertikal tahlil;
- trend tahlili;
- qiyosiy (taqqoslama) tahlili;
- moliyaviy koeffitsientlar;
- omilli tahlil.

Moliyaviy hisobotlarni "o'qish" deganda moliyaviy hisobotni manzilli o'rganish tartibi tushuniladi. Ya'ni korxonani bilishni dastlabki o'rganish usuli usulidir.

Gorizontal tahlil-moliyaviy hisobot elementlari va ularning moddalarini mutlaq va nisbiy farqlash orqali o'zgarishlarini aniqlash usulidir.

Vertikal tahlil-mablag'lar va ularning tashkil topishi manbalarini, daromad va harajatlarni, moliyaviy hisobotlarning boshqa elementlarini tarkibiy o'rganish usulidir.

-Trend tahlili – asos ko'rsatkichiga nisbatan dinamik o'rganish usulidir.

-Qiyosiy (taqqoslama) tahlili-bir yoki bir nechta ko'rsatkichlar tizimini, turli obyektlar bo'yicha taqqoslash usulidir.

-Moliyaviy koeffitsientlar tahlili, moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini uzaro nisbatlash asosida aniqlanadigan ko'rsatkichlar asosida baholash usulidir.

Omilli tahlil-natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birliklarni va hisob kitob qilish mumkin bo'lgan birliklarda aniqlash usulidir.

Moliyaviy tahlil usullari qatoriga ayrim manblarda shuningdek, taqqoslama (solishtirma) tahlil, loyihaviy tahlil, diskontlash usullari ham kiritiladiki ushbu usullar iqtisodchilar guruhiga kiruvchi boshqa mutahassislar tomonidan ko'proq qo'llaniladigan usullardir.

Yuqorida keltirilgan usullar tahlilchilarning barcha qatlami uchun yagona usullar sifatida foydalaniladi.

Omilli tahlil. Korxonaga moliyaviy holati haqidagi obyektiv ma'lumotlarni ifoda etuvchi natijaviy ko'rsatkichlar va ularning o'zgarishiga tahsir etuvchi omillarni o'rganish imkoniyatlarini baholashda muhim usul hisoblanadi. Omilli tahlil natijaviy ko'rsatkichning qaysi omillar hisobiga o'zgarishini, ularning ijobiy va salbiy ta'sirlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa korxonaga faoliyatini samarali boshqarishning muhim yo'nalishlarini belgilab olishda ahamiyatli hisoblanadi. Omilli tahlilni moliyaviy faoliyat va uning samaradorligi, natijaviyligi harakterlovchi barcha jihatlariga nisbatan qo'llash mumkin.

Moliyaviy tahlil usullari qatoriga ayrim manblarda shuningdek, taqqoslama (solishtirma) tahlil, loyihaviy tahlil, diskontlash usullari ham kiritiladiki ushbu usullar iqtisodchilar guruhiga kiruvchi boshqa mutahassislar tomonidan ko'proq qo'llaniladigan usullardir.

Yuqorida keltirilgan usullar tahlilchilarning barcha qatlami uchun yagona usullar sifatida foydalaniladi.

Moliyaviy hisobotni "o'qish" ga ham olimlar tomonidan turlicha tavsiflar beriladi. Moliyaviy hisobotni "o'qish" ni mazmunini nima tashkil etadi? Moliyaviy hisobotni "o'qish" deganda uning ko'rsatkichlarini arifmetik hisob-kitoblarsiz mantiqiy tavsiflash tushuniladi.

«Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» deb nomlangan Abdukarimov I.T.ning adabiyotida ham kitobning nomida «o'qish» so'zi ishlatiladi, lekin unga tavsif berilmaydi. Petrov V.V., Kovalev V.V.ni «Kak chitat balans» adabiyotida ham moliyaviy hisobotni «o'qish»ga tavsif berilmagan, ya'ni «o'qish» tahlil qilishni bir usuli sifatida bayonlab o'tilgan xolos. To'g'ri, «o'qish» tahlil qilishni usuli hisoblanadi. Lekin uning tavsifi, boshqa usullardan farq etadigan jihati bo'lmog'i lozim. M.Q. Paradaevni «Moliyaviy tahlil» kitobida esa moliyaviy tahlil usullari, moliyaviy tahlilni asosiy shakllari, deb nomlanib, uning qatorida «o'qish» usuli keltirilmaydi.

Buxgalteriya balansini o'qish orqali:

- korxonaga to'g'risida muhim ma'lumotlarni olish;
- aylanma mablag'lar taminlanish darajasini baholash
- o'z aylanma mablag'lari bilan taminlanganligi bilish
- korxonaning moliyaviy holatini dastlabki baholash imkoni tug'iladi.

Buxgalteriya balansini dastlabki o'qishda moliyaviy jihatdan quyidagilar o'rganiladi:

- aktivlarning umumiy summasi va uning yil davomida o'zgarishi;
- xususiy sarmoya va majburiyatlarning summasi, ularning yil davomida o'zgarishi;
- uzoq muddatli va joriy aktivlarning moliyalashtirish holati va ularning o'zgarishiga;
- debitorlik va kreditorlik qat'lar tarkibi, holati va o'zgarishiga;
- asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning tarkibi, holati va o'zgarishiga;
- joriy aktivlarning tarkibiy tuzilishi, o'zgarishiga;

Moliyaviy hisobotni o'qishda, bir xil holatning har xil jihatlarini aks ettiruvchi hisobot shakllaridagi ma'lumotlarning o'zaro mosligiga ham ahamiyat qaratiladi. Masalan buxgalteriya balansida ayrim qatorlar boshqa moliyaviy hisobot shaklining tegishli qatorlari bilan mos kelishi lozim. Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil etish orqali korxonaga moliyaviy holatiga baho berishda o'rganiladigan masalalar kengligi sababli ularni bir tizimga solib olish talab qilinadi.

Iqtisodchi olim T.Sh.Shog'iyosov⁸ moliyaviy tahlilning asosiy usullari sifatida gorizontaal va vertikal tahlil, dinamik, makon, nisbiy ko'rsatkichlar va omilli

⁸ Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. -T.: Fan va texnologiya, 2012.

tahlilni ko'rsatib o'tgan. Umumlashtirgan holda, moliyaviy hisobotni o'qish deganda uning umumlashgan va birlik elementlarini davriy tavsiflash, o'rganish usuli tushuniladi, deyish mumkin.

Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil etish mazmunini quyidagilar tashkil etadi:

- firma va kompaniyalarni mulki, kapitali va majburiyatlarini baholash;
- firma va kompaniyalarning to'lovga qobilligi va likvidlilik ko'rsatkichlarini aniqlash;
- firma va kompaniyani iqtisodiy va moliyaviy salohiyati, uning smaradorligini baholash;
- firma va kompaniyalarning moliyaviy barkapoplighi, bozor va ish aktivligi ko'rsatkichlarini baholash;
- firma va kompaniyalarni iqtisodiy nochorligi va uni sog'lomlashtirish yo'llarini belgilash;
- firma va kompaniyalarning moliyaviy ahvoli va uni yaxshilash yuzasidan muhim takliflar hozirlash tashkil etadi.

Moliyaviy hisobot shakllarini o'qishni quyidagi mazmunda qarash mumkin:

- moliyaviy hisobot shakllari, uning birlik va umumiy qatorlarini tavsiflash;
- moliyaviy hisobot shakllarini tuzilishini mantiqiy tasniflash;
- ko'rsatkichlarni kiyosiy tavsiflash tashkil etadi.

2.2. Buxgalteriya balansining gorizontaal va vertikal tahlili

Buxgalteriya balansini gorizontaal (buylamasiga) va vertikal (yonlamasiga) tahlili bo'yicha olimlar tomonidan turlicha qarashlarni mavjudligi o'quvchini, albatta e'tiborini tortadi. Masalan; prof. M.Q.Paradaev o'zining «Moliyaviy tahlil» o'quv qo'llanmasida moliyaviy tahlilning asosiy shakllari sifatida gorizontaal, vertikal, dinamik, makon, nisbiy ko'rsatkichlar, omilli tahlilini keltirgan holda, gorizontaal va vertikal tahlilga quyidagicha izox beradi.

«Gorizontaal tahlil – hisobot davrini o'tish yil ko'rsatkichlari bilan solishtirish». «Vertikal tahlil – tarkibiy tahlil bo'lib, tahlil qilinayotgan obyektning barcha qismlari bo'yicha o'rganishdan iborat deyiladi.

Buxgalteriya balansini gorizontaal va vertikal tahlili yuzasidan yuqoridagi fikrlar prof.i.f.d. E.Akromov tomonidan ham «Analiz finansovogo sostoyaniya predpriyatiya» kitobida ma'qullanadi. Faqat taqqoslash bazasi bo'yichagina ular qarashlarida farqni sezish mumkin. Ya'ni M.Q.Paradaev hisobot davri ko'rsatkichini utgan davr ko'rsatkichi bilan taqqoslasa, prof. E.Akromov tomonidan uning dinamik yoki bazis davriga nisbatan o'zgarishlarini taqqoslash tavsiflanadi.

Dinamik tahlil gorizontaal tahlildan alohida farqlanadi. E'tibor bergan bo'lsangiz, gorizontaal tahlil solishtirish, taqqoslash usulining o'zidan iborat bo'lib kirmokda.

Moliyaviy tahlilda gorizontaal tahlilning quyidagi shakllaridan foydalaniladi.

-hisobot davri moliyaviy ko'rsatkichlarni o'tgan yilning shu davri (dekada, oy, chorak) ko'rsatkichlari bilan taqqoslash;

-hisobotning moliyaviy ko'rsatkichlarini o'tgan yilning shu davri ko'rsatkichi bilan taqqoslash (masalan joriy davr 1-choragini o'tgan yilning 1-choragi bilan taqqoslash) bir necha yillar bo'yicha moliyaviy ko'rsatkichlarni taqqoslash.

Iqtisodchi olim M.Raximov tomonidan ko'rsatilgan gorizontall tahlil etish metodikasini quyidagi 2.1-jadvlda ko'rish mumkin⁹.

2.1-jadval

Buxgalteri balansi aktivini gorizontall tahlil etish metodikasi

Ko'rsatkichlar nomi	hisobot davri boshiga		hisobot davri oxiriga		farqi	
	summa	%	summa	%	mutlaq	%
Aktiv	2	3	4	5	6(4-2)	7(5-3)
I. Uzoq muddatli aktivlar						
Asosiy vositalar:	Ab	SAb	Ao	SAo	Ao-Ab	SAo-SAb
Nomoddiy aktivlar:	Nb	SNb	No	SN	No-Nb	SNo-SNb
Uzoq muddatli investitsiyalar,	Ib	Sib	Io	SIo	Io-Ib	SIo-SIb
O'rnatiladigan asbob-uskunalar	O'b	SO'b	O'o	SO'o	O'o-O'b	SO'o-SO'b
Kapital qo'yilmalar	Kb	SKb	Ko	SKo	Ko-Kb	SKo-SKb
Uzoq muddatli debitorlik qarzlari	Db	SDb	Do	SDo	Do-Db	SDo-SDb
Uzoq muddatli kechiktirilgan harajatlar	Xb	SXb	Xo	SXo	Xo-Xb	SXo-SXb
I bo'lim bo'yicha jami	Wb	CWb	Wo	CWo	Wo-Wb	CWo-CWb
II. Joriy aktivlar						
Tovar-moddiy zaxiralari	Tb	STb	To	STo	To-Tb	STo-STb
Kelgusi davr harajatlari	Pb	SPb	Po	SPo	Po-Pb	SPo-SPb
Kechiktirilgan harajatlar	Rb	SRb	Ro	SRo	Ro-Rb	SRo-SRb
Debitorlar	Mb	SMb	Mo	SMo	Mo-Mb	SMo-SMb
Pul mablag'lari	PMb	SPMb	PMo	SPMo	PMo-PMb	SPMo-SMPb
Boshqa joriy aktivlar (5900)	Jb	SJb	Jo	SJo	Jo-Jb	SJo-SJb
II bo'lim bo'yicha jami	WWb	CW	WWo	SWW	WWY Ao-	SWWY Ao-
	Wb	Wb	Wb	Y Ao	WWY Ab	SWWY Ab
Balans aktivi bo'yicha jami	WWWb	100	WWWo	100	WWWo-	x
			o	o	WWWb	

Moliyaviy hisobotni gorizontall tahlili uning moliyaviy hisobot elementlari, ko'rsatkichlarini mutlak va nisbiy ifodalarda, hisobot davri boshiga yoki utgan yilga nisbatan taqqoslama o'rganishga aytiladi.

Vertikal tahlil deganda – moliyaviy hisobot, buxgalteriya balansini mutlak va nisbiy ifodalarda tarkibiy o'rganishga aytiladi.

Buxgalteriya balansini aktiv va passiv tomonlarini tarkibiy jihatdan quyidagicha tarkiblash va vertikal tahlilini o'tkazish mumkin (2.2-jadval).

Tahlilda har ikkala usul eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ushbu usullar orqali kompaniya va firmalarni mulki, kapitali, majburiyatlarini umumiy va tarkibiy o'zgarishlariga baho beriladi. Umumiy o'zgarishlar buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida olinsa, tarkibiy o'zgarishlar buxgalteriya yoki moliyaviy hisobotga «tushuntirish xati» da beriladi.

⁹ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.

2.2-jadval

Balans aktivi va passivining tarkibiy tahlili

Aktiv	Belgi	Balans qatori %	Passiv	Belgi	Balans qatori %
Uzoq muddatli aktivlar	UMA	UMA/AJ*100	O'z mablag'lari manbasi	O'MM	O'MM/PJ*100
Joriy aktivlar	JA	JA/AJ*100	Majburiyatlar	M	M/PJ*100
Shu jumladan:			Shu jumladan:		
Tovar moddiy zaxiralar	TMZ	TMZ*JA/AJ*100/JA	Uzoq muddatli	UM	UM*M/PJ*100
Debitorlik majburiyatlari	DM	DM*JA/AJ*100/JA	Qisqa muddatli	QM	QM*M/PJ*100/M
Pul mablag'lari	PM	PM*JA/AJ*100/JA	Kreditorlik	KM	KM*M/PJ*100/M
Aktiv jami	AJ	100	Passiv jami	PJ	100

Vertikal tahlil gorizontall tahlil asosidagina bir butunlikka erishadi. Shu sababli ularni doimo birgalikda va umumiylikda foydalanish kuzatiladi. Ularni bir biridan holi tarzda qo'llash orqali tahlilning to'liqligini ta'min etib bo'lmaydi.

Gorizontall tahlil va vertikal tahlilni fanga olib kirgan shaxsning nomini aniq keltirish qiyin. Negaki, bu usul matematik ifodani, iqtisodiy matematik usullarni iqtisodiyotda kullash bilan fanga kirib kelgan. Uning ilk iboralarini tahlilchilar Sheremet A.D., Sayfulin R.S., Abdurkarimov I.T., Pardaev M.K., Isroilov B., Vaxobov A., Ibragimov A.T. asarlarida uchratish mumkin.

Buxgalteriya balansini gorizontall tahlili asosida balans elementlari, uning birlik qatorlari bo'yicha davr boshi va utgan yilga nisbatan o'zgarishlariga *ustunlar* bo'yicha mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi.

Vertikal tahlilda xuddi shu holat (*yonlama*) qatorlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Gorizontall tahlil va vertikal tahlilni ilk bora tahlilchilar SHERemet A.D., Sayfulin R.S., Abdurkarimov I.T., Pardaev M.Q., Isroilov B., Vahobov A.V., Ibragimov A.T. asarlarida uchratish mumkin.

Gorizontall tahlil - alohida moliyaviy ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash orqali moliyaviy holatdagi o'zgarishlarga baho berish usuli hisoblanadi.

Moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini, moliyaviy ko'rsatkichlarni gorizontall tahlili asosida ularning o'zgarishiga mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi.

Moliyaviy hisobotni gorizontall tahlili deganda-moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini mutlaq va nisbiy ifodalarda, hisobot davri boshiga yoki o'tgan yilga nisbatan qiyosiy o'rganishga aytiladi.

Gorizontall tahlilda ikki va undan ortiq davrlarga tegishli moliyaviy ko'rsatkichlar o'zgarishiga (mutlaq va nisbiy ifodada) baho beriladi. Davr oralig'ini tanlashda interval oraliqlar kengligi bir xilda olinadi. Masalan; hisobot yilining chorak, yarim yillik va yillik ko'rsatkichlari mos ravishda o'tgan yilning chorak, yarim yillik va yillik ko'rsatkichlari bilan qiyoslanadi.

Gorizontall va vertikal tahlil turlarini bir biridan ajratgan holda tasavvur qilish qiyin. Negaki ulardan birgalikda foydalangandagina mazmun kasb

etadi. Shu sababli gorizonatal va vertikal tahlil turlari doimo bir butunlikda olib boriladi.

Demak, vertikal tahlil gorizonatal tahlil asosidagina bir butunlikka erishadi. Shu sababli ularni doimo birgalikda va umumiylikda foydalanish kuzatiladi. Ularni bir biridan holi tarzda qo'llash orqali tahlilning to'liqligini ta'min etib bo'lmaydi.

2.3. Buxgalteriya balansining trend tahlili

Trend tahlili moliyaviy hisobot elementlari va ko'rsatkichlarini joriy davrga bo'lgan holatini bazis yili yoki asosiy yili ko'rsatkichi bilan o'rganishni harakterlaydi. Lekin bu usul prof. M.Q.Pardaevni «Moliyaviy tahlil» o'quv qo'llanmasida makon tahlili. deb berib utiladi hamda unga quyidagicha ta'rif beriladi: «Makon tahlili deganda, birorta obyekt boshqa obyekt ko'rsatkichlari bilan solishtirilgan holda o'rganilishi tushuniladi.

Trend tahlili- asos tahlili sifatida dinamik o'zgarishlarni baholashda eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ushbu usul yordamida yaqin va uzoq davriylikdagi o'zgarishlarga mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi. Trend tahlilidan ko'pincha aktivlar o'zgarishini baholashda, foyda va uning o'sishini baholashda, investitsiyalar hajmini baholashda foydalaniladi.

2.3-jadval

Moliyaviy hisobot elementlarini trend tahlili

Yillar	Avtonomiya ko'effitsienti	O'zgarishi +,-			
		Oldingi yilga nisbatan		Bazis davriga nisbatan	
		summa	%	Summa	%
2014	K1	x	x	x	x
2015	K2	K2-K1	K2/K1	K2-K1	K2/K1
2016	K3	K3-K2	K3/K2	K3-K1	K3/K1
2017	K4	K4-K3	K4/K3	K4-K1	K4/K1
2018	K5	K5-K4	K5/K4	K5-K1	K5/K1

Trend tahlili asosida shuningdek ko'rsatkichlarning aloqadorlik darajasiga, o'rtacha o'sishi darajalarining holatiga ham baho beriladi.

Trend tahlili mazmunini prof. E.Akramov quyidagicha izohlaydi: «Trend tahlili –bu korxonalar ko'rsatkichlar tizimini etarli darajada, davrlar oralig'i umumiy o'zgarishlar tendentsiyasida o'rganishni umumlashtirgan holda, quyidagi bu moliyaviy holat bo'yicha tavsiflaydi»¹⁰.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda, quyidagi xulosani chiqarish mumkin: Trend tahlilini bu moliyaviy holat ko'rsatkichlarini bazis davr ko'rsatkichlariga nisbatan o'rganishni asos tahlilini harakterlaydi.

2.4. Firma va kompaniyalarning mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy ko'effitsientlarda baholanishi

Korxonalar faoliyatiga baho berishda mutlaq ifodalarda moliyaviy holatning barcha qirralarini ochib bera olmaydi. Shu sababli ko'p hollarda nisbiy ifodalarda ham foydalaniladi. Nisbiy ifodalarda moliyaviy ko'effitsientlar deb nomlanib ularning har biri korxonalar moliyaviy holatining muhim jihatlari o'zida ifoda etishi bilan farqlanadi.

Moliyaviy ko'effitsientlarni aniqlashning quyidagi muhim jihatlari harakterlash lozim:

-moliyaviy ko'effitsientlar - 2 yoki undan ortiq ko'rsatkichlarni o'zaro nisbatlash orqali topiladi (nisbatlash o'z mazmuniga va tasnifiga ega bo'lmog'i va moliyaviy holatga baho berishda yangi bir ko'rsatkichni ifoda etishi lozim);

-moliyaviy ko'effitsientlar-faqat rasmiy chop etiladigan moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida aniqlanadi (moliyaviy ko'effitsientlar bitta yoki bir nechta moliyaviy hisobot qatorlarini, shuningdek ularning jamlangan birliklarini nisbatlash orqali hisoblanadi);

-moliyaviy ko'effitsientlar-bir hil jaryonning har xil jihatlari ifodalaydi (masalan korxonalar to'lov layoqatini baholashda, uning mutlaq, oraliq va umumiy ko'rsatkichlarini tarkiblanishi);

-moliyaviy ko'effitsientlarni aniqlashda alohida ko'rsatkichlarni jamlash imkoniyati mavjud (masalan, korxonalar moliyaviy holatining reyting baholashda ko'rsatkichlarning jamlanishi yoki iqtisodiy nochorlikni aniqlashda ko'rsatkichlarning jamlanishi).

-moliyaviy ko'effitsientlar - bir xil o'lchovga ega;

-moliyaviy ko'effitsientlar-korxonalar faoliyat samaradorligini kompleks baholash imkonini beradi;

-moliyaviy ko'effitsientlar – har hil jaryonning bir xil jihatlari mazmunini harakterlaydi (Asosiy vositalarning eskirishi va yaroklilik ko'effitsientlari har xil jihat, ularning birligi esa bitta jihat)

-moliyaviy ko'effitsientlar-mutlaq darajadagi qiymatning qanday bo'lishidan qat'iy nazar barcha korxonalar va tashkilotlar ko'rsatkichlarini qiyosiy taqqoslash imkonini beradi.

Moliyaviy ko'effitsientlarning tarkibiy va muvofiqlashtiruvchi turlari harakterlanadi. Tarkibiy moliyaviy ko'effitsientlar bir xil asosli jamlangan qatorlarda birlik qatorlarning salmog'i harakterlasa, muvofiqlashtiruvchi ko'effitsientlar esa har xil asosli ko'rsatkichlarni uzoq nisbatlash orqali hisoblanadi.

Tarkibiy ko'effitsientlarga- korxonalar mol mulki tarkibida uzoq muddatli va joriy aktivlarning salmog'i, joriy aktivlar tarkibida likvid aktivlar (tovar moddiy zaxiralar, debitorlik majburiyatlari, pul mablag'lari)ning salmog'i, jami manbalar tarkibida o'z va qarz mablag'lari salmog'i, majburiyatlar tarkibida uzoq va qisqa muddatli majburiyatlar salmog'i va boshqa tarkibiy ko'effitsientlar kiradi.

Muvofiqlashtiruvchi ko'effitsientlarga moliyaviy mustaqillik, barqarorlik, rentabellik ko'rsatkichlari, to'lov layoqati ko'rsatkichlari kiradi.

¹⁰ Akramov E.A. Korxonalar moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Moliya. 2003.

Moliyaviy koeffitsientlarni jamlangan qatori bo'yicha quyidagi tarkibini to'zib chiqish mumkin:

- to'lov layoqati va likvidlilik koeffitsienti
- moliyaviy barqarorlik koeffitsientlari
- daromadlik (rentabellik) koeffitsientlari
- bozor aktivligi koeffitsientlari
- ish aktivligi koeffitsientlari

Moliyaviy koeffitsientlarning har bir guruhi o'z ichiga bir nechta ko'rsatkichlarni oladi.

To'lov layoqati va likvidlilik koeffitsientlari qatoriga mutlaq; oraliq, umumiy to'lov layoqati ko'rsatkichlari kiradi (ayrim manbalarda ushbu ko'rsatkichlar mutlaq, tez likvidlik va joriy likvidlik deb nomladi).

Korxonalar mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsientlar orqali o'rganish uning moliyaviy holatiga baho berishni yanada osonlashtiradi. Moliyaviy koeffitsientlar moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini va birlik elementlarini nisbatlash asosida aniqlanadi. Uning umumiy va birlik ko'rsatkichlarini tarkiblash mumkin. Ushbu ifodada koeffitsient va foizlar ishlatiladi.

Moliyaviy koeffitsientlarni aniqlash va uning o'zgarishlarini kiyosiy taqqoslash asosida kompaniya va firmaning moliyaviy ahvolini aniqroq o'rganish, bilish imkoni tug'iladi. Masalan; kompaniya yoki firmaning «moliyaviy mustaqillik koeffitsientini» aniqlanishiga e'tibor bering. Ushbu ko'rsatkich «O'zlik mablag'lar» manbasini «Buxgalteriya balansini jamiga bo'lish asosida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich kompaniya yoki firmaning harakatda band qilingan mablag'ning kaysi darajasi o'ziga tegishli ekanligini tavsiflaydi. Ya'ni, harakatdagi, biznesdagi har bir so'mning qaysi qismi o'ziga tegishli ekanligini ifoda etadi.

Koeffitsientlar – mulkning nisbiy darajasini tavsiflaydi, deyiladi Tomas P. Karlin, Albert M.Maklinning «Analiz finansovix otchetov (na osnovе GAAP)¹¹» kitobida. Lekin, o'zaro bog'liqlikka va aloqadorlikka ega bo'lgan ko'rsatkichlariga taqqoslash talab etiladi. Masalan; asosiy vositalarning umumiy qiymatini karz kapitaliga nisbatlash bilan xech qanday natijaga ega bo'linmaydi. Nisbatlash yakunida chiquvchi ifoda o'zining mazmuniga, mantiqqa ega bo'lmog'i lozim. Bu mantiqni to'lovga qobillik ko'rsatkichlarida, moliyaviy barqarorlikda, o'z va karz mablag'lari nisbatida, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti va shunga o'xshash ko'rsatkichlarda ko'rish mumkin.

Analitik maqsadga erishish yuzasidan ingliz olimlari Tomas P. Karlin va Albert R.Maklin moliyaviy koeffitsientlarni uchta guruh va ularning har bittasini alohida tarkiblarga bo'ladi.

1. Likvidlilik ko'rsatkichlari;
2. Levirdj ko'rsatkichlari;
3. Foydalilik ko'rsatkichlari.

Tahlil etishda ushbu koeffitsientlarni to'liq o'rganish talab etilmaydi. Balki, qo'yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda, alohida tur koeffitsientlarni o'rganish bilan ham kifoyalanadi.

¹¹ Tomas P. Karlin, Albert M.Maklin. Analiz finansovix otchetov (na osnovе GAAP).

Xalqaro tajribada moliyaviy koeffitsientlarni 80 dan ortiq turi aniqlanadi. Prof. E.Akramov tomonidan moliyaviy koeffitsientlarni 2 ta guruhga tarkiblash tavsiya etiladi. Ya'ni:

- taqsimot (struktura) koeffitsientlari;
- koordinatsiya koeffitsientlari.

I.f.d. To'laxodjaeva M. tomonidan moliyaviy koeffitsientlarni quyidagi to'rtta guruhga ajratish tavsiya etiladi¹². Ya'ni:

1. Likvidlilik darajasini harakterlovchi moliyaviy koeffitsientlar;
2. Ish aktivligini harakterlovchi moliyaviy koeffitsientlar;
3. Rentabellikni harakterlovchi;
4. Kapital tarkibini harakterlovchi;
5. Bozor aktivligini harakterlovchi moliyaviy koeffitsientlar.

Moliyaviy hisobot elementlarini moliyaviy koeffitsientlar asosida o'rganishni yutuqlari sifatida esa inflyatsiya ta'sirini bo'lmasligi, firma va kompaniya bo'yicha ijobiy o'zgarishlarni mutlaq ifoda to'la ochib berolmasligi, nisbat ko'rsatkichlarini o'rganish va baholashni osonligi bilan tavsiflash mumkin.

Moliyaviy koeffitsientlarda buxgalteriya balansini o'rganish asosida firma, kompaniya moliyaviy holatiga aniq tashxis qo'yish imkoni tug'iladi.

Tahlil etishda ushbu koeffitsientlarni to'liq o'rganish talab etilmaydi. Balki qo'yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda alohida tur koeffitsientlar o'rganiladi. Moliyaviy koeffitsientlar va ularning buxgalteriya balansini ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadigan ayrim ko'rsatkichlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Uzoq muddatli aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari: asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar, uzoq muddatli investitsiyalarning nisbiy ifodalari (2.4-jadval).

2.4-jadval

Uzoq muddatli aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari (moliyaviy koeffitsientlar)

Koeffitsientlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
1	2	3
Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsienti	Aqq/Bq	Aqq- Asosiy vositalarning qoldiq qiymati Bq-Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati
Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti	Aeq/Bq	Aeq- Asosiy vositalarning eskirish qiymati
Asosiy vositalarni o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi koeffitsienti	O'mm+Umkk/A	O'mm-O'z mablag'lari manbasi Umkk-Uzoq muddatli kreditlar va qarzlar A-Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati
Nomoddiy aktivlar yaroqlilik koeffitsienti	NAqq/NAbq	NAqq-Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati NAbq-Nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati

¹² To'laxodjaeva M.M va boshqalar. Audit. Darslik. –T.: Iqtisodiyot, 2018.

Nomoddiy aktivlar eskirish koeffitsienti	NAeq/NAbq	NAeq-Nomoddiy aktivlarning eskirish qiymati NAbq-Nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati
Nomoddiy aktivlarni o'z va qarzi mablag'lari hisobiga manbalanishi	O`mm+Umkg/NA	
Kapital qo'yilmalarni o'z va qarzi mablag'lari hisobiga manbalanishi	O`mm+M/KQ	M-majburiyatlar KQ-kapital qo'yilmalar
Uzoq muddatli investitsiyalarning o'z va qarzi mablag'lari hisobiga manbalanishi	O`mm+Umkg/Umi	Umi-uzoq muddatli investitsiyalar
Uzoq muddatli investitsiyalarning qoplanish koeffitsienti	ST/Umi	St-sotishdan sof tushum
Uzoq mudatli aktivlarning aylanish koeffitsienti	ST/Uma	Uma-uzoq muddatli aktivlar
Uzoq muddatli aktivlarning rentabelligi	Stqf,Sf/Uma	Stqf-Soliq to'loviga qadar foyda Sf-sof foyda
Asosiy kapital rentabelligi	Stqf, Sf/Ak	Ak-asosiy kapital
Nomoddiy aktivlar rentabelligi	Stqf, Sf/NA	
Kapital qo'yilmalar rentabelligi	Stqf, Sf/KQ	
Uzoq muddatli aktivlar jami mulk tarkibidagi salmog'i koeffitsienti	Uma/BJ	BJ-balans jami
Asosiy vositalarning uzoq muddatli aktivlar tarkibidagi salmog'i koeffitsienti	A/Uma	

2. Joriy aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari: joriy aktivlarning o'z va qarzi mablag'lari hisobiga manbalanishi, tovar moddiy zaxiralari, ishlab chiqarish zaxiralari, tovarlar, tayyor mahsulotlar aylanuvchanligi, to'lovga qobillik koeffitsientlari, debitorlik qarzlarni aylanuvchanligi, joriy aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i, pul mablag'lari, debitorlik majburiyatlari va tovar moddiy zaxiralarning joriy aktivlardagi va balans jamidagi salmog'i va h.k. ko'rsatkichlar kiradi (2.5-jadval).

2.5-jadval

Joriy aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari (moliyaviy koeffitsientlar)

Koeffitsientlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Joriy aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i koeffitsienti	JA / BJ	JA-Joriy aktivlar BJ-Balans jami
Pul mablag'larining joriy aktivlardagi va jami aktivlardagi salmog'i koeffitsienti	PM / JA, BJ	PM-Pul mablag'lari
Debitorlik majburiyatlarining joriy aktivlardagi va jami aktivlardagi salmog'i koeffitsienti	DM / JA, BJ	DM-Debitorlik majburiyatlari
Tovar moddiy zaxiralarning joriy aktivlardagi va jami aktivlardagi salmog'i koeffitsienti	TMZ / JA, BJ	TMZ-Tovar moddiy zaxiralari

Ishlab chiqarish zaxiralarning tovar moddiy zaxiralardagi salmog'i koeffitsienti	Ichz / JA	Ichz-Ishlab chiqarish zaxiralari
Joriy aktivlarning o'z va qarzi mablag'lari hisobiga manbalanishi koeffitsienti (sof oborot aktivlar)	O`mm+Umkg-Uma / JA	O`mm-O`z mablag'lari manbasi Umkg-uzoq muddatli kreditlar va qarzarlar Uma-Uzoq muddatli aktivlar
Joriy aktivlarning aylanuvchanlik koeffitsienti	ST/JA	St-Sotishdan tushum
TMZ aylanuvchanlik koeffitsienti	ST/TMZ	TMZ-Tovar moddiy zaxiralari
Ishlab chiqarish zaxiralarning aylanuvchanlik koeffitsienti	ST/Ichz	Ichz-Ishlab chiqarish zaxiralari
Tovarlarning aylanuvchanlik koeffitsienti	ST/T	T-Tovarlari
Tayyor mahsulotlarning aylanuvchanlik koeffitsienti	ST/TM	TM-Tayyor mahsulot
Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik koeffitsienti	ST/DM	DM-Debitorlik majburiyatlari
Joriy aktivlarni rentabellik koeffitsienti	Stqf, Sf/JA	Stqf-Soliq to'loviga qadar foyda Sf-Sof foyda
Joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati koeffitsienti (umumiy to'lovga qobillik)	JA/JM	JM-Joriy majburiyatlar
Joriy majburiyatlarining joriy aktivlarga nisbati koeffitsienti (qaramlik koeffitsienti)	JM/JA	JM-Joriy majburiyatlar JA-Joriy aktivlar
Joriy aktivlarning uz mablag'lari manbasi bilan qoplanishi koeffitsienti	O`mm/JA	O`mm-O`z mablag'lari manbasi

3. O'z mablag'lari manbasi bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalarga: moliyaviy mustaqillik koeffitsienti, moliyaviy karamlik koeffitsienti, moliyaviy barqarorlik koeffitsienti, jalb qilingan sarmoyaning jamlanganlik koeffitsienti, manevrlik koeffitsienti, o'z sarmoyasi harakatchanligi koeffitsienti, qarzi va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti, o'z mablag'larini uzoq muddatli aktivlar va zaxira, harajatlarni manbalashdagi holat va boshqa ko'rsatkichlar kiradi. (2.6-jadval).

2.6-jadval

O'z mablag'lari manbasi bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalari (moliyaviy koeffitsientlar)

Koeffitsientlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	O`mm/BJ	O`mm-O`z mablag'lari manbasi BJ- Jami mablag'lar
O'z va qarzi mablag'lari nisbati koeffitsienti	O`mm/M	M-majburiyatlar
Moliyaviy qaramlik koeffitsienti	BJ/O`mm	BJ-balans jami O`mm-o`z mablag'lari manbasi
Jalb qilingan sarmoyaning jamlanganlik koeffitsienti	JQK/JK	JQK-Jalb qilingan kapital JK-jami kapital (BJ)
-O'z sarmoyasi harakatchanligi koeffitsienti	XK/O`mm	XK-Xususiy kapital
-O'z mablag'lari va uzoq muddatli jalb qilingan mablag'larni zaxira,	O`mm+Umkg-Uma/ZX	Umkg-uzoq muddatli kreditlar va qarzarlar Uma-uzoq muddatli aktivlar

harajatlarni manbalashdagi holat ko'rsatkichlari		Zx-Zaxira va harajatlar
Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti	O'mm/Jqs	Jqs-jalb qilingan sarmoya (M)
Uzoq muddatli aktivlarning o'z mablag'lari va uzoq muddatli qarzga olingan mablag'lar bilan manbalanishi koeffitsienti	O'mm+O'mkq/Uma	Uma-uzoq muddatli aktivlar Umkg-uzoq muddatli kreditlar va qarzar O'mm-o'z mablag'lari manbayi
Xususiy kapital rentabeligi	Sf/XK	XK-xususiy kapital Sf-Sof foyda

4. Qarz mablag'lari (majburiyatlar) holati bilan bog'liq bo'lgan koeffitsientlarga: qarz kapitali va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti, qarz kapitalini barcha kapital tarkibidagi salmog'i, uzoq muddatli majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsienti, qisqa muddatli majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsienti, kreditorlik majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsienti, kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik koeffitsientlari va boshqa koeffitsientlarni o'z ichiga oladi (2.7-jadval).

2.7-jadval

Majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalar (moliyaviy koeffitsientlar)

Koeffitsientlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
1	2	3
Qarz kapitali va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti	M/O'mm	M-majburiyatlar O'mm-O'z mablag'lari manbasi
Qarz kapitalini barcha kapital tarkibidagi salmog'i,	M/BJ	M-majburiyatlar BJ- jam mablag'lar
Uzoq muddatli majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsienti	Umm/M, BJ	Umm-uzoq muddatli majburiyatlar M-majburiyatlar jami

2.7-jadvalni davomi

1	2	3
Qisqa muddatli majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i	Qmm/M, BJ	Qmm-qisqa muddatli majburiyatlar
Kreditorlik majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsienti	Km/M, BJ	Km-kreditorlik majburiyatlari
Kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik koeffitsientlari	SMicht/Km	SMicht-sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi

2.5. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarining tahlili

Firma va kompaniyalar aktivlari deganda, uning egaligi va erkin tasarrufidagi joriy va uzoq muddatli aktivlari tushuniladi. Joriy aktivlar bu – pul mablag'lari, kimmatli kogoslar, tez pulga aylanadigan aktivlar hamda sekin pulga aylanadigan

aktivlardan iboratdir. Uzoq muddatli aktivlar – bu asosiy va nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar va uzoq muddatli qo'yimlardan iboratdir. Buxgalteriya balansi bo'yicha korxonaga passivlariga uning o'z kapitali va qarz kapitali kiritiladi.

Buxgalteriya balansini aktiv va passivlari tahlilida uning umumlashgan va birlik ko'rsatkichlariga hamda ularning o'zgarishlariga baho beriladi. Taqqoslash bazasi sifatida yil boshi yoki o'tgan yil ma'lumotlari olinadi. Endi buxgalteriya balansi aktivi tarkibini tahlili uchun quyidagi 2.6-jadvalni tuzamiz.

2.6-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya balansi aktivi tarkibini tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi		Yil oxiri		Farqi (+,-)	
	Summa (m.s.)	Salmog'i, %	Summa (m.s.)	Salmog'i, %	Summa (m.s.)	Salmog'i, %
1	2	3	4	5	6	7
Balans aktivi. Shu jumladan:	27258067,00	100	390045746,00	100	+362765073,00	-
1.Uzoq muddatli aktivlar. Undan:	10594193,00	38,87	100595977,00	25,79	-5345953,00	-13,08
1.1.Asosiy vositalar	10418861,00	38,22	100234867,00	25,70	-3953747,00	-12,52
1.2.Uzoq muddatli investitsiyalar	1551642,00	0,57	10071,00	0,002	-1541571,00	-0,568
1.3.Kapital qo'yilmalar	201674,00	0,07	262788,00	0,07	+61114,00	-
1.4.O'ratilgan asbob uskunalar			88251			
2.Joriy aktivlar. Undan:	16663874,00	61,13	289449769,00	74,21	+122811026,00	+13,08
2.1.Tovar-moddiy zaxiralar	60547411,00	22,21	213126944,00	54,64	-152579533,00	+32,43
2.2.Debi-torlik qarzlari	10469568,00	38,41	72303305,00	18,54	-32392376,00	-19,87
2.3.Pul mablag'lari	1172695,00	0,43	3824098,00	0,98	+2651403,00	+0,55
2.4.Qisqa muddatli investitsiyalar	204422,00	0,07	195422,00	0,05	-9000,00	-0,02
2.5.Kelgusi davr xarajatlari	18534,00					

2.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati aktivlari yil oxirida 390045746 ming so'mni tashkil qilgan holda, 117465073,00 ming so'mga oshgan. Hisobot yili boshida korxonaga mulki tarkibida uzoq muddatli aktivlarning salmog'i 38,87 foizni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxiriga kelib ularning ulushi 25,79 foizga etdi.

Uzoq muddatli aktivlar tarkibida etakchi o'rinni asosiy vositalarning ulushi egallagan bo'lib, yil boshida 38,22 foiz, oxirida esa 25,70 foizni tashkil qiladi. Uning mutloq hajmi esa 3953747,0 ming so'mga kamaygan. Shu bilan birga,

jamiyat balansi aktivida yil oxiriga kelib uzoq muddatli investitsiyalarning ulushi 0,57 foizdan 0,002 foizga tushgan. Kapital qo'yilmalar hajmi esa yil boshida 201674,00 ming so'mdan iborat bo'lib, uning salmog'i 0,07 foizni tashkil qilgan.

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati balansi aktivida joriy aktivlarning salmog'i yil boshida 61,13 foizni, oxirida esa 74,21 foizni tashkil qilib, 13,08 foizga oshgan. Aktivlar tarkibida yil boshida etakchi o'rinni debitor qarzlarning salmog'i egallagan bo'lib, yil boshida 38,41 foiz, oxirida esa 18,54 oizdan iborat bo'ldi. Tahlil qilinayotgan korxonada muddati o'tgan debitorlik qarzlari mavjud emas. Bular korxonada mablag'lari tuzilmasini yaxshilaydi hamda moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatda tovar-moddiy zahiralari hajmi hisobot yili oxirida yil boshiga nisbatan 152579533,00 ming so'mga kamaygan bo'lib, uning jami aktivdagi salmog'i ham 22,21 foizdan 54,64 foizga oshgan. Aktivlar tarkibida pul mablag'larining ulushi hisobot davrida 0,55 foizga oshgan. Pul mablag'lari hajmi hisobot yili boshida 1172695,00 ming so'mdan iborat bo'lib, 2651403,00 ming so'mga oshgan. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, jamiyatda hisobot davrida qisqa muddatli investitsiyalardan foydalanilgan bo'lib, balans aktivi tarkibida yil oxirida ularning salmog'i 0,05 foizni egallagan holda, uning mutloq hajmi 9000,00 ming so'mga kamaygan.

Demak korxonada hisobot yili davomida balans aktivida joriy aktivlarning ulushi asosiy o'rinni egallagan. Jamiyat boshqaruvi uzoq muddatli aktivlar hajmimi ko'paytirish bo'yicha kerakli tadbirlarni amalga oshirishi lozim. Bu o'z navbatida uning iqtisodiy salohiyatini oshishiga imkon beradi.

Tahlil uchun quyidagi jadvalni havola qilamiz (2.7-jadval).

2.7-jadval
“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya balansi passiv qismini tarkibi va tuzilishini tahlili

Balans passivi	Yil boshi		Yil oxiri		Farq (+, -)	
	Summa, m.s.	Salmog'i, %	Summa, m.s.	Salmog'i, %	Summa, m.s.	Salmog'i, %
Jami mulk manbalari. Jumladan:	272580673,00	100	390045746,00	100	+362765073,00	-
1.O'z mablag'lari manbalari	119965378,00	44,01	72348385,00	18,55	-47616993,00	-25,46
2.Majburiyatlar. Jumladan:	152615295,00	55,99	317697361,00	81,45	+165082066,00	+25,46
2.1.Uzoq muddatli majburiyatlar	21750000,00	7,98	10100000,00	2,59	-11650000,00	-5,39
2.2.Qisqa muddatli majburiyatlar	130865295,00	48,01	307597361,00	78,86	+176732066,00	+30,85

2.7-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya balansi passivi yil oxirida 390045746,00 ming so'mni tashkil qilib, 362765073,00 ming so'mga oshgan. Jamiyat buxgalteriya balansi passivining tarkibida o'z mablag'lari manbalarining ulushi yil boshida 44,01 foizni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxirida uning ulushi 18,55 foizdan iborat bo'ldi. Majburiyatlarining salmogi esa yil boshida 55,99 foiz bo'lsa, yil oxirida 81,45 foizdan iborat bo'lgan holda, 25,46 foizga oshdi. Demak korxonada hisobot yili davomida balans passivida majburiyatlarining ulushi asosiy o'rinni egallagan. Bu holni salbiy deb baholash mumkin. Demak, jamiyatda qarzi mablag'lariga ehtiyoj yuzaga kelgan.

Tahlil jarayonida o'z mablag'lari va qarzga olingan mablag'larning nisbati koeffitsientini aniqlash muhim hisoblanadi. O'z mablag'lari va qarzga olingan mablag'larning nisbati koeffitsienti qarzga olingan mablag'lar summasining o'z mablag'lari summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi. Ushbu koeffitsient korxonaning o'z mablag'larining har bir so'miga to'g'ri keladigan qarzga olingan mablag'larning miqdorini ko'rsatadi.

Ushbu koeffitsient “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida 2018 yil boshida $152615295,00 / 119965378,00 = 1,27$ koeffitsientni tashkil etdi yoki korxonaning o'z mablag'larining bir so'miga 1,27 tiyin qarzga olingan mablag'lar to'g'ri keldi. Yil oxirida esa $317697361,00 / 72348385,00 = 4,39$ koeffitsient, ya'ni o'z mablag'larining bir so'miga 4,39 tiyin qarzga olingan mablag'lar to'g'ri keldi. Demak, korxonaning qarzi mablag'lariga qaramligi sezilarli oshgan. Bunday holat uning moliyaviy holatini barqarorlik darajasini pasaytiradi. Tahlil obyektida manbalar yil boshida o'z mablag'lari hisobiga tashkil qilingan bo'lsa, yil oxirida qarzi manbalari hisobiga ko'paydi. Bu holat korxonaning moliyaviy mustaqilligining pasayishiga, to'lov qobiliyatining yomonlashishiga olib keladi.

Aktivlar va passivlar tahlili yuzasidan quyidagi muammoli jihatlarni karab chiqish va ularning nazariy va amaliy echimini berish lozim, deb uylaymiz.

Birinchidan; aktivlarni tarkiblanishida muammo mavjud. Rivojlangan mamlakatlar buxgalterii balansini kuzatadigan bo'lsa (Angliya, Amerika, Frantsiya, Germaniya), aktivlar likvidlik darajasi bo'yicha joylashtiriladi. Ya'ni, dastlab likvid va tez likvid mablag'lar, keyin uzoq muddatda pulga aylanuvchi aktivlar joylashtiriladi.

Ikinchidan; aktivlar qatoriga kiruvchi zararlar passiv tomonini kamaytiruvchi qator sifatida beriladi. Zarar so'mmasini passiv tomonida chegiriluvchi qator sifatida berilishi va uning xususiy kapital so'mmasini aniqlashda chegiriluvchi qator sifatida olinishi ziyon so'mmasini yo'q qilmaydi.

Aktivlar qatoridagi aylanma aktivlar bo'yicha aniq fikrlar yo'q. Negaki, aylanma aktivlar, joriy aktivlar, oborot aktivlar, aylanma mablag'lar, joriy mablag'lar, oborot mablag'lar kabi so'zlar bitta mazmunda ishlatiladi. Shundan: buxgalteriya balansida oborot aktivlar nomida, M.Q.Pardaevni «Iqtisodiy tahlil»¹³ o'quv qo'llanmasida aylanma mablag'lar (oborot aktivlar) tarzida, Abduraimov I.T. «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» o'quv qo'llanmasida aylanma aktivlar nomi bilan, prof. E.Akramovni «Korxonalar moliyaviy holatining

¹³ Akramov E.A. Korxonalar moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Moliya, 2003.

tahlili» oquv qo'llanmasida noharakatchan mablag'lar (aylanma aktivlar) nomi bilan nomlanishini keltirib o'tish mumkin.

Aylanma mablag'lar (oborot aktivlar)ni bir xilda nomlashga o'tish albatta nazariy jihatdan o'rinni bo'lgan bo'lar edi. Shu jihatdan bizningcha, ularning harakatchan aktivlar, harakatchan mablag'lar, oborot aktivlar, oborot mablag'lar, joriy aktivlar, joriy mablag'lar deb nomlanishidan chekinish lozim. To'g'ri, bu xato bo'lmaydi. Shuningdek, bir xildagi nomlanish uni tushunish va o'rganishda ham muhim hisoblanadi.

Uzoq muddatli aktivlar hamda zaxira va harajatlarni manbalanishi kompaniya va firmalar iqtisodiy salohiyati samaradorligini baholashda muhim masala hisoblanadi.

Firma va kompaniyalar biznesda nafaqat o'z kapitali, balki karz kapitalini ham ishlatadilar. Faoliyatda, biznesda faqat o'z kapitali hisobiga ish yuritish o'rinsiz. Aniq reja va investitsion loyixalar, albatta, o'zini oqlabgina qolmay, balki kompaniya va firmalar mulkini, kapitalini o'stirish imkonini ham beradi. Lekin shunga qaramay, uzoq muddatli aktivlar va zaxiralarni manbalashda o'z kapitalini holatiga muhim e'tibor qaratiladi. Negaki, bu ko'rsatkich kompaniya va firmalarni moliyaviy mustaqilligini o'stirishga va uning moliyaviy qaramlikka tushmasligiga imkon beradi.

Uzoq muddatli aktivlarni shakllantirishda kompaniya va firmalar avvalo o'z mablag'lariga, shuningdek, ularning oklanish, xizmat muddatining uzoqligi tufayli uzoq muddatli qarz kapitaliga tayanadilar.

Zaxira va harajatlarni manbalanishida ham biz albatta o'z mablag'larimizga shuningdek, ularning oqlanuvchanligini tezligidan kelib chiqqan holda, qisqa muddatli qarz kapitalidan foydalanamiz.

Uzoq muddatli aktivlarni manbalanishini topish uchun buxgalteriya balansi bo'yicha quyidagi bog'lanishlarga tayaniladi. Ya'ni:

UM+CHJKUMM-UMA

Bunda:

UMA-Uzoq muddatli aktivlar.

Uzoq muddatli aktivlar o'z ichiga yuqoridagi bog'lanishlardan kelib chiqqan holda, quyidagilarni oladi:

UMA=AV+NA+UMK

Aylanma mablag'larning koplanish manbaini topish uchun quyidagi bog'lanishlar beriladi:

**(MAM+DM+PMvaKK)=(UM+CHJKUMM)-
(UMA)+(CHJKKMM+KM)**

Bunda:

(MAM+DM+PMvaKK) – Aylanma mablag'larning qiymati:

(UM+CHJKUMM) – (UMA) – Aylanma mablag'larning o'z mablag'lari hisobiga qoplanish qiymati:

(CHJKKMM+KM) – Aylanma mablag'larning chetdan jalb qilingan mablag'lar hisobiga qoplanish qiymati.

Bu bog'lanishlar Pardaev M.Q., Isroilov B. tomonidan nashr etilgan «Moliyaviy tahlil» o'quv qo'llanmasida, «Iqtisodiy tahlil» darsliklarida keltiriladi. Lekin ayrim adabiyotlarda undan farq etuvchi takiblanish beriladi.

Uzoq muddatli aktivlarni manbalanishi o'z va uzoq muddatli qarz kapitali hisobiga manbalanishi iqtisodiy jihatdan to'g'ri. Lekin zaxira va harajatlarni manbalashda manbalash manbaiga, kreditorlik majburiyatlarini ham kiritilishini noto'g'ri, deyish mumkin. Agar faoliyatning birinchi kuniga nisbatan oladigan bo'lsak, uning kreditorlik majburiyatlari bo'lmaydi. Bu esa manbalashda kreditorlik majburiyatlari qiymatini umumiy ifodaga kiritishni talab etmaydi. Shuningdek, pul mablag'lari va debitorlik majburiyatlarini aylanma aktivlarni tarkibida manbalanishi yuzasidan ham xuddi shu fikrlarni bildirish mumkin. Agarda, sof uzoq muddatli aktivlar, sof zaxira va harajatlarni o'ziningina manbalashdan iborat bo'lgan hollardagina, bizning fikrimiz to'g'ri bo'lishi mumkin.

Firma va kompaniyalar uzoq muddatli aktivlarni shakllantirishda lizing operatsiyalaridan ham foydalanadilar. Bu holatda aktivlarni shakllantirish manbai sifatida uzoq muddatli ijara majburiyatlari olinadi.

2.6.Lizing hisobiga olingan mulklar tahlili

Lizing operatsiyalarini yo'lga qo'yilishi albatta, puxta ishlangan investitsion loyihalar asosida tashkil etiladi. Investitsion loyihalar esa o'z-o'zidan iqtisodiy va moliyaviy tahlil asosidagina aniq echimiga ega bo'ladi.

Investitsion loyihalarning moliyaviy va iqtisodiy tahlilini bevosita shu asnoda o'tkazilishi ham bejiz emas.

Lizing — moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi¹⁴.

Lizing faoliyati lizing beruvchi tomonidan o'z mablag'lari va (yoki) jalb etilgan mablag'lar hisobidan lizing obyektining sotib olinishi va uni lizing shartnomasi bo'yicha lizing oluvchiga berilishi borasidagi investitsiya faoliyati turidir. Lizing shartnomasi shartlari 2.8-jadvalda keltiriladi.

¹⁴«Lizing to'g'risida» O'zbekiston Respublikasining qonuni. 2-modda O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2007 y., 52-son.

2.8-jadval

Lizing shartnomasi shartlari

Lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak:		
lizing shartnomasining muddati lizing obyektixizmatmuddatining aksionf oizidan ortiq bo'lsayoki lizing obyektining lizing shartnomasitugaganidan keyingi qol diqqiyatining boshlang'ich qiymatining yigirma foizidan kam bo'lsa;	lizing shartnomasining muddat itugagach, lizing oluvchi lizing obyektini uning bozor qiymatidan past narxda evaziga o'ziga bo'lsa, bunda ana shu huquqni amalga oshirish kunidagi lizing obyektini qiymatiga solib;	lizing shartnomasidavri uchun lizing to'lovlarining joriy diskontlangan (hisobga olingan) qiymati lizing obyektining lizingga topshirish paytidagi joriy qiymatining to'qson foizidan ortiq bo'lsa. Joriy diskontlangan (hisobga olingan) qiymat buxgalteriya hisobitog'risidagi qonunhujjatlariga muvofiq belgilanadi.

Lizing uning uchta subyekti ishtirok etadigan to'g'ridan-to'g'ri shaklda ham, lizing oluvchi va sotuvchi bo'lib bir shaxsning o'zi ishtirok etadigan qaytariladigan shaklda ham amalga oshirilishi mumkin.

Lizing obyektini va subyektlarini quyidagi 2.9-jadvalda keltiriladi.

2.9-jadval

Lizing obyektini va subyektlarini

Lizing obyektini va subyektlarini	
Lizing obyektlari	Lizing subyektlari.
Tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan iste'mol qilinmaydigan har qanday ashyolar, shu jumladan korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko'chmas mulk. Er uchastkalari va boshqa tabiiy obyektlar, shuningdek muomaladan chiqarilgan yoki muomalada bo'lishi cheklangan boshqa mol-mulk lizing obyektlari bo'lishi mumkin emas.	Lizing beruvchi, lizing oluvchi va sotuvchi lizing subyektlaridir. Lizing shartnomasi bo'yicha lizing oluvchiga kelgusida topshirish maqsadida lizing obyektini mulk qilib oluvchi shaxs lizing beruvchi deb e'tirof etiladi. Egalik qilish va foydalanish uchun lizing shartnomasi bo'yicha lizing obyektini olayotgan shaxs lizing oluvchi deb e'tirof etiladi. Lizing beruvchi lizing obyektini kimdan olayotgan bo'lsa, shu shaxs sotuvchi deb e'tirof etiladi. Lizing obyektini lizing oluvchining krediti (qarzi) hisobidan olingan taqdirda, aniq lizing obyektini anisbatan lizing beruvchining kreditori va lizing oluvchi bir shaxs timsolida ish ko'rishiga yo'l qo'yilmaydi.

Kompaniya va firmalar erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida turli kredit institutlari bilan shartnomaviy asosda qarz munosabatlarini yo'lga qo'yishni talab etadi. Ana shunday institutlardan biri bu lizing kompaniyalari hisoblanadi. Lizing kompaniyalarini imkoniyatli tomoni shundaki bunda, ulkan moliyaviy resurslar talab qilinadigan texnika va texnologiyalarni olib kelinishi, xo'jalik yuritish subyektlari yoki tadbirkorlarga qimmatga tushadi.

Birinchi: kompaniya yoki firma uning moliyaviy imkoniyatiga ega emas. Ega bo'lingan hollarda ham uning birdaniga jalb qilinishi mablag'larning

oqlanuvchanlik davrini oshirib yuboradi. Ana shunday hollarda kompaniya albatta lizing asosida mablag'larni joylashtirishdan manfaat ko'radi.

Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarishini yo'lga qo'yish va uning aylanmasi asosida ega bo'lingan mablag'lar hisobiga davriy to'lovlarni amalga oshirilishi, kelishilgan muddat tugashi bilan texnika va texnologiyalarni o'z egaligiga o'tishi, lizing to'lovlarini asosiy qismini ishlab chiqarish harajatlariga olib borilishi va boshqa yutuqli jihatlarda lizing operatsiyalarini ham imkoniyatligini harakterlaydi.

Albatta, narxlar o'zgaruvchanligi sharoitida investitsion loyihalarning uzoq davriylikdagi prognozining aniq yechimini berish qiyin masala. Shu sababli, turli risklarni hisobga olish, inflyatsion jarayon, to'lovlarni amalga oshirish shakllariga ahamiyat berish talab etiladi. Xuddi shu holat Respublikamizda investitsion kompaniyalarning aktiv ishtirokchisi sifatida lizing kompaniyalarini ish faoliyatiga sezilarli ta'sir etmoqda. Lizing kompaniyalari lizing shartlarida aktivlarni joylashtirishda turli qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar.

Tahlil etishda lizing asosida korxonalar tasarrufiga va foydalanishiga berilgan asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va boshqa aktivlar yuzasidan to'lovlarni davriy amalga oshirilishi, ularning oqlanuvchanligi va samaradorligi, foydalilik darajasiga muhim ahamiyat beriladi. Afsuski, lizing operatsiyalari bo'yicha olingan mulk va uning samaradorligi tahlilini uslubiy asoslari olimlar tomonidan endigina tadqiq qilinmoqda. Bu bir jihatdan o'rinli ham. Negaki rejali iqtisodiyot, ko'char va ko'chmas mulkni joylashtirishni markazlashgan ta'minotini, tartibini va qoidalarini belgilab bergan edi. Erkin bozor munosabatlari sharoitida esa bu mexanizmni saqlanishi o'rinsizligi kompaniya va firmalar oldiga ulkan ma'suliyat qo'yadi. Ya'ni: mulk va uni joylashtirishni, egalik va tasarruf etishni yangi shakllarini hayotga joriy etish zaruriyatga aylanadi.

2.7. Firma va kompaniyalar balansini reyting baholash va moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi

Reyting so'zi amaliyotga ingliz tilidagi "rating" so'zidan kirib kelgan bo'lib "baholash, baho qo'yish" ma'nosini anglatadi. Umumiy mazmunda reytingni ikki xil mazmunda mashxurlik va liderlik ma'nosida ishlatish mumkin. Mashxurlik, liderlik faqat subyektlargagina emas balki korxonalar, xududlarga va davlatlarga xam xos tushunchalardir.

Masalan, har yili turli xalqaro tashkilotlar, fondlar, institutlar ekspertlar guruhi tomonidan 100 dan ortiq ko'rsatkichlar bo'yicha alohida subyektlar, korxonalar va davlatlarning reytingi e'lon qilinmoqda. Ular qatoriga BMT, Jaxon banki, turli jamoat tashkilotlarini, mashhur reyting agentliklarini kiritish mumkin.

"Mudis" xalqaro reyting agentligi; "Fitch Ratings" xalqaro reyting agentligi; "Standard & Poor's"; "Forbes" va x.k. reyting agentliklari eng mashhur reyting agentliklari hisoblanadi.

Jumladan, Moody's va Standard & Poor'slarning har biri jahon bozori reytingini 40 % ini nazorat qiladilar.

Jumladan makro ko'lamda davlatlarning reytingini aniqlash yuzasidan har yili turli ko'rsatkichlar tizimi bo'yicha baholashlar amalga oshirilmoqda va natijalari e'lon qilinmoqda.

-ijtimoiy rivojlanish darajalarini o'zida aks ettiruvchi; (baxtli hayot indeksi, inson rivojlanish indeksi, o'rtacha umr ko'rish darajasi, aholining o'sish darajasi, insonlarning baxtlik darajasi, sotsial rivojlanish darajasi, ta'lim darajasi, meditsina xizmatini ko'rsatish darajasi, ekologik samaradorlik, yashash uchun eng qulay imkoniyatlar darajasini aks ettiruvchi);

-iqtisodiy rivojlanish darajalarini aks ettiruvchi (YAIM darajasi, aholi jon boshiga YAIM darajasi, biznes yuritishga qulay shart sharoitlarning yaratilishi, horijiy investitsiyalarni jalb qilish darajasi, oziq-ovqat havfsizligi darajasini aks ettiruvchi);

-siyosiy rivojlanish darajalarini aks ettiruvchi (tinchliksevarlik, qonun ustuvorligi, terrorizm havfning yo'qligi darajasini aks ettiruvchi);

-ilmiy texnikaviy rivojlanish darajasini aks ettiruvchi; (ilmiy tadqiqot faoligi, patentlar olish, innovatsion rivojlanish darajalarini aks ettiruvchi);

-axborot kommunikatsion rivojlanishi darajalarini aks ettiruvchi (elektron hukumatning rivojlanishi, internet tizimining joriy etilishi va uning tezligi, mobil aloqa tizimidan foydalanish darajalarini aks ettiruvchi);

O'zbekiston dunyo davlatlari qatorida, biznes yuritishga yaratilgan shart-sharoitlar bo'yicha, qonun ustivorligi bo'yicha, oziq-ovqat havfsizligi bo'yicha, patentlar olish darajasi bo'yicha, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha oldingi o'rinlarda turadi.

Jumladan: Jahon banki hamda uning bo'linmasi bo'lgan Xalqaro moliya korporatsiyasi "Biznesni yuritish" hisoboti (Doing Business-2016-2017) natijalariga ko'ra O'zbekiston, biznesni yuritishga qulay imkoniyatlarning yaratilishi bo'yicha O'zbekiston eng yuqori o'sish darajalariga erishayotgan, TOP-10 talik davlatlar qatoriga kiritilgan. Bu bevosita korxonalarining, iqtisodning ham rivoj topayotganligidan dalolat beradi.

"Biznesni yuritish"ga qulay shart-sharoitlarning yaratilishi bo'yicha, tadqiqot natijalarida 10 ta muhim ko'rsatkich, indikator sifatida tanlab olingan. Ushbu ko'rsatkichlar quyidagilar kiritiladi: korxonaning ruxsatga olinishi; qurilishga ruxsatnoma berilishi; energiya ta'minotiga ulanish darajasi; mulkga huquqni ro'yxatga olinishi; kredit olish; minoritar investorlar himoyasi; soliqqa tortish darajasi; xalqaro savdo; shartnoma majburiyatlarini bajarilishi; to'lovga noqobilikka ruxsat berilishi darajasi.

Bugungi kunda reyting amaliyotidan oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimni baholashda, banklar reytingini chiqarishda, aksionerlik jamiyatlarida, auditorlik kompaniyalari, sug'urta agentliklari reytingini aniqlashda keng foydalanib kelinmoqda.

Reyting baholash korxonalar o'rtasida turli belgilar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin. Masalan: aktivlar xajmi bo'yicha, tushum, foyda xajmi bo'yicha, eksport xajmi va ishlovchilar soni bo'yicha va h.k. Lekin korxonalar iqtisodiy va moliyaviy salohiyatida ushbu ko'rsatkichlarning barchasi qamrab

olinganligi sababli ularning moliyaviy holatini reyting baholash amaliyotidan keng foydalaniladi.

Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholashning juda ko'p metodik ishlanmalari tuzib chiqilgan. Albatta bu tabiiy xol. Negaki barcha soxa va bo'g'inlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjudki, ular uchun yagona normani belgilash to'g'ri bo'lmaydi. Korxonalar moliyaviy holatini baholashda qiymat, miqdor va boshqa birliklarni ajratish qiyin bo'lganligi sababli ularni yagona bitta jihatga keltiruvchi nisbiy ifodalar asosida tasniflash mumkin bo'lgan koeffitsientlar usulidan keng foydalanish mumkin.

Moliyaviy koeffitsientlar asosida moliyaviy holatning reyting bahosini aniqlash va uning natijalarini qiyosiy o'rganish asosida nimaga erishish mumkin?

Bu jarayon birinchi navbatda hech bir tahlil turi beraolmaydigan natijani bilishga va undan korxonaning taktik va strategik boshqarishda foydalanish uchun zarur. Shu bilan birgalikda uning natijalari faqat ichki boshqaruv xodimlari uchungina emas balki ko'proq tashqi qiziquvchilarning keng doirasi uchun ham ahamiyatlidir.

Reyting baholash korxonalarining reyting baholash mezonlari bo'yicha bir biriga nisbatan ustunligini belgilab beruvchi va o'sib boruvchi yoki kamayib ketuvchi tarkibda ularning joylashgan o'rnini ko'rsatib beruvchi tartiblashdir. Bu baholash bir tizimga kiruvchi korxonalarining bo'limlari o'rtasida, alohida olingan korxonalar o'rtasida ham amalga oshirilishi mumkin.

Bu borada albatta reyting bahosini aniqlashning etalon birliklari tanlab olinishi lozim.

Moliyaviy holatni reyting baholashda eng muhim manba uning axborot taminoti masalasidir. Bunday axborot manbalari sifatida moliyaviy hisobotlar, statistik hisobotlar, soliq va bojxona xisobotlari va boshqa hisobot ma'lumotlari olinishi mumkin.

Reyting baholashlar mutlaq ko'rsatkichlar orqali ham nisbiy ko'rsatkichlarini jamlash orqali ham aniqlanishi mumkin.

Mutlaq ko'rsatkichlar sifatida ko'pincha mahsulot (tovar, ish va xizmat)lar xajmi, sotish hajmi, sof foyda, aktivlar hajmi, xarajatlar sarfi ko'rsatkichlari olinadi. Ushbu ko'rsatkichlarni jamlash ketma ketlikda tuzib chiqish korxonalarining reyting bahosini chiqarishning umumbelgilangan tartib taomillari asosida amalga oshiriladi.

Bu holatlar turli faoliyat sohasiga tegishli bo'lgan korxonalarini, ishlar mazmuni turlicha bo'lgan korxonalarini taqqoslash imkonini bermaydi. Shu sababli ham ko'pincha nisbiy ifodalar asosida aniqlanadigan, moliyaviy manbaalari bir xil qoidalarda tuziladigan moliyaviy holatning koeffitsientlardagi ko'rsatkichlaridan foydalangan holda reyting bahosini chiqarish tartiblaridan foydalaniladi.

Bunday ko'rsatkichlar qatoriga korxonaning to'lov layoqati, ish aktivligi, bozor aktivligi, mablag'lar aylanuvchanligi, kapital tarkibini ifoda etuvchi moliyaviy koeffitsientlari kiritiladi.

Bitta ko'rsatkich yoki belgi bo'yicha korxonalarining ranjirlash va ularning liderlik va mashxurlik o'rnini belgilash qiyin jarayon. Negaki bitta ko'rsatkichning ta'sir birliklari ikkinchi ko'rsatkichning ta'sir birliklari hisoblanmaydi. Ya'ni bitta

ko'rsatkich bo'yicha yaxshi natija ikkinchi ko'rsatkich bo'yicha yomon natijani umumiy baholashda hisobga olinmasligiga olib keladi. Shu bilan birgalikda bir necha ko'rsatkichlar bo'yicha ranjirlash qator qiyinchiliklar tug'diradi.

Bu ta'sir birliklarini barchasini hisobga olish yuzasidan odatda matematik usullardan foydalaniladi. Ular qatorida eng mashxurlari va ommaviylashganlari taksometrik modellash, summalarni jamlash usuli, etolon usuli, kenglikni belgilash, omdali raqobatchini belgilash va boshqa usullar hisoblanadi.

Moliyaviy holatni reyting baholash maqsadi- korxonalar moliyaviy holatini kompleks ko'rsatkichlari tizimida mutlaq va nisbiy ifodalarda, oshkor etiladigan ma'lumotlar bazasi tayangan holda davriy o'rganish hamda ranjirlash orqali tarmoq, soxa va xudud bo'yicha o'rni belgilashdan iborat.

Moliyaviy holat bo'yicha reytingni aniqlash quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Ranjirlash amalga oshiriladigan ko'rsatkichlar tizimini tanlash. Moliyaviy hisobot shakllari asosida aniqlanadigan va korxonaning turli faoliyat natijaviyliklarni aks ettiruvchi bunday ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: mulkiy holatni baholash imkonini beruvchi koeffitsientlar; likvidlik ko'rsatkichlari, ish aktivligi, rentabellik ko'rsatkichlari, moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari.

2. Reyting baholash yuzasidan iqtisodiy birliklarni tanlab olish. Agar korxonalarining soxa va tarmoq bo'yicha reytingi aniqlash tahlil maqsadi qilib belgilangan bo'lsa bitta tarmoqqa va soxa tegishli bo'lgan turdosh korxonalariga tanlab olinadi.

Agar xudud va davlat bo'yicha korxonalar reytingini aniqlash talab etiladigan bo'lsa bunda bir biriga to'la mos tushuvchi metodik endashuvlardan foydalaniladi va bu jarayon bir qadar qiyin jarayon hisoblanadi. Bunda ko'pincha ularni ish hajmi bo'yicha joylashuviga muhim ahamiyat qaratiladi. Tanlov doirasi qanchalik kengayib borsa ranjirlash va reytingni aniqlash qiyinlasha boradi.

3. Koeffitsientlarni tanlash. Koeffitsientlar barcha korxonalarda bir xil metodik asosda hisob-kitob qilinadi va ularning taqqoslash shartlariga to'la amal etish lozim. Shuningdek ko'rsatkichlarning faoliyat va tarmoq turlari bo'yicha muhimlik darajasiga ham alohida ahamiyat qaratish va ularning muhimlik darajasiga ahamiyat qaratish zarur.

Masalan savdo korxonasida ish aktivligini baholashda tovar oborot ko'rsatkichi, xizmat ko'rsatuvchi bo'g'in uchun rentabellik ko'rsatkichi muhimligi kabi.

4. Tanlangan usullar asosida reyting baholashni amalga oshirish.

Moliyaviy holatni reyting baholash oldiga quyiladigan vazifalar quyidagilardan iborat:

- analitik balans ma'lumotlari asosida korxonaning umumiy moliyaviy holatini baholash;
- qarz mablag'laridan foydalanish samaradorligini moliyaviy leveridj asosida baholash;
- korxonalar moliyaviy barqarorligini mutlaq ko'rsatkichlarda tahlil etish;

-moliyaviy koeffitsientlarni aniqlash va tahlil etish;

-moliyaviy natijalar tahlil tahlil qilish;

Xulosa va takliflar tayyorlash.

Reyting baholash amaliyoti

Reyting baholash yuzasidan aniqlanadigan va hisob-kitob kilinadigan formulani quyidagi birliklar nisbati orqali ifoda etish mumkin.

$$R = \sum_{i=1}^n \frac{1}{L_i} \frac{K_i}{N_i}$$

Bund L_i-reyting baholashda aniqlanadigan kursaktchlar, N_i-koeffitsientni normativ talabi, K_i-koeffitsient 1/ L_i, N_i-indeks

Ushbu ko'rsatkichning 1 dan kichkina bo'lishi moliyaviy holatni konikarsiz ekanligini harkterlaydi.

Reyting baholashda eng ko'p ko'llaniladigan ko'rsatkichlar qatoriga quyidagi ko'rsatkichlar kiritiladi. Bular:

1. O'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti;
2. Balans likvidligi;
3. Avanslangan kapital aylanuvchanligi;
4. Korxonalar boshqaruvining samaradorligi;
5. Xususiy kapital rentabelligi.

Reyting baholash ko'rsatkichlari va ularning me'yori lari quyidagi 2.10-jadvalda keltiriladi.

2.10-jadval

Reyting baholash ko'rsatkichlari va ularning me'yori lari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Me'yori
1. O'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti.	Kt=O'z mablag'lari manbasi (UMM)+Uzoq muddatli kredit va qarzlilar (UMKQ)-Uzoq muddatli aktivlar(A)/ Jami aktivlar (JA)	Me'yori - Kt>=0,1
2. Balans likvidligi	Kl=Joriy aktivlar (JA) / Joriy majburiyatlar (JM)	Me'yori - Kl>=0,1
3. Avanslangan kapital aylanuvchanligi	Ka=So'tishdan tushum/Avanslangan kapital*360	Me'yori - Ka>=2,5
4. Korxonalar boshqaruvining samaradorligi	Ks=So'tishdan olingan foyda/ So'tishdan tushum	Me'yori - Ks>= (r-1)
5. Xususiy rentabelligi	Kk=Soliq to'loviga qadar foyda/Xususiy kapital	Me'yori - Kk>=0,2

Amaliyotida ko'p qo'llaniladigan ubu metodik yondashuv yakunida reyting bahosi quyidagi formula asosida hisob-kitob qilinadi.

$$R=2Kt+0.1Kl+0.08Ka+0.45s+Kk$$

Ushbu amaliyot bankrotlikni, iqtisodiy nochorlikni aniqlashda xorijda qo'llaniladigan modellarga o'xshab ketadi.

Buxgalteriya balansini tahlilini oxirgi bosqichi – tahlil natijalarini yakuniy xulosalarini chiqarish va rasmiylashtirish hisoblanadi.

Yakuniy xulosada, kompaniya va firmalarni mulkiy holati, ularning manbalanishi, iqtisodiy va moliyaviy salohiyati, kompaniya va firmaning to'lovga qobilligi, likvidiligi, moliyaviy mustahkamlik va barqarorligini tashxisi qo'yiladi.

Bu tashxis asosida – kompaniya va firmalarning iqtisodiy reyting bahosini ham berish mumkin. Kompaniya va firmalarni buxgalteriya balansini asosida iqtisodiy va moliyaviy reytingini aniqlashning uslubiy mezonlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kompaniya yoki firmani iqtisodiy va moliyaviy salohiyati;
- kompaniya yoki firmani mulkiy jamgarmasi, aktivlar va passivlarini real qiymati;

- kompaniya yoki firmani to'lovga qobilligi;
- kompaniya yoki firmani moliyaviy mustahkamligi va barqarorligi;
- kompaniya (likvidiligi).

Tahlil natijalarini rasmiylashtirishni uslubiy tartibida xulosalarni aniq va ravon tilda bayon etilishiga, yutuq va kamchiliklarni asosligiga, o'rinli va obyektivligiga, yuzaga kelish va o'zgarishlarni davriyligiga, tahlil yakuni bo'yicha kompaniya, firma boshqaruvini optimal strategiyalarini (chora, tadbirlar) belgilab olinishiga ahamiyat berish lozim.

Tayanch so'zlar: buxgalteriya balansini, balansini elementlari, buxgalteriya balansini moddalarini, uzoq muddatli aktivlar, joriy aktivlar, balansini o'qish, buxgalteriya balansining gorizontali tahlili, buxgalteriya balansining vertikal tahlili, buxgalteriya balansini trend tahlili, moliyaviy barqarorlik, moliyaviy koeffitsientlar usuli, lizing, reyting, reyting baholash.

Qisqa xulosa

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar buxgalteriya balansini o'qish va tahlil qilish orqali firmalarni kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishning mazmuni, buxgalteriya balansining gorizontali, vertikalva trend tahlil qilish usullarini, buxgalteriya balansini moliyaviy koeffitsientlar usuli asosida tahlil qilish masalalarini, lizing mablag'lari tahlili xususiyatlari, balansini reyting baholash hamda moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi kabi masalalarini bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Buxgalteriya balansini tahlil etishda uning dastlabki tekshirish zarurligini izohlang?

2. Buxgalteriya balansini gorizontali va vertikal tahlili deganda nimani tushunasiz?

3. Buxgalteriya balansini trend tahlili mazmunini tushuntiring?

4. Koeffitsientlar va ularni korxonaga moliyaviy holatiga baho berishdagi ahamiyatini tavsiflang?

5. Moliyaviy koeffitsientlarni qanday turlarini bilasiz?

6. Kompaniya (firma) mulkini manbalashda qanday mablag'lardan foydalaniladi?

7. Kompaniya (firma) aktivlari va passivlarini joylashtirilishini buxgalteriya balansini asosida tavsiflang?

8. Lizing operatsiyalari asosida olingan va joylashtirilgan aktivlar tahlili qanday amalga oshiriladi?

9. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish tartibini tushuntiring?

Asosiy adabiyotlar

1. Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.

2. Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. –T.: Iqtisod-moliya, 2013.

3. Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.: Sano-standart, 2017.

4. Pardayev M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Print Line Group, 2017

5. Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Lesson-press, 2016.

6. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.

III BOB. MAHSULOT SOTISHNING KRITIK DARAJASI VA FOYDALILIK TAHLILI

3.1. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot elementlari va uning ko'rsatkichlar tizimi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida iqtisodiy dastaklardan keng ko'lamda foydalaniladi. Bularga foyda, baho, rentabellik ko'rsatkichlari, soliq, kredit, dividendlar kiradi. Ushbu iqtisodiy dastaklar ichida foyda iqtisodiy manfaatlarni uyg'unlashtirish hamda xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini ifodalovchi eng muhim mezondir.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalari bu keng qamrovli tushunchadir. Ularning shakllanishi va taqsimlanishi bo'yicha to'liq va har tomonlama asoslangan xulosa chiqarish uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish lozim. Ko'rsatkichlar haqida to'g'ri xulosa chiqarish uchun, avvalo, ularni ilmiy jihatdan tasniflash kerak. Iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlar g'oyat ko'p belgilar bilan tasniflanadi. Chunonchi, iqtisodiy ko'rsatkichlarni iqtisodiy mazmuni, foydalanish darajasi, ifodalanish shakli, umumlashtirish darajasi, xo'jalik faoliyatining bo'g'inlari va shakllanish holati bo'yicha kabi belgilar bo'yicha tasniflash qabul qilingan. Bu o'rinda biz moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning iqtisodiy mazmuni bo'yicha tasnifini havola qilish bilan cheklanamiz, zzero ko'rsatkichlarni ushbu belgi bo'yicha tasniflash tegishli xulosa chiqarish uchun yetarli bo'ladi. Ushbu ko'rsatkichlar tasnifi quyidagi rasmda ko'rsatilgan. (3.1-chizma).

3.1-chizmadan ko'rinishicha, moliyaviy natijalarning shakllanishini ifodalovchi ko'rsatkichlar bir qancha. Binobarin, ularning har biri ma'lum miqdorga ega bo'lishi va tahlil qilinayotgan toifaning u yoki bu jihatini ifodalashi kerak. Bu holat aniq axborotlardan foydalanishni taqozo etadi.

Foyda korxonaning kelgusi ravnaqi, xodimlarni ijtimoiy himoyalashni ta'minlovchi asosiy manbadir. Bozor iqtisodiyoti lug'atida foyda – bu buxgalteriya tushunchasida daromadning ko'payganligini anglatadi, deb ta'riflangan.

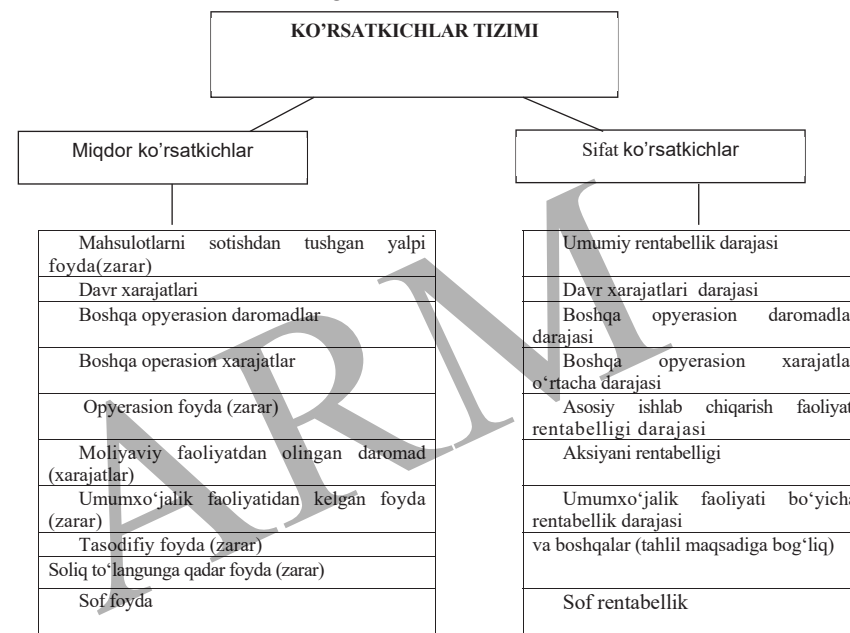
Bundan tashqari foydaga (daromad) iqtisodiy harakatning zaruriy sharti maqsadi sifatida ham qaraladi. Jahon amaliyotida foyda deyilganda ko'pincha biznes samaradorligining tadbir vositasi sifatida qaraladi. Iqtisodchi olimlar A.V.Vahabov va A.T.Ibrohimovlar foyda ko'rsatkichiga quyidagicha ta'rif beradilar: «Foyda bu daromadlar va xarajatlar farqlanishidagi yuqori o'zgaruvchanlikdir. Ular o'rtasidagi quyi o'zgaruvchanlik esa zararni ifodalaydi»¹⁵.

Moliyaviy hisobotning 2-shakli «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi» hisobot bo'yicha daromad va xarajat ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat (3.2-chizma).

Bu tarzda daromad va xarajatlarni bo'linishi korxonaning xo'jalik faoliyatiga xolis baho uchun imkoniyat beradi.

¹⁵ Vahabov A.V., Ibrohimov A.T. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. –T.: Iqtisod-moliya. 2013.

I. Mahsulotni sotishdan olingan sof tushum.

3.1-chizma. Moliyaviy natijalar shakllanishini ifodalovchi ko'rsatkichlarning iqtisodiy mazmuni bo'yicha tasnifi.

Daromadlar tarkibi	Xarajatlar tarkibi
Mahsulotlarni sotishdan olingan sof tushum	Mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar
Asosiy faoliyatidan olingan boshqa daromadlar	Davr xarajatlari
Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad	Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar
Favqulodda daromadlar	Favqulodda zararlar

3.2-chizma. Daromad va xarajat ko'rsatkichlari tarkibi

1.1. Sotishdan olingan sof tushum = mahsulotni sotishdan olingan yalpi tushum - qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, qaytib kelgan tovarlar, xaridorlarga berilgan imtiyozlar va boshqalar.

1.2. Eksport faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalar harakatdagi qonunda ko'zda tutilgan tartib foydani hisoblaydi.

1.3. Mahsulotni sotishdan olinadigan tushum «O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi haqidagi» Nizomga muvofiq aniqlanadi.

II. Asosiy faoliyatidan olinadigan boshqa daromadlar. Daromadlarning bu moddalarini «Boshqa operasion daromadlar va kirimlar» bo'yicha aks ettiriladi.

Bularga quyidagilar kiradi.

2.1. Xo'jalik shartnomalari shartlarini buzganligi uchun to'lanadigan jarima, o'sim va boshqalar hamda zararlarni qoplash yuzasidan daromadlar.

2.2. Hisobot yilida aniqlangan o'tgan yil foydalari.

2.3. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olinadigan boshqa daromadlar, masalan, renta daromadi, korxonasi, yordamchi xo'jaliklardan olinadigan daromadlar.

2.4. Korxonasi asosiy fondlari va boshqa mulklarini sotishdan olinadigan daromad.

2.5. To'lash muddati o'tib ketgan kreditorlik va debitorlik qarzlarni tegishli schyotga yozishdan olinadigan daromad.

2.6. Boshqa operasion daromadlar.

III. Moliyaviy faoliyatidan olinadigan daromad. Moliyaviy faoliyatidan olinadigan daromadlar quyidagi asosiy bo'limlar bo'yicha aks ettiriladi:

3.1. Uyushma kompaniyalar va sho'ba korxonalaridan olinadigan daromadlar.

3.2. Boshqa olinadigan dividendlar.

3.3. Sho'ba va uyushma korxonalariga berilgan qarzlarni bo'yicha foizlar.

3.4. Olingan boshqa foizlar.

3.5. Chet el valyutalari va operatsiyalari va valyuta schyotlari bo'yicha ijobiy kurs farqlari.

3.6. Sarmoyalangan mablag'larni qayta baholashdan olinadigan foyda.

Moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlarga quyidagilar kiradi:

- olingan royaltlar va sarmoya transferti;

- O'zbekiston Respublikasi hududida va uning tashqarisida boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida ulush qo'shgan holda qatnashishdan olingan daromad, aksiyalar bo'yicha dividendlar va obligatsiyalar hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektga tegishli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar;

- mol-mulkni uzoq muddatli ijaraga berishdan olingan daromadlar;

- valyuta schyotlari, shuningdek, chet el valyutalaridagi operatsiyalar bo'yicha ijobiy kurs tafovutlari;

- sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, sho'ba korxonalariga va hokazolarga) mablag'larni qayta baholashdan olingan daromadlar;

- moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar.

IV. Favqulodda daromad.

Favqulodda foyda moddalari – bu olinishi kutilmagan, korxonasi faoliyatidan tashqaridagi holatlar va muammolar oqibatida olingan g'ayri oddiy xususiyatga ega foydadir. Bunga asosiy faoliyatidan olinadigan boshqa daromadlar bo'limida ko'rsatiladigan o'tgan davrlaridagi daromadlari va foyda kirmaydi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalarni xarakterlovchi foydani o'lchashga daxldor bo'lgan elementlar hisoblanadi. Daromadlarni va xarajatlarni, ya'ni foydani aniqlash va o'lchash- korxonasi o'z moliyaviy hisobotini tayyorlashda

foydalaniladigan kapital konsepsiyasi hamda kapitalning saqlanishiga bog'liq bo'ladi.

Daromadlar – bu hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning oqimi yoki ko'payishi shaklida o'sishi yoki passivlarning qatnashchilarning kapitalidagi omonatlardan farq etuvchi o'sishiga olib keluvchi kamayishdir.

Shuningdek, foyda xo'jalik subyektlarining mahsulot sotishdan, asosiy va umumxo'jalik faoliyatlari natijasidan hamda favquloddagi vaziyatlardan so'ng o'zining barcha xarajatlarini qoplab, qo'shimcha olgan daromadlari yig'indisidan iboratdir, deb tushunish ham mumkin. Demak, olingan foydani tahlil qilishda, daromadning ko'paygan yoki kamayganligi, buning o'zgarish sababalari hamda ta'sir etuvchi omillar o'rganilishi lozim.

Xarajatlar – hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklini kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarining yuzaga kelishidir.

Iqtisodchi olim T.Shog'iyosovning fikricha: “Xarajatlar jami ishlab chiqarish (tovarlar, xizmatlar), uchun sarflangan pul mablag'laridir”¹⁶.

Iqtisodchi olimlar B.A.Xasanov va A.A.Xashimovlar tomonidan: «Xarajatlar mahsulotlarni ishlab chiqarish, tovarlarni sotish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarning puldagi ifodasidir»¹⁷ deb ta'rif berilgan.

Xarajatlarning turlari va moddalari korxonalarining faoliyatidan kelib chiqadi. Ishlab chiqarish korxonalarining xarajatlari asosan xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, mehnat resurslaridan iborat bo'lsa, qishloq xo'jaligi korxonalarining aksariyat xarajatlari esa mahsulotlarni etishtirish, tashish, saqlash va realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan iborat.

Iqtisodchi olim A.Shoalimovning fikricha: “Xarajat–bu mahsulotlarni ishlab chiqarish, tovarlarni sotish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarning puldagi ifodalinishidir”¹⁸.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi yoki qayta ishlash jarayonida ishlatilgan tabiiy resurslar, homashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy vositalar (amortizatsiya), mehnat resurslari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning qiymat ko'rinishini ifoda etadi.

“Mahsulot tannarxiga kiritiladigan ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllanish tartibi to'g'risida”gi Nizom bo'yicha xarajatlar tarkibi quyidagicha bo'linadi (3.3-chizma).

Xarajatlar guruhlari tarkibini quyidagi 3.1-jadvalda ko'rish mumkin.

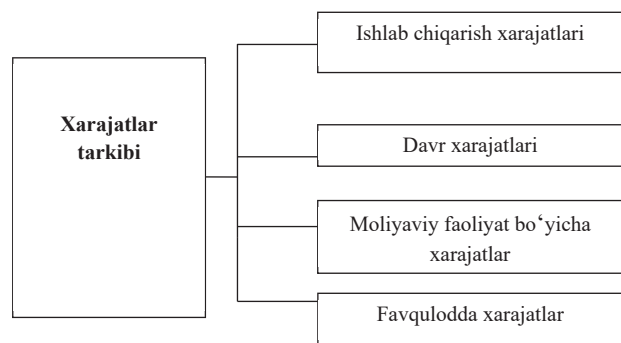
Nizomda keltirilgan xarajatlarni turkumlanishi birinchi navbatda xarajatlarni buxgalteriya hisobida to'g'ri va to'liq, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini moliyaviy natijasini moliyaviy hisobotda ishonchli va aniq aks ettirishga yo'naltirilgan.

¹⁶ Shog'iyosov T. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: Fan va taxnologiya, 2012.

¹⁷ Xasanov B., Xashimov A. Boshqaruv hisobi. Darslik. –T.: Cho'lpon, 2013.

¹⁸ Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.:Lesson-press, 2016.

Xarajatlar ishlab chiqarishdagi roliga qarab ikki guruhga bo‘linadi (3.4-chizma).

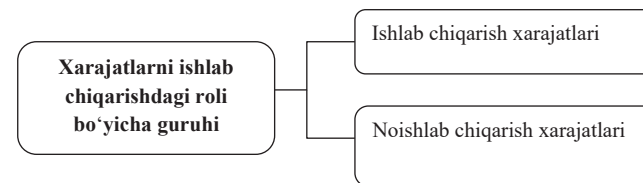

3.3-chizma.Xarajatlar tarkibi

3.1-jadval

Xarajatlar guruhi tarkibi

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari	Davr harajatlari	Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar	Favqulodda zararlar turkumlanmaydi
bevosita va bilvosita moddiy xarajatlari	sotish xarajatlari	banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlari kreditlari bo'yicha foizlar (investisiya davrida kapital qo'yilmalar tarkibiga kiruvchi investisiyalarga olingan bank va boshqa moliya-kredit tashkilotlari kreditlari bo'yicha foizlardan tashqari), shu jumladan, muddati o'tgan va uzaytirilgan ssudalar bo'yicha foizlar	
bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari	ma'muriy harajatlari	mol-mulkni uzoq muddatli ijaraga olish bo'yicha foizlarni to'lash xarajatlari	
ishlab chiqarishdagi asosiy vositalar amortizatsiyasi	boshqa operasion harajatlari	chet el valyutasi bilan operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs tafovutlari va zararlar	
ijtimoiy sug'urta ajratmalari bo'yicha xarajatlar		sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, shu'ba korxonalariga va hokazolarga) mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zararlar	
ishlab chiqarish harakteridagi boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar		o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar	
		moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	

3.4-chizma.Xarajatlar ishlab chiqarishdagi roli bo'yicha guruhi

Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liqqa egadir. Bevosita material xarajatlari mehnat haqi bilan birgalikda dastlabki xarajatlarni, mehnat haqi va ishlab chiqarish harakteridagi ma'muriy- boshqaruv xarajatlari birgalikda konversiya xarajatlarini tashkil etadi. Material xarajatlari konversiya xarajatlari bilan birgalikda to'liq ishlab chiqarish tannarxini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan barcha xarajatlarga noishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi. Ular tarkibiga sotish bilan bog'liq xarajatlar, ilmiy tekshirish va tadqiqot xarajatlari, umumiy va ma'muriy xarajatlar, boshqaruv xarajatlari, olingan kredit uchun foiz to'lovlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni, "Mahsulot tannarxiga kiritiladigan ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllanish tartibi to'g'risida"gi Nizom talablari asosida hisoblanayotgan mahsulot tannarxi bir qancha afzalliklarga ega, jumladan: mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar to'g'risida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lindi; korxonani raqobatbardoshligini aniqlanadi; xarajatlarni nazorat qilish imkoniyatlari yaratildi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini belgilovchi mezon - sof foydadir. Sof foyda miqdorini aniqlash uchun "Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo'shiladigan va moliyaviy natijalarni tarkib topishi haqidagi" Nizomga asosan oraliq foyda ko'rsatkichlarini aniqlash kerak bo'ladi. Tahlil qilish avvalambor, korxonani yalpi foydasi va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashdan boshlanadi.

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarini aniqlanish tartibini quyidagi 3.2-jadvalda keltiramiz.

Mahsulot sotishdan olingan sof tushum summasi mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan olingan jami tushum summasidan sotishga soliqlar to'lovlar va ajratmalar summasini chegirish asosida aniqlanadi. Sotishga soliqlar, to'lovlar, ajratmalarga quyidagilar kiritiladi: qo'shilgan qiymat solig'i; aksiz solig'i; reklama solig'i; mahsulot hajmidan ijtimoiy sug'urta bo'limiga ajratma.

Mahsulot (ish va xizmat)larni sotilgan qatorga kiritishning odatda ikkita sharti xarakterlanadi. Bular kassali va hisobga olish usullaridir. Kassali usulning mohiyati shundaki, bunda mahsulotlar ortib, jo'natilib hisob hujjatlari

3.2-jadval

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash tartibi

№	Ko'rsatkichlar	Aniqlanish yo'li	Moliyaviy hisobotda ifodalanishi
1.	1.Mahsulotlar sotishdan olingan yalpi foyda	Mahsulotlar sotishdan kelgan sof tushum-sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi	2-shakl. 010 satr-020 satr
2.	3.Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining yalpi moliyaviy natijasi	.Mahsulotlar sotishdan olingan yalpi foyda-davr xarajatlari +asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar-asosiy faoliyatdan boshqa xarajatlar	2-shakl. 030 satr -040 satr +090 satr
3.	Umumxo'jalik faoliyatining yalpi moliyaviy natijasi	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining yalpi moliyaviy natijasi+moliyaviy faoliyatdan daromadlar-moliyaviy faoliyatdan xarajatlar	2-shakl. 100 satr +110 satr +170 satr
4	Soliq to'langunga qadar foyda (zarar)	Umumxo'jalik faoliyatining yalpi moliyaviy natijasi+favqulodda foyda-favqulodda zarar	2-shakl 220 satr +230 satr
5.	Hisobot davridagi sof foyda (zarar)	Soliq to'langunga qadar foyda (zarar)-daromad solig'i-boshqa soliq va ajratmalar	2-shakl 240 satr -250 satr -260 satr

taqdim etilgan va ularning hisob schyotlariga puli kelib tushgandan keyingina sotilgan hisoblash va tushum qatoriga qo'shish, sotishga soliklar summasining ham ularning amalga oshish davriga muvofiq hisoblashni xarakterlaydi. «Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi» qonunning qabul qilinishiga qadar respublikamizda ushbu usul qo'llanib kelindi. Mahsulot (ish va xizmat) larni sotilgan qatorga kiritishning yoki daromadlarni tan olishning hisobga olish usuli esa ularning ortib, jo'natilib hisob hujjatlari taqdim etilgan vaqti bo'yicha hisobga olishni xarakterlaydi. Bunda pul tushumlari yoki to'lovlarning amalga oshish vaqtiga ahamiyat berilmaydi. Sotishga soliqning hisob-kitobi ham bevosita ularning tushum sifatida tan olish vaqti bo'yicha hisobga olinadi.

Sof foyda korxonaning erkin tasarruf shartidagi va foydalanishidagi foyda summasidir. Lekin, sof foyda summasi ham turli to'lovlar va ajratmalar bazasi sifatida olinishi mumkin ekan. Masalan, korxonada sof foydasidan olinadigan ijtimoiy infrastrukturani rivojlantirishga ajratmalar va boshqa to'lovlar hamda ajratmalarni shular qatoriga kiritish mumkin.

3.2. Realizatsiya hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va foyda aloqadorligining tahlili

Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan olinadigan foydaning tarkibini aniqlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, qaysi faoliyat turidan subyekt foyda olinayotganligi va qaysi faoliyat turidan zarar ko'rayotganligini bilish subyektning moliyaviy-iqtisodiy barqarorligiga ham o'zining ta'sirini o'tkazadi.

Xo'jalik subyektlarining foyda ko'rsatkichlari ularning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, xo'jalik

hisobining eng muhim tamoyillaridan biri bu - har bir korxonaning o'z xarajatlarini mahsulotlarni sotish natijasida olingan o'z daromadlari hisobidan qoplab, foyda olishini ta'minlashdir.

Iqtisodchi olimlarning ko'rsatishicha: "Mahsulotlarni ishlab chiqarish va davr xarajatlarini qoplaydigan, korxonalarga foyda keltiradigan asosiy manba – mahsulotlar sotishdan olingan yalpi foyda hisoblanadi"¹⁹. Korxonalarining moliyaviy natijalari tarkibida asosiy o'rinni mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan yalpi foyda tashkil etadi. Moliyaviy natijalarning asosiy qismi mahsulotlarni sotishdan shakllanganligi sababli tahlilda asosiy e'tibor ushbu qatorning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishi va omilli tahliliga qaratiladi.

Ishlab chiqarishning cheklangan resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish ichki imkoniyatlarni izlab topishni taqozo etadi. Bu esa, o'z navbatida, omilli tahlil usullaridan keng miqyosda foydalanishni talab qilmoqda. SHU boisdan mazku tadqiqot ishda mahsulot sotishdan olingan foyda yoki zarar o'zgarishida omilli tahlilga alohida ahamiyat berildi.

Mahsulotlar sotishdan olingan foyda o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir etishi mumkin:

- korxonaning o'ziga bog'liq omillar yoki ichki omillar;
- korxonaning o'ziga bog'liq bo'lmagan omillar yoki tashqi omillar.

Korxonaning o'ziga bog'liq bo'lgan omillarga mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi, hajmi, tarkibi kabi omillar kiritiladi. Uning o'ziga bog'liq bo'lmagan yoki tashqi omillarga davlatning soliq siyosatining o'zgarishi, baho omili va boshqa omillar kiradi. Umumiy jihatdan olganda faqat korxonaning o'ziga tegishli va tegishli bo'lmagan omillarni tartiblash qiyin. Ularni faqat nisbiy jihatdan qarash mumkin.

Mahsulotlar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija foyda yoki zarar quyidagi bog'lanishlar asosida aniqlanadi. Ya'ni, mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini chegirish asosida aniqlanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalari tarkibida asosiy o'rinni mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan yalpi foyda tashkil etadi. Moliyaviy natijalarning asosiy qismi mahsulot, ish, xizmatlarni sotishdan shakllanganligi sababli tahlilda asosiy e'tibor ushbu qatorning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishi va omilli tahliliga qaratiladi.

Realizatsiya hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va foyda ko'rsatkichlari o'zviy bog'liqlikka ega. Realizatsiya hajmi orqali yalpi daromad, yalpi tushum ko'rsatkichiga ega bo'linadi. Uning ishlab chiqarish xarajatlari bilan taqqoslash asosida foyda, natija ko'rsatkichiga chiqiladi. Buni matematik ifodada quyidagicha tasvirlash mumkin.

F(D)=MSST-MICHT (TCOK)

Bunda;

F(D)-foyda(daromad);

MSST-maxsulot sotishdan sof tushum;

¹⁹ Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.:Lesson-press, 2016.

MICHT (TSOK)-maxsulotni ishlab chiqarish tannarxi (sotib olingan tovarlar qiymati).

Buxgalteriya hisobida maxsulot chiqishi, xarajat va natija aloqadorligini quyidagi bog'lanishda hisobga olish tartibi ham belgilanadi.

Mahsulot chiqishi – Xarajatlar = Natija

Natijaviy ko'rsatkich demakki, mahsulot ishlab chiqarish hajmiga yoki tovarborot ko'rsatkichiga hamda ishlab chiqarish xarajatlari yoki tovarlarni sotib olish qiymatiga bog'liq, deb qaraladi. Uning birlik ifodasini esa quyidagicha tasvirlash mumkin.

$N=D*B-D*T$;

$N-D (B-T)$;

Bunda;

N-foyda;

B-mahsulot birligining bahosi (so'm);

D-mahsulot birligi (dona);

T-mahsulot birligining ishlab chiqarish tannarxi (so'm).

Yuqoridagi bog'lanishdan, natijaviy ko'rsatkichni mahsulotning mikdori, bahosi va birlik tannarxiga bog'liq ekanligi kelib chiqadi. Uning ifodasi bevosita natijaviy ko'rsatkichni omilli tahlil etish imkonini ham beradi. Demak, natija o'zgarishiga hisob-kitob qilinadigan quyidagi omillar ta'sir etishini izohlash mumkin:

- ishlab chiqarilgan mahsulotlar birligining o'zgarishi;

- mahsulotlar birlik bahosining o'zgarishi;

- mahsulotlar birlik tannarxining o'zgarishi;

Marjinal foyda kontributsiyasiga nisbatan oladigan bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlari shartli o'zgaruvchan, o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarga tarkiblanishi, bog'lanishni yanada murakkablashtiradi. Bunda ishlab chiqarish xarajatlarning o'zgarishida mahsulot (ish, xizmat) lar hajmini o'zgarishi asos kilib olingan.

Iqtisodchi olim L.A.Bernsteynning²⁰ fikricha foydani aniqlashning usullaridan biri – bu kapital scheti qoldig'ini yil boshi va yil oxiridagi davri bo'yicha hisoblash hisoblanadi.

Mahsulot sotish hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va natija aloqadorligini ko'rsatkichlar tizimini quyidagi 3.3-jadvalda ko'rish mumkin.

Jadval natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki, mahsulot sotishdan olingan sof tushum 2500,0 ming so'mni va uning ishlab chiqarish tannarxi 2250,0 ming so'mni tashkil etgan. Mahsulot sotishdan qurilgan natija 250 ming so'm ijobiy farqlanishga ega bo'lgan.

Umumiy ishlab chiqarish xarajatlarning ichida 2000,0 ming so'mi o'zgaruvchan xarajatlari, 250 ming so'mi o'zgarmas xarajatlari sifatida belgilangan. Bu orqali mahsulot sotishdan marjinal foyda va sof foyda ko'rsatkichlari

²⁰Leonard A. Bernstein. Financial statement analysis. Manual. –M. Finansi i statistika, 2002. Пер с англ Елисеева И.И.

3.3-jadval

Mahsulot sotish hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va natija aloqadorligini ko'rsatkichlar tizimi

Daromad	Xarajat	Natija
1	2	3
Mahsulot sotishdan sof tushum (2500,0 m.s.)	Sotilgan mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi (2250,0 m.s.)	Mahsulot sotishdan yalpi foyda (250,0 m.s.)
	A) O'zgaruvchan xarajatlari (2000,0 m.s.)	Marjinal foyda (500,0 m.s.)
	B) O'zgarmas xarajatlari (250,0 m.s.)	Mahsulot sotishdan sof foyda (250 m.s.)
Operatsion faoliyatdan tushum (230,0 m.s.)	Operatsion xarajat (335,0 m.s.)	Operatsion faoliyatdan foyda (daromad) (-105 m.s.)
Moliyaviy faoliyatdan tushum (410,0 m.s.)	Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlari (300,0 m.s.)	Moliyaviy faoliyatdan foyda (daromad) 110 m.s.)
Kutilmagan holatlardan tushum (0,0)	Kutilmagan holatlardan xarajatlari (0,0)	Kutilmagan holatlardan foyda (0,0)
Umumiy tushum (daromad) (3140 m.s.)	Umumiy xarajat (sarf) (2885 m.s.)	Umumiy foyda (265 m.s.)

aniqlangan. Qolgan bog'lanishlar boshqa faoliyatdan daromad – xarajat = natija aloqadorligini harakterlaydi.

Endi, mahsulotlar sotishdan olingan foyda hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish uchun quyidagi 3.4-jadvalni keltiramiz.

3.4-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati mahsulotlar sotishdan olingan yalpi foyda tahlili

T.r	Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	O'zgarishi (+,-)	O'sish sur'ati,%
1.	Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum, m.s.	89577498	249943612	+160366114	2,8 marta
2.	Sotilgan mahsulotlar tannarxi, m.s.	66848509	147393227	+80544718	2,2 marta
3.	Mahsulot sotishdan kelgan yalpi foyda, m.s. (1q – 2q)	22728989	102550385	+79821396	4,5 marta

3.4-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida yalpi foyda yil oxirida yil boshiga nisbatan 160366114 ming so'mga oshgan. Uning o'sish sur'ati 2,8 martani tashkil qilgan. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1. Mahsulot sotishdan olingan sof tushum hajmini o'zgarishi.

2. Sotilgan mahsulot tannarxini o'zgarishi.

3.4-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmini oshishi yalpi foydani

160366114 ming so'mga ko'payishiga sabab bo'ldi. Yalpi foyda sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini oshishi hisobiga 80544718 ming so'mga kamaydi. Hisoblangan 2 ta omilning ta'siri: $160366114 + (-80544718) = +79821396$ ming so'm. Demak, tahlil obyektida yalpi foyda hajmi asosan mahsulot hajmini o'sishi hisobiga bo'lgan. Mazkur holatni ijobiy holat sifatida baholamoq lozim.

Demak, yuqoridagi usul bilan hisob-kitob qilinsa, natija o'zgarishiga omillar ta'sirini hisoblashning imkoni bo'ladi. Agar ushbu tavsiyamiz amaliyotda qo'llanilsa, korxonaning faoliyatiga to'g'ri baho berish, ularni odilona boshqarishga erishish mumkin bo'ladi.

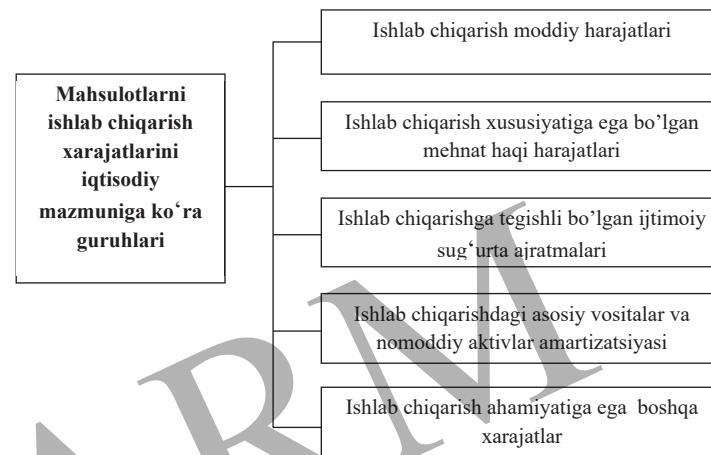
3.3. Ishlab chiqarish xarajatlarini baholash

Firma va kompaniyalarning faoliyati bevosita xarajatlar bilan bog'liq. Iqtisodchi olimlarning fikricha: "Xarajatlar – hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarining chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklini kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir"²¹.

Zamonaviy iqtisodiy nazariyada xarajatlar tushunchasi korxonada faoliyatining buxgalteriya hisob-kitoblarida aks etadigan xarajatlar tushunchasidan farq qiluvchi ba'zi bir jihatlarga ega. Chunki buxgalteriya hisobi kitoblarida xarajatlar mazkur fanning usullari, tamoyillari va chizmayi belgilangan talablari asosida shakllantiriladi.

Buxgalteriya hisobining xalqaro va milliy standartlarida "Xo'jalik yurituvchi sybyektlar xarajatlari tushunchasi – aktivlardan foydalanish yoki ularning chiqib ketishi, foydani kamaytiruvchi zararlar yoki majburiyatlarni qamrab oladi" deb ifodalanadi. Bundan ma'lum bo'lmoqdaki, xo'jalik sybyektlarining xarajatlari o'z mazmuni, yuzaga chiqish shakli va boshqa belgilari bo'yicha bir necha turdan iborat bo'ladi. Ularni alohida o'rganish xo'jalik faoliyati moliyaviy natijalarini to'g'ri aniqlash, mablag'larni maqsadga muvofiq sarflash, ularni boshqarish, nazorat qilish, tahlil etish, bu boradagi hisob ishlarini ilmiy tashkil etish hamda soddalashtirish uchun zarur.

Ishlab chiqarish xarajatlarini baholash moliyaviy hisobotlashning muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarni baholashda, albatta, ularning tuzilishi va tabiatini bilish talab etiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari «Xarajatlar tarkibi» to'g'risidagi Nizomga muvofiq quyidagi xarajat elementlari bo'yicha tarkiblanadi (3.4-chizma).

3.4-chizma. Mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlar

Ishlab chiqarish xarajatlarini baholash usullari va ularning tavsifini quyidagi 3.5-jadvalda ko'rish mumkin.

3.5-jadval Ishlab chiqarish xarajatlarini baholash usullari va ularning tavsifi

Xarajat elementlari, turlari	Baholash usullari
1	2
Ishlab chiqarish harakteridagi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar	FIFO LIFO AVEKO Haqiqiy tannarxida
Ishlab chiqarish harakteridagi bevosita va bilvosita mehnat haqi va ajratmalar	Hisoblangan va tan olingan qiymati bo'yicha
Ishlab chiqarish harakteridagi asosiy vosita va nomoddiy aktivlar eskirishi	Belgilangan me'yorlar asosida
Ishlab chiqarish harakteridagi bevosita va bilvosita boshqa xarajatlar	Haqiqiy qiymati bo'yicha
Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari	Tan olingan va yuzaga kelgan qiymati bo'yicha
Qimmatli qog'ozlar	Pulli ekvivalentlarning haqiqiy qiymati bo'yicha
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar	Sotib olish va ko'rish qiymatida (har yilning 1-yanvar holatiga qayta baholash amalga oshiriladi)
Tugallanmagan ishlab chiqarish	Tugallanmagan ishlab chiqarishni haqiqiy qiymati bo'yicha

²¹ Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Darslik. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. –T.: Iqtisodmoliya 2013.

Ularni baholanishi tarkib bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi. Masalan; mehnat haqini baholanishi hisoblangan mehnat haqi va ajratmalar so'mmasidan yoki mehnat haqi va ajratmalar yuzasidan tan olingan majburiyatlar so'mmasidan kelib chiqib baholanadi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya, eskirish qiymatlari belgilangan, qat'iy, normalar asosida hisob-kitob qilingan qiymat bilan baholanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiruvchi moddiy xarajatlarni baholanishi asosiy vositalarni yoki nomoddiy aktivlarni eskirishi, mehnat haqi va ajratmalar baholanishidan keskin farq qiladi. Moddiy resurslar tarkibiga kiruvchi va ishlab chiqarish xarajatlari asosiy element hisoblangan zaxiralarni baholanishini buxgalteriya hisobini milliy standartlari bo'yicha quyidagi turlari tarkiblanadi;

- O'rtacha tannarx usuli;
- FIFO usuli;
- LIFO usuli;

O'rtacha tannarx usuli zaxiralarni o'rtacha bahosida ishlab chiqarish tannarxiga olib borishni, "Fifo" usuli dastlabki kirimni dastlab chiqarishni, "Lifo" usuli sunggi kirimni dastlab hisobdan chiqarishni harakterlaydi.

Bu usullarni farqlashni ahamiyati shundaki, ularni natijaviy ko'rsatkichga ta'siri turlicha bo'ladi. Masalan; o'rtacha tannarx bo'yicha alohida ishlab chiqarish tannarxiga, "Fifo" usulida alohida, "Lifo" usulida alohida ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichlariga ega bo'linadi. Buning ta'sirida natijaviy ko'rsatkich ham turlicha chiqadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini baholashda boshqa xarajat elementlarini baholanishi xarajatlarni tarkibi bo'yicha farqlanadi. Masalan; xizmatlar shaklida olingan ishlar ularning haqiqiy qiymati yoki majburiyatlarni tan olingan qiymati bo'yicha baholanadi.

Bugungi kunda amalda bo'lgan Nizomga muvofiq mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradigan moddalar sirasiga o'zgarishlar kiritilgan. Mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar tarkibini aniqlashdan maqsad:

1. Buxgalteriya hisobi schyotida jami xarajatlar to'g'ri, da to'liq va aniq ma'lumotlarga ega bo'lish, korxonada faoliyatini rentabelligi va bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshligini aniqlash.

2. Mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxini aniq hisob-kitobini qilish.

3. Mahsulot tannarxiga kiritilmaydigan xarajatlarni alohida tarkiblash va ularni moliyaviy natijaviylikka bog'lash.

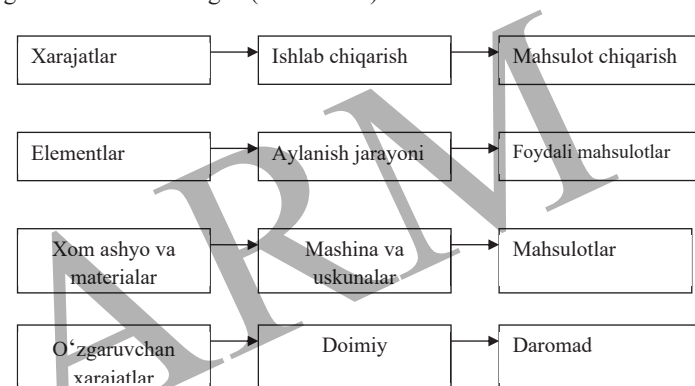
4. Ishlab chiqarish xarajatlari yuzaga chiqishi va javobgarlik markazlari bo'yicha hisobga olish va nazorat qilish.

5. Soliq to'lanadigan bazani aniq hisob-kitobini yurtish va bu orqali ishlab chiqarish xarajatlari hamda korxonada sarflarini boshqarishni tashkil etishdan iboratdir.

Xo'jalik subyekting ishlab chiqarish tizimi o'zaro bog'liq va o'zaro aloqadagi komponentlarning to'plamidan iborat bo'lib, bular ostida ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan turli resurslar va ishlab chiqarish natijasi tushuniladi. Mahsulotni ishlab chiqarish tizimini tuzish va harakatlantirishning maqsadi siqatida

tayyorlov jarayonida o'zining material va tayyorlik holatiga nisbatan turli ko'rinishda chiqadi. Mahsulot ishlab chiqarish ma'lum texnologiya hisoblanadi. U bilan bog'langan holda mahsulotga bo'lgan xarajatlarning transformatsiyasi tugallanadi.

Ishlab chiqarish elementlarining tarkibini texnologiya chizmalari aniqlaydi. Iqtisodchi olimlar O. Bobojonov K. Jumaniyozovlar²² tomonidan mazkur tizimning quyidagi chizmasi ko'rsatilgan (3.6-chizma).

3.6-chizma. «Xarajatlar –ishlab chiqarish» chizmasi

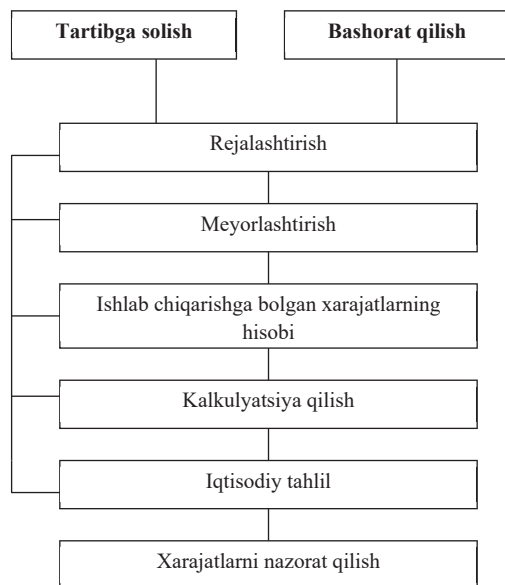
Xo'jalik subyekting xo'jalik mexanizmi xarajatlarni boshqarish darajasi bilan aniqlanadi. Quyida ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni boshqarish tizimining asosiy elementlari keltirilgan (3.7-chizma).

Ishlab chiqarish yo'nalishidagi hamma xarajatlar mahsulot tannarxiga kiritiladi. Bu esa ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni to'liq va o'z vaqtida hisobga olish, shuningdek, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni tejash hamda ulardan samarali foydalanish ustidan nazorat qilishga imkon beradi.

Tahlilchi korxonada xarajatlarni kamaytirishga, xarajatlarni nazorat qilib borish bilan birga uni iqtisodiy asoslanganligini doimo tahlil qilish orqali erishadi. Xarajatlarni tahlil qilish asosida, foydalanilmayotgan rezervlar aniqlanib, xarajatlarni kamaytirish bo'yicha ko'riladigan chora – tadbirlar uchun aniq xulosa va takliflar olinadi. Xarajatlarni tahlil qilishda, ularni kamaytirish bo'yicha tegishli takliflar berilishi bilan birga, xarajatlar samaradorligi ham aniqlanadi.

Chunki xarajatlarni asoslanmagan holda kamaytirish, bevosita ishlab chiqarishga ta'sir qilib, mahsulot ishlab chiqarish miqdori kamayishiga yoki mahsulot sifatini pasayishiga olib kelishi mumkin. Demak, xarajatlarni kamaytirish

²² Bobojonov O., Jumaniyozov K. Boshqaruv hisobi. Darslik. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot gamg'armasi, 2005. -55 b.

3.7-chizma. Tannarxni boshqarish tizimi elementlari va ularning o'zaro bog'liqligi

asoslangan holda bo'lishi, mahsulot miqdori va sifatiga salbiy ta'sir qilmagan holda bo'lishi lozim. Bunga faqat xarajatlarni tahlil qilish natijasida olingan axborotlarga tayanib, ko'rilgan chora – tadbirlar asosida erishish mumkin.

Iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida xo'jalik subyektlari ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini aks ettiradigan ko'rsatkichlarning umumiy tizimida tannarx ko'rsatkichi asosiy o'rin tutadi. Chunki tannarxning tarkibi uni tashkil qiladigan tegishli xarajatlarning yig'indisidan iborat.

Subyektlarda xarajatlarni boshqarish eng qiyin jarayonlardan biri hisoblanadi. Chunki u ahamiyati bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatini boshqarish muammasi deb tushuniladi, va holanki ishlab chiqarish jarayonida sodir bo'layotgan voqealar va muomalalarni o'z ichiga qamrab olgandir.

Hozirgi paytda xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari beqiyos kengaytirilgan, ayni paytda xo'jalik muammolari natijasi yuzasidan javobgarligi oshirilgan. Ularda quyidagi muhim masala, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z xarajatlarini o'z daromadlari bilan qoplash, o'zining o'zi mablag' va moddiy resurslar bilan ta'minlash, xo'jalikning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishlari, o'zini moliyalashtirishning nihoyat keng demokratiya asosida boshqarish ko'ndalang qo'yilgan ijtimoiy ishlab chiqarishni jadal sur'atlar bilan rivojlanishini ta'minlashda amalga oshiriladigan xo'jalik nazorati katta ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarish xarajatlari tahlili xarajat kalkulyatsiya moddalari bo'yicha ishlab chiqarish turlari, xarajatlarning vujudga kelish joylari, mahsulot turlari bo'yicha o'tkaziladi.

Bugungi kunda har bir xo'jalik subyekti tannarxni pasaytirish bo'yicha rejani mustaqil belgilaydi. Mahsulot tannarxini umumlashgan ko'rsatkichlaridan biri - bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatdir. Bu ko'rsatkich tiyin hisobida quyidagicha aniqlanadi:

Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajat (tiyin) = Ishlab chiqarish tannarxi / Tovar mahsulotining ulgurji bahosi

Bu ko'rsatkich qator afzalliklarga ega: birinchidan, hisoblash usuli sodda; ikkinchidan, barcha tarmoqlarda qo'llash mumkin; uchinchidan, bu ko'rsatkich orqali qilingan xarajatlarni natijaviyligi aniqlanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarni kompleks tahlili bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatlar dinamikasini o'rganishdan boshlanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari korxonalarda mavjud resurslardan samarali foydalanish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish tizimini takomillashtirish, boshqaruv va investitsion qarorlar samaradorligi holatini belgilab beradi.

Iqtisodchi olim T.Shog'iyosov²³ tomonidan ko'rsatilgan bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatlarni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi 3.8-chizmada keltiramiz.

Bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatlarga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilish uchun quyidagi 3.4-jadvalni keltiramiz.

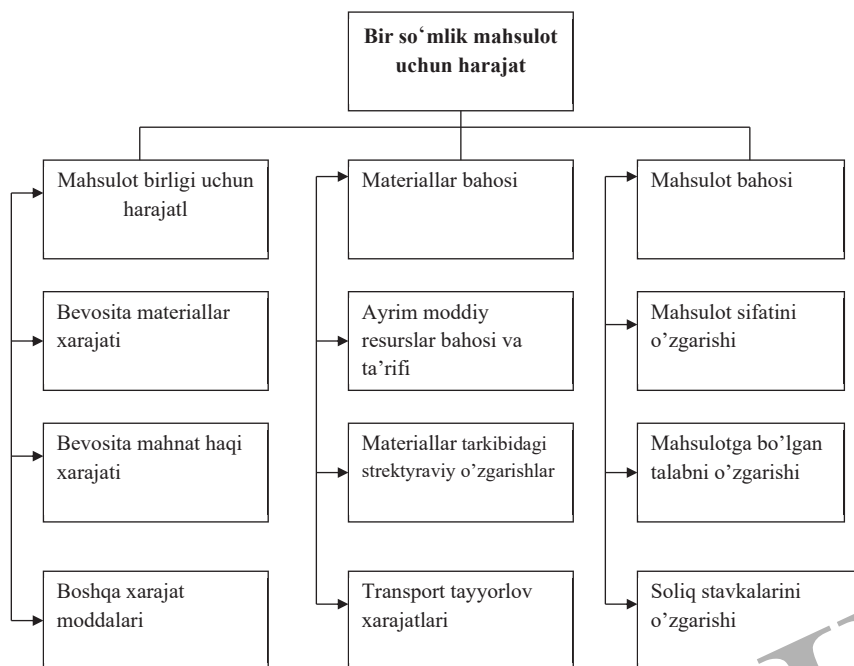
3.4-jadval

Bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatlar tahlili

T.r.	Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)	O'sish sur'ati, %
1.	Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, ming so'm	66848509	147393227	+80544718	2,2 marta
2.	Tovar mahsulotining ulgurji bahosi, ming so'm	77556942	156886408	+79329466	2,2 marta
3.	Bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajat, tiyin 1/2	86,19	93,95	+7,76	109

3.4-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tahlil etilayotgan korxonada bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajat yil boshida 86,19 tiyinni, yil oxirida esa 93,95 tiyinni tashkil qilgan holda 7,76 tiyinga yoki 9 foizga (109-100) oshgan. Demak korxonada bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlar ko'payishiga sabab ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini oshishi sabab bo'lgan. Korxonada yil oxirida yil boshiga nisbatan bir so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatni 7,76 tiyinga oshishi hisobiga bo'yicha ortiqcha xarajatlarni sarf qilinishi

²³ Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik -T.: Fan va texnologiya, 2012.

3.8-chizma. Bir soʻmlik mahsulot uchun qilingan xarajatlarga taʼsir etuvchi omillar

5667507,2 ming soʻmni tashkil etgan. Buning hisob-kitobi quyidagicha amalga oshirilgan: $+7,76 \times 156886408 / 100 = +12174385,3$ ming soʻm.

Korxonada bir soʻmlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlarni oshishi asosan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini va unga mutanosib ravishda ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannaxini oshishi hisobiga boʻlgan. Jamiyat kelgusida xarajatlarni kamaytirish boʻyicha kerakli tadbirlarni amalga oshirish lozim. Bu esa oʻz navbatida rentabellik koʻrsatkichlarini oshishiga imkon beradi.

3.4. Marjinal daromad (foйда) kontributsiyasi va uning omilli tahlili

Biznesni boshqaruvi qarorlarini asoslashda marjinal tahlil muhim hisoblanadi. Uning metodik asosida oʻzaro aloqadorlikka ega boʻlgan iqtisodiy koʻrsatkichlarni uchta guruhini oʻrganish turadi Bu koʻrsatkichlar harajatlar, ishlab chiqarish (sotish) hajmi va foyda koʻrsatkichlaridir. Mazkur usul koʻpincha zararsizlik tahlili deb yuritiladi. Ushbu usul amerika olimlari tomonidan 1930 yillarda ishlab chikilgan. Uning gʻoyaviy muallifi asli kasbi injener boʻlgan Uolter Rautenshrax

hisoblanadi. Uslubiyot negizida, mahsulot ishlab chiqarish hajmiga muvofiqlikda uzgarib turuvchi va oʻzgarimas harajatlarning tarkiblanishi turadi.

Korxonaning marjinal daromadi- sotishdan tushumdan oʻzgaruvchan harajatlarni chegirish asosida aniqlanadi. Mahsulot birligidan marjinal daromad ushbu mahsulotning bahosi bilan unga ketgan oʻzgaruvchan harajatlarning farqiga teng. Baho tarkibida esa faqat oʻzgaruvchan harajatlar emas balki doimiy harajatlar va foyda summasi ham aks etadi.

Marjinal tahlilning asosiy jihatlari quyidagilar bilan harakterlanadi:

- zararsiz ishlash hajmini aniqlash;
- korxonaning xavfsiz (zararsiz) ishlash doirasini belgilash;
- foydaning koʻzlangan hajmida mahsulot ishlab chiqarish hajmini belgilab olish;

- marjinal daromadlikka eprishida doimiy harajatlarning kritik darajasini aniqlash;

-belgilangan topshiriqlarni uddalashda doimiy va oʻzgaruvchan harajatlar taʼsirida mahsulot bahosining kritik darajasini belgilab olish.

Marjinal daromadning odatda uchta tur koʻrsatkichi hisob-kitob kilinadi:

- Mutlaq marjinal daromad;
- Nisbiy marjinal daromad;
- Operatsion richag/

Marjinal foyda – faoliyat natijaviyligini baholashda muhim samaradorlik koʻrsatkichi hisoblanadi. Uning aniqlanishida ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot hajmining oʻzgarishiga muvofiq, oʻzgaruvchan va oʻzgarimas xarajat moddalariga tarkiblanishi hisobga olinadi. Mahsulot sotishdan olingan sof tushumdan oʻzgaruvchan xarajatlarni chegirish asosida marjinal foyda koʻrsatkichiga aniqlanadi. Marja foydasidan oʻzgarimas xarajatlarni chegirish asosida mahsulot sotishdan yalpi foyda (sof foyda) koʻrsatkichi topiladi.

Marjinal daromad koʻrsatkichlarini quyidagi 3.5-jadvalda koʻrish mumkin.

3.5-jadval

Marjinal daromad koʻrsatkichlari

Koʻrsatkichlar	Aniqlanishi	Ifodalanishi
1.Mutlaq marjinal daromad	ST-Oʻx	ST-sotishdan tushum Oʻx-oʻzgaruvchan harajat
2.Nisbiy marjinal daromad	MD/ST	MD-marjinal daromad
3.Operatsion richag	Foʻ/SToʻ	Foʻ- mahsulot sotishdan foydaning oʻsishi SToʻ - sotish hajmining oʻsishi
Mahsulot sotishdan foydaning oʻsishi	F1-F0/F0	Foydaning joriy (1) va oʻtgan (0) davr koʻrsatkichi
Sotish hajmining oʻsishi	S1-S0/S0	Sotish hajmining joriy (1) va oʻtgan (0) davr koʻrsatkichi

Ishlab chiqarish xarajatlarini oʻzgaruvchan va oʻzgarimas xarajatlarga tarkiblanishi nashr etilgan adabiyotlarda nazariy jihatdan bayon etiladi, lekin uning buxgalteriya hisobini obyektiga aylannaganligi, ularning amaliyotda alohida

tarkiblanishini talab etmaydi. Shu sababli amaliyotda alohida tarkiblanishini talab etmaydi. Shu sababli, amaliyotda ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlardan tashkari, shartli o'zgaruvchan xarajatlarga ham tarkiblash «Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi, mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar hamda moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to'g'risida»gi Nizom berilgan sharxlarda keltirib utiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarga tarkiblashdan maqsad shuki, bu xarajatlarni yuzaga chiqish shakli, urni va javobgarlik markazlari bo'yicha hisobga olish hamda xarajatlarni maqsadli boshqarish imkonini beradi. Afsuski, ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarga tarkiblashda ishlab chiqarish va davr xarajatlarini bir xil mazmunda qarashmokka. Vaxolanki, bu tarkib xarajatlarining har ikkalasida ham o'zgaruvchan, o'zgarmas xarajatlar mavjud.

Mahsulot sotishdan olingan tushumni hisoblashda "Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi" Qonunni qabul qilinishi va amaliyotga kiritilishi bilan kassali usuldan hisobga olish usuliga o'tish belgilandi. Buni bevosita hisobning barcha o'zgaruvchi birliklarini o'z ichiga oluvchi korxonada hisob siyosatining o'zgarishi bilan harakterlash mumkin. Demak, marjinal foyda kontributsiyasiga ta'sir etuvchi asosiy birliklardan biri bu – korxonada hisob siyosatining o'zgarishidir.

Iqtisodchi olim L.A.Bernsteyn tomonidan mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum tahlilida quyidagi savollarga javob aniqlash lozimligi ko'rsatilgan:

1. Tushumni olishning asosiy manbalari nimalardan iborat?
2. Mazkur manbalarning dinami kasi va barqarorligi qanday?
3. Tushumni kelib tushishi qanday aniqlanadi va o'lchanadi?

Kassali usuldan hisobga olish usuliga o'tilishi marjinal foyda, yalpi so'mmasini oshiradi. Lekin keyingi davrlar bo'yicha uning realligini ta'minlash vazifasi qo'yiladi.

Marjinal foyda va uning omilli tahlili hisob-kitoblarni 3.6-jadvalda ko'rib chiqamiz.

3.5-jadval

Marjinal foyda va uning omilli tahlili hisob-kitoblari

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili shartli	Hisobot yili
1. Mahsulot sotishdan lpi tushum	Mu*Bu	Mx*Bu	Mx*Bx
2. Sotilgan mahsulotni ishlab chiqarish tannarxida o'zgaruvchan xarajatlar	Mu*Uu	Mx*Uu	Mx*Ux
3. Marjinal foyda	Mu (Bu-Uu)	Mx (Bu-Uu)	Mx (Bx-Ux)
4. Sotilgan mahsulot tannarxida o'zgarmas xarajatlar	Ou	Ox	Ox
5. Mahsulot sotishdan sof foyda	Mu (Bu-Uy)-Ou	Mx (Bu-Uu)-Ox	Mx (Bx-Ux)-Ox

Belgilar izohi;

Mu, Mx- o'tgan yil (Mu) va hisobot yilidagi (Mx) haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdori;

Bu, Bx- o'tgan yil (Bu) va hisobot yilidagi (Bx) sotilgan mahsulotlar birlik bahosi;

Uu, Ux- o'tgan yil (Uu) va hisobot yilida (Ux) mahsulotlar birligiga o'zgaruvchan xarajatlar;

Ou, Ox- o'tgan yil (Ou) va hisobot yilida (Ox) jami o'zgaruvchan xarajatlar.

Yuqoridagi bog'lanishlardan marjinal foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ham hisob-kitob qilish mumkin. Marjinal foyda ko'rsatkichi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi, hisob-kitob qilinadigan omillarga mahsulotlar miqdori, birlik bahosi va bir birlikka o'zgaruvchan xarajatlar o'zgarishi ta'siri kiradi.

3.5.Kritik hajm darajasi, mahsulot ishlab chiqarish va sotishning foyda keltirish hajmini tahlili

Har bitta korxonada mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish rejasini tuzishda, albatta, ko'tiriladigan foyda normasini hisoblashga va biznes samaradorligini baholashga ahamiyat berishadi. Foyda normasini belgilab olish, erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida yanada murakkab masala hisoblanadi. Negaki uning hisob-kitobida turli taxlikalarni (risklarni) hisobga olishga to'g'ri keladi.

Foyda normasini hisoblashni murakkabligi shundaki, bunda resurslar, mahsulotlar bahosi, soliqlar, to'lovlar firma va kompaniyalar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan holda, o'zgaruvchanlikka ega bo'ladi. Ularni hisob-kitob qilish imkoni tug'iladi kachonki aniq ko'rsatkichlar manbasiga ega bo'linsa. Bu manba inflyatsiyani ta'sir darajasi, baholarning o'zgarish holatlari, ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchanligi (mahsulot hajmi va resurslar bahosini o'zgarishi hisobiga) bo'lishi mumkin.

Shu jihatdan, mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini aniqlash va uni tahlil etish, iqtisodiy harakatda va biznesda muhim masala hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich orqali kompaniya va firmalar mahsulot ishlab chiqarishning foydalilik darajasini belgilab oladilar.

Kritik hajm darajasini aniqlashga quyidagi hollarda murojat qilinadi:

- korxonada yangi tashkil etilganda;
 - ishlab chiqarish va marketing tadbirlari tahlilida;
 - yangi mahsulot turini ishlab chiqarish yoki eski mahsulot turinini rad qilish qarorini tayyorlashda;
 - ishlab chiqarishni modernizatsiyalashda;
 - mahsulotlarni tarkibiy o'zgarishlarini malga oshirishda
- Kritik hajm tahlilida javob tayyorlanadigan yo'nalishlar:
- harajatlarni kamaytirish mumkinmi?
 - sotish hajmi usadimi yoki kamayadimi?
 - baho oshadimi yoki kamayadimi?
 - doimiy va o'zgaruvchan harajatlarda qanday bo'ladi?

Kritik hajm darajasi doimiy va o'zgaruvchan harajatlar summasi va mahsulotlarni sotish baholari orqali hisob-kitob kilinadi.

Sotishning tegishli hajmiga erishish uchun avalo baho birligi belgilanishi lozim. Baho birligi belgilangandan keyin kritik hajm darajasi kaytadan hisob-kitob qilinadi. Agar olingan natija zararsizlik darajasini konatlantirmasa baho korrektirovka kilinadi va daraja hisob-kitobi qaytadan amalga oshiriladi. Marjinal foydaning ko'zda tutilgan darajasiga erishilmasa, mahsulot tannarxini kamaytirish choralari ko'riladi.

Tahlil yakunida yakuniy zararsizlik daradajasi hisob-kitob kilinadi va davriy oraliqda korxonaning moliyaviy rejasi belgilab olinadi.

Kritik hajm darajasini tahlil etishning maqsadi – foyda olish imkoniyatini belgilashdan iborat. Agar korxonaning foydaga ishlash imkoniyatini aniq baholasak, ijobiy pul oqimlariga ega bo'lish imkoniyatlari ham bilinadi.

Doimiy va o'zgaruvchan harajatlarni qanday hisob-kitob qilish mumkin? Ushbu harajatlar buxgalteriya hisobining mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha harajatlarni alohida, kalkulyatsiya moddalari bo'yicha o'rganish orqali bilib olinadi.

Xalqaro amaliyotda kritik hajm darajasini aniqlashda analitik tadbirlarning quyidagi metodikasi belgilangan.

1. O'zgaruvchan va o'zgarimas harajatlar tarkiblanadi.

2. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi belgilanadi

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi deganda korxonaning foyda ham, zarar ham ko'rmasdan faoliyatko'rsatishi uchun ishlab chiqarishi kerak o'lgan mahsulot (ish va xizmat)lar hajmini belgilash hisoblanadi. Kritik hajm darajasida mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan olingan tushum faqat shu mahsulot ish va xizmatlarga ketgan o'zgaruvchan va doimiy o'zgarimas xarajatlarni qoplashga yetishi kuzatiladi.

Kritik hajm darajasi amaliyotga endigina kirib kelayotgan ko'rsatkich hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash asosida korxonaning mahsulot ishlab chiqarish rejasi yoki foyda rejasini oldindan chamalash, belgilashda asosiy ko'rsatkich sifatida foydalanashimiz mumkin.

Tahlilda kritik hajm darajasi va uni aniqlashning usulubiy bog'lanishlari belgilanadi, shuningdek, uning o'zgarishini omilli tahlil etish orqali o'rganiladi. Kritik hajm darajasini quyidagi formula shaklida ifoda etish mumkin. Bunda bevosita mahsulotning qiymat ifodasidan yoki sotish bahosidan kelib chiqiladi. Mahsulotning qiymat ifodasini esa quyidagicha belgilash mumkin.

$$\text{Mahsulot qiymati} = \text{O'zgaruvchan xarajat} + \text{O'zgarimas xarajatlar} + \text{foyda}$$

Bundan kritik hajm darajasiga yuqorida berilgan ta'rifdan kelib chiqqan holda quyidagi bog'lanishni berish mumkin.

$$\text{Kritik hajm darajasida mahsulot hajmi} = \text{O'zgaruvchan xarajatlar} + \text{o'zgarimas xarajatlar} + 0$$

Bu bevosita qiymatni iqtisodiy kategoriya sifatida belgilashdagi ifodalashning o'zidan iborat, ya'ni:

Mahsulot hajmi = Doimiy kapital + O'zgaruvchi kapital + Foyda
Kritik hajm darajasida mahsulot ishlab chiqarishning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

- mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlarning o'zgarishi;
- mahsulot birligining bahosi;
- mahsulotlar miqdor o'zgarishlari;
- o'zgarimas xarajatlar o'zgarishi va hokazo.

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini quyidagi misol asosida aniqlash mumkin (3.7-jadval).

3.7-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi tahlilini

t.r	Ko'rsatkichlar	Summasi
1.	Mahsulot birligining bahosi	500
2.	Jami o'zgarimas xarajatlar	100000
3.	Mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi o'zgaruvchan xarajatlar	300

Aniqlash kerak:

Kritik hajm darajasini

- qiymat ifodasi;

- miqdor ifodasi;

Kritik hajm darajasi = Jami o'zgarimas xarajatlar

1- birlikka o'zgaruvchan xarajat /birlik bahosi

Yuqoridagi belgilashlardan kritik hajm darajasini aniqlash mumkin.

Kritik hajm = 100000

$$1-300/500 = 250000 \text{ so'm}$$

Kritik hajm darajasining qiymat ifodasini uning birlik bahosiga bo'lish asosida kritik hajm darajasida mahsulot miqdorini aniqlash mumkin.

Kritik hajm = $250000/500 = 500$ dona.

Uning o'zgarishini bevosita yuqoridagi formula asosida o'zaro bog'lanishlarda aniqlash mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini belgilash, uning hisob-kitoblari olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, uni aniqlashning turli ifodalari ham tavsiya etilgan.

Mahsulot ishlab chiqarishni kritik hajm darajasini hisoblashning quyidagi bog'lanishli ifodasini ham berib o'tish mumkin.

$$Y_k = (S/P) * Y_k + U$$

Bunda;

Y_k-kritik hajm darajasidagi mahsulot hajmi;

U-jami o'zgaruvchan xarajatlar;

S-mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajat;

R-mahsulot birligini bahosi.

Shuningdek, kritik hajm darajasida mahsulot ishlab chiqarishni aniqlashni quyidagi ifodalari tavsiya etiladi (3.8. jadval).

3.8-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishni kritik hajm darajasini aniqlashni hisob-kitob qilish formulalari

Aniqlanish formulasi	Muallifi
$Y_k = U / (1 - (S/P))^{47}$	Prof. Sheremet A.D.
$Y_k = Q * S + U^{48}$	Prof. Sheremet A.D.
$Y_k = (S/P) * Y_k + U^{49}$	I.f.n.dots. Raximov M.Yu.
$Y_k = C + S + o^{50}$	I.f.n.dots. Raximov M.Yu.
$Q_k = U / (P - S)^{51}$ $Y_k = Q_k * P$	Prof. Tomas P. Karlin
$Y_k = U / P / P - S^{52}$	I.f.n.dots. Raximov M.Yu.
$F = P - S = (p - s) * Q - S^{53}$	I.f.n. N.Xasanov, S.Najmiddinov. Bunda; r-baho, s-bir birlikka o'zgaruvchan xarajat, S-jami o'zgarimas xarajat, Q-mahsulot birligi, miqdor

Belgilar izohi:

Q_k -kritik hajm darajasidagi mahsulotning miqdoriy birligi;

$Q_k = C + S + o$

O'zgaruvchan xarajatlari (S)+O'zgarimas xarajatlari (S)+foyda(0).

Bunda, foyda miqdori nolga teng deb olinadi. Ya'ni, ishlab chiqarish va savdo aylanmasidan olingan daromad to'liq barcha xarajatlarni qoplagan holda foydaga ega bo'linmaydi.

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning haqiqiy qiymat ifodasi shu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatlarni qiymati, firma (kompaniya) oladigan foydasi va sotishga soliqlar so'mmasidan iborat ekanligini hisobga oladigan bo'lsa, bu ifoda quyidagi ko'rinishdan iborat bo'ladi.

Mahsulot hajmi (Q)= Ishlab chiqarish xarajatlari (S+S) +,- Foyda (zarar) (P/U)+Sotishga soliqlar (N).

Kritik hajm darajasidagi mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi birliklar qatoriga quyidagilari kiritish mumkin.

- mahsulot birligi bahosini o'zgarishi;
- bir birlikka o'zgaruvchan xarajatlarni o'zgarishi;
- doimiy xarajatlarni o'zgarishi.

3.6. Firma va kompaniyalar aktivlarini joylashtirish holati va uning foydalilikka ta'sirining tahlili

Firma va kompaniyalarni moliyaviy va iqtisodiy salohiyati ko'pincha aktivlarni joylashtirish holatiga hamda ularning samaradorligiga bog'liq bo'ladi.

Firma va kompaniyalar aktivlarni shunday joylashtirishi lozimki, bu holat unga imkon qadar, maksimal darajada foyda olib kelsin yoki minimal darajada zararga ishlasin. Aktivlarni samaradorlik darajasi esa birinchi o'ringa qo'yildi.

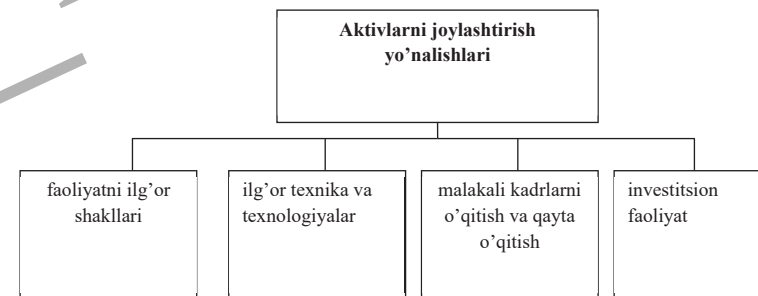
Firma aktivlarini tarkibiy tuzilishini quyidagi 3.8-chizmada ko'rish mumkin.

Aktivlar	Uzoq muddatli aktivlar	Asosiy vositalar
		Nomoddiy aktivlar
		Uzoq muddatli investisiyalar
		Kapital qo'yilmalar
		O'rnatilgan asbob-ukunalar
		Uzoq muddatli debitorlik qarzlari
	Joriy aktivlar	Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlari
		Tovar-moddiy zahiralari
		Pul mablag'lari
		Kelgusi davr xarajatlari
		Kechiktirilgan xarajatlari
		Qisqa muddatli investisiyalar
Boshqa joriy aktivlar		
Debitorlik qarzlari		

3.9-chizma. Firma aktivlari va ularning tarkibiy tuzilishi

Aktivlarni joylashtirishda, albatta, bozor iqtisodiyoti qonun-qoidalarini, raqobatchilarni holati va harakatini, turli tahlikalari (risklar)ni hisobga olishni talab etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aktivlarni joylashtirishda muhim holatlarga tayanilmaydi, balki bozordagi holatdan kelib chiqqan holda davriy va doimiy o'zgarishlar zaruriyatiga tayaniladi.

Iqtisodchi olim M.Yu.Rahimov aktivlarni joylashtirishda quyidagi yo'nalishlarni tarkiblashni tavsiya qilgan²⁴ (3.9-chizma).

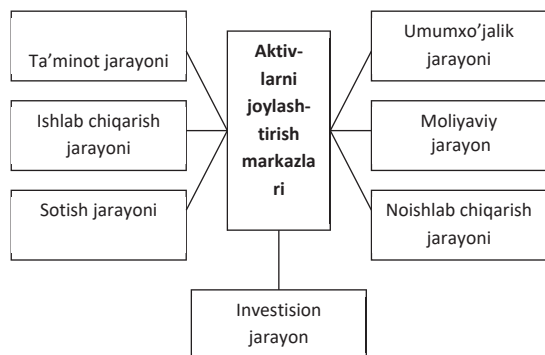

3.9-chizma. Korxonalar aktivlarini joylashtirish yo'nalishlari.

Tahlil etishda, aktivlarni holatiga, joylashgan o'rniga, joyiga, javobgarlik subyektlari bo'yicha o'zgarishlariga, aktivlarning harakatlanishiga, samaradorligiga va uning o'zgarish sabablariga muhim ahamiyat beriladi.

Korxonalar aktivlarini joylashuvida quyidagi sxematik bog'lanishni berib o'tish mumkin (3.10-chizma). Aktivlarni joylashtirishda, eng avvalo, uzoq

²⁴ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2015.

3.10-chizma. Aktivlarni joylashtirishni umumiy sxemasi

muddatli aktivlarni joylashtirishga so'ngra, aylanma mablag'larni joylashtirishga ahamiyat beriladi.

Korxonada iqtisodiy salohiyati holatini buxgalteriya balansida dastlabki baholash hisobot yili oxirida bo'lgan balans moddalarini yil boshiga bo'lgan ma'lumotlar bilan taqqoslash va chetga chiqishlarni aniqlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Balansning ayrim moddalari bo'yicha o'zgarishlar korxonada xo'jalik faoliyati natijasida sodir bo'ladi.

Aktivlarni joylashtirishda muhim ahamiyat foydani ishlatilishiga karatilmog'i lozim. Hisobot davri ishlab topilgan foydani erkin tasarrufdagi qismi birinchi navbatta ishlab chiqarishni rivojlantirishga va kengaytirishga yunaltiriladi. Bu uz uzidan ayonki uzoq muddatli va joriy aktivlar summasini oshiradi. Sababki ishlab topilgan foydani, pul kurinishda aktivlarning bir qismi uzoq muddatli moddiy ko'rinishiga o'tadi. Bu jarayonni ko'pincha investitsion faoliyatga foydani yo'naltirish deb ham yuritish mumkin.

Foydani bir qismi ragbatlantirish sifatida ishchi xizmatchilarga yunaltirilgan xollarda, ushbu qiymat majburiyat sifatida aks etadi va oqlanishi, huquqning olinishi bilan korxonadan chikib ketadi.

Foydani qolgan qismi esa taqsimlanmagan foyda sifatida aktivlarning boshqa ko'rinishlarida (TMZ, ICHZ, Pul va pul ekvivalentlari, majburiyatlar shaklida) aylanishda o'zlik harakatini davom ettiraveradi.

3.7. Firma va kompaniyalar passivlarini joylashtirish va uning foydalikka ta'sirini tahlil qilish

Passivlar milliy hisobchilikda, buxgalteriya hisobining milliy standartlarida xususiy sarmoya va majburiyatlar sifatida tarkiblanadi.

Xususiy sarmoya – sub'ektning majburiyatlari chegirib tashlangandan keyingi aktivlaridir. Shu sababli xususiy sarmoyaning miqdori aktivlarning qiymati

va majburiyatlarni baholashga bog'liqdir. Xussiy sarmoya tarkibi ustav, qo'shilgan, zaxira sarmoyasidan va taqsimlanmagan foydadan iborat.

Majburiyatlar shaxsning boshqa shaxsga yoki qarzdorning kreditor foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pulni to'lash va boshqa majburiyatlaridir. yohud muayyan xatti harakatlardan tiyilib turish majburiyatidir.

Majburiyatlar ustavning yoki shartnomaviy talablarning oqibatida kelib chikadi. Majburiyatlar avavlg'i bitimlar yoki bo'lib o'tgan voqealarning natijasidir.

Majburiyatlarni bajarish quyidagi usullarda amalga oshiriladi:

- xak to'lash bilan;
- boshqa aktivlarni berish bilan;
- xizmatlarni ko'rsatish bilan;
- ushbu majburiyatni boshqasi bilan almashtirish bilan;
- majburiyatlarni aksiyalarga almashtirish orqali.

Majburiyatlar qarshi tomonning ushbu majburiyatlarga huquqidan voz kechgan hollarda yoki qarzdor ushbu huquqlardan mahrum bo'lganida ham bajarilgan deb hisoblanadi.

Majburiyatlar joriy va uzoq muddatli qismi tarkiblanadi. Joriy majburiyatlar to'lov muddati yaqin majburiyatlarni, uzoq muddatli majburiyatlar esa to'lov muddati uzoq davriylikka ega hollarni nazarda tutadi.

Majburiyatlar o'zida iqtisodiy foydani ifodalovchi resurslar oqimi ehtimoli mavjud bo'lganidagina buxgalteriya balansida e'tirof etiladi.

Majburiyatlar qatoriga firma, kompaniyaning joriy majburiyatlari, uzoq va qisqa muddatli qarz kapitali kiritiladi.

Firma passivlari tuzilishini 3.11-chizmada ko'rish mumkin.

Passiv moddalar	O'z mablag'lari manbai	Ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar), maqsadli tushum, kelgusi davr sarflari va to'lovlari uchun rezervlari
	Majburiyatlar	Uzoq muddatli majburiyatlar
		Qisqa muddatli majburiyatlar
		Uzoq va qisqa muddatli kreditorlik majburiyatlari

3.11-chizma. Passiv moddalar tarkibi

Aktivlarni manbalashning muhim tarkibiy tuzilishini aks ettiruvchi buxgalteriya balansida faoliyatning birinchi kunida ustav sarmoyasi iqtisodiy harakatni, tijorat faoliyatini yo'lga qo'yishning dastlabki kapitali sifatida joylashadi. Lekin keyingi harakatlar, ularning samarasi va natijasi tufayli kapital va majburiyatlar boshqa qatorlari shakllana boshlaydi. Iqtisodiy harakatni va biznesni birinchi qadamiga turki bo'lgan ustav sarmoyasi endilikda iqtisodiy resurslarning harakati tufayli manbalashning boshqa qatorlarini shakllantirishga imkon beradi.

Korxonada foyda oladi, uning bir qismini ishlab chiqarishni rivojlantirishga yunaltiradi va shu bilan kapitallashuv darajasi boshlanadi.

Faoliyatning keyingi harakatlari qarz kapitalini jalb etish orqali aktivlar summasini oshirishga, majburiyatlarni tan olish orqali aktivlar summasini oshirishga undaydi. Shu bilan xo'jalik subyekting keng qamrovli harakati boshlanadi.

Foyda – passivning eng ishonchli qatori hisoblanadi. Uning hajmi bevosita tadbirkorlik sub'ekting samarali faoliyatiga, boshqaruv apparatining uddaburonligiga bog'liq hisoblanadi.

Korxonada samarali faoliyatni yo'lga ko'yishi mumkin. Lekin ushbu faoliyat qarz kapitaliga bog'langan bo'lsa ishlab topilgan natijaning katta qismi, olingan kreditlar va ular yuzasidan foizlarni tulashga yo'naltirilishi foydaning sifatligini kamaytirib yuboradi. Shu sababli kredit va qarz majburiyatlarini ko'tarish hisobiga boshlangan tijorat agar foiz siyosatining manfaatli normalari belgilanmasa tadbirkor uchun samarasiz jarayonga aylanadi. Shu sababli passivlarni shunday tarkibini shakllantirish lozimki unda iqtisodiy resurslar harakatida albatta foyda normasiga ega bo'linsin.

Xuddi shu holatni buxgalteriya balansining passiv tomoni, birinchi bo'lim moddalarida ham ko'rish mumkin. Kelgusi davr daromadlari yoki kelgusi davr harajatlari va to'lovlari zaxirasi holati ham uning faoliyat natijaviyligi ta'sir etuvchi birlik sifatida olinadi. Korxonada moliyaviy nobarqarorlik holatiga tushib qolgan hollarda ham uning faoliyat natijaviyligi foyda bilan chiqish xollari kuzatiladi. Buni bevosita, aylanma mablag'larini manbalashda o'z mablag'larining etishmovchiligi bilan izohlash mumkin.

Joriy majburiyatlar tarkibida kreditorlik majburiyatlarining ko'payib ketishi ham firma, kompaniya faoliyat natijaviyligiga sezilarli ta'sir etadi. Negaki, uning holati ishlab chiqarish jarayoniga va uning boshqa tashkilotlar bilan bo'ladigan oldi-sotdi munosabatlariga ta'sir etadi. Natijada firma, kompaniyaga ishonchsizlik tug'iladi. Ishonchsizlik yuz bergan joyda albatta ishning unumi va natijaviyligiga ham putur etadi.

Korxonaning erkin tasarrufida koluvchi sof foydaning yillar bo'yicha jamlangan qismi balansning taqsimlanmagan foyda qatorida aks etadi. Ushbu qatorning realligini ta'minlash yuzasidan ko'pincha debitorlik majburiyatlarining qisqa muddatlikda oqlanishiga ahamiyat karatish lozim bo'ladi. Bu jaroyont faqat ularning pullik ko'rinishda aktivda to'planishini emas balki aktivlarning barcha turlari bo'yicha to'planishi mumkinligini ham harakterlaydi. SHu sababli ko'pincha passiv tamonda aks etuvchi foyda summasining sifatligi ta'min etilmaydi.

Aktivlarni joylashtirish nafaqat korxonada faoliyat natijaviyligiga balki uning moliyaviy holatiga ham bog'liq ravishda uzgaradi. Passivlarni joylashtirishdagi eng birinchi talablar bu xususiy sarmoyaning jami sarmoyaning tarkibidagi ulushining yuqoriligi bilan, xususiy sarmoyaning qarz sarmoyasiga karam bo'lmasligi shartlari bilan belgilab olinishi lozim. Ya'ni korxonada avvalo moliyaviy jihatdan mustaqillikka ega bo'lmog'i, uning tug'ri nisbatini saklashi lozim.

Moliyaviy barqarorlikning muhim sharti zaxira va harajatlarni moliyalashtirish yuzasidan uz va qarz mablag'lari etarligi yoki etishmasligi

ko'rsatkichlarini hisob-kitob qilishda ham xuddi shu bog'liqlikni ko'rish mumkin. Xussiy sarmoya etarli bo'lmagan hollarda uzoq va qisqa muddatli majburiyatlarni jalb etish biznesning, tadbirkorlik faoliyatining doimiy sharti hisoblanadi. Shu sababli aktivlarni moliyalashtirish yuzasidan majburiyatlardan foydalanishda albatta foyda omiliga va uning doimiy davomligini ta'minlashga muhim ahamiyat karatish lozim.

Tayanch so'zlar: sotish hajmi, harajatlar, moliyaviy natija, kritik hajm, marjinal foyda, o'zgaruvchan harajat, o'zgarmas harajat, yalpi foyda, asosiy faoliyat foydasi, davr harajatlari, moliyaviy harajatlar, favqulodda zararlar, moliyaviy daromad, favqulodda daromad, sof foyda, taqsimlanmagan foyda, foydani baholanishi, harajatlarni baholash, aktivlar va passivlarni boshqarish

Qisqa xulosa

Mazkur bobni o'rganish natijasida talabalar moliyaviy natijalar tahlilining xususiyatlarini, realizatsiya hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va foyda aloqadorligining tahlilini, ishlab chiqarish xarajatlarni baholash, xarajatlar hajmini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilishni, marjinal foyda kontributsiyasi va uning omilli tahlilini, kritik hajm darajasi tahlilini, firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini joylashtirish holati va uning foydalilikka ta'sirining tahlilini o'rganadilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. "Daromad-xarajat-natija" aloqadorligini tushuntiring?
2. Realizatsiya hajmini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tavsiflang?
3. Ishlab chiqarish xarajatlari, daromad va natijani baholashni usullarini tavsiflab bering?
4. Kritik hajm darajasidagi mahsulot qanday mahsulot?
5. Kritik hajm darajasida mahsulot hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlili qanday olib boriladi?
6. Mahsulot sotishdan yalpi foyda, marjinal foyda tahlili va uning o'zgarishini omilli tahlili qanday bajariladi?
7. Ishlab chiqarish va moliyaviy levirdlar nima?
8. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini joylashtirishni uning foydasiga ta'sirini baholang, tahlil qiling?
10. Mahsulot ishlab chiqarishni kritik hajm darajasini tahlil etish boshqaruv tahlilini obyekt bo'la oladimi, agar bo'la olsa uning moliyaviy tahlilda o'rganishni sababini tushuntiring?

11. "Daromad-xarajat-natija" aloqadorligini operatsion jarayonlarga nisbatan qo'llash mumkinmi, agar mumkin bo'lsa, uning mazmunini tushuntiring?

12. Marjinal, kontributsiya kabi so'zlarni ma'nosini tushuntiring?

Asosiy adabiyotlar

1. Raximov M. Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.

2. Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013.

3. Shoalimov A. X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. – T.: Lesson-press, 2016.

4. Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik -T.: Fan va texnologiya, 2012.

5. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.

6. Алексеева А.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. –М.: Финансы и статистика, 2010.

IV Bob. IQTISODIY NOCHOR FIRMA VA KOMPANIYALAR FAOLIYATINI TAHLIL QILISHNING XUSUSIYATLARI

4.1. Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) tushunchasining mohiyati, firma va kompaniyalarda iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar va omillar

Mamlakatimizda iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida barcha korxonalarda o'z vaqtida pul tushumlarining kelishi, hisoblashish intizomiga rioya qilish, xususiy va qarz mablag'larining to'g'ri nisbatga bo'lishini ta'minlash, moliyaviy tartib va intizomga, barcha ishlab chiqarish bo'g'inlarida iqtisod va tejamkorlikka rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu talablarni bajarilmasligi esa korxonalar iqtisodiy nochorlikka olib kelishi mumkin. Iqtisodiy nochorlikni yuzaga keltiruvchi sabablar nihoyatda ko'p. Lekin ularning negizida, albatta, sog'lom raqobat turadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan holda, rakobat ko'rashiga tortiladilar. Bu kurash kimnidir bor, kimnidir yo'q qiladi. G'olib korxonalar o'zining moliyaviy ahvolini mustahkamlagan holda, bozorda o'zining muhim o'rniga ega bo'la boradilar. Mag'lub korxonalar esa sinadilar yoki o'z faoliyatini to'xtatadilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu g'oliblik yoki bu mag'lublik muqarrar narsaqi, uni boshqarib qolish mumkin emas.

Aytish mumkinki, uzluksiz davom etuvchi raqobat kurashi doimo iqtisodiy nochorlik yoki bankrotlik holatiga tushish xavfini tug'diradi.

Korxonaning to'lov qobiliyati eng muhim ko'rsatkich hisoblanib, u korxonaning moliyaviy holatining barqarorligini ifodalaydi. Lekin korxonada muddati kelgan to'lov majburiyatlarini bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larning etarli bo'lmasa bu ularni bankrotlikka olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy nochorlik, bankrotlik, krizis holati kabi tushunchalar bitta ma'noni, ya'ni firma va kompaniyalarning sinishini izohlashda ishlatiladigan tushunchalar hisoblanadi.

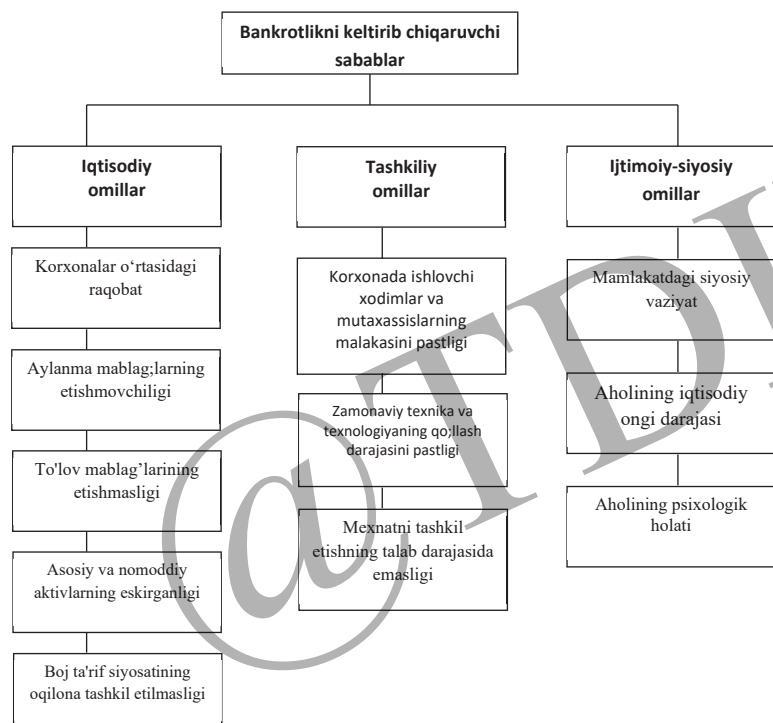
"Bozor iqtisodiyoti" - qisqacha lug'at ma'lumotnomasida "bankrotlik (italyancha so'zdan olingan bo'lib, "aynan singan kursi") – sinish, fuqaro, korxona, firma va bankning mablag' etishmasligidan o'z majburiyatlari bo'yicha qarzlarni to'lashga kurbi etmasligidir deyiladi. Bankrotlikka uchrash sabablari tovar ishlab chiqarishda qiymat qonunining amal qilishi raqobat va inflyatsiya bilan belgilanadi", deb ta'riflanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 24-aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi „Bankrotlik to'g'risidagi“ Qonunning 3-moddasida bankrotlik bunday ta'riflanadi: "Bankrotlik (iqtisodiy nochorlik) – xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda kondirishga yoki majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatlarini to'la hajmda qondirishga qodir emasligi" tushuniladi deyiladi.

Bugungi kunda, iqtisodiy nochorlikni belgilashning nazariy asoslarida ham, uni aniqlashning uslubiy asoslarida ham, iqtisodiy nochorlikni belgilash yuzasidan chiqarilgan huquqiy aktlarda ham, uning tashkiliy va amaliy asoslarida ham qator muammolarga duch kelinmokeda. Bu tabiiy xol hamdir. Negaki, rejali iqtisodiyot sharoitida korxonalarni sinishi, bankrot bo'lishi, iqtisodiy nochorligi kabi tushunchalarga o'rin yo'q. edi. Chunki bunday xolning o'zi yo'q edi.

Erkin raqobatga dosh berolmabdiki, firma va kompaniya yopiladigan bo'lsa, uning ta'siridagi ijtimoiy o'zgarishlarni, muammolarni qanday xal kilamiz? Ularni moliyaviy sog'lomlashtirish chora-tadbirlarini belgilab bo'lmaydimi yoki bankrotlikdan chiqish choralarini qurilmaydimi? Muammo echimida iqtisodiy nochorlikdan, korxonani yopish bilan qutilinadi, degan mazmun kelib chiqmasligi lozim. Bu va shu kabi muammolarga javob topish maqsadida bankrotlik institutini tashkil etish zaruriyatga aylandi va u tashkil etildi.

Iqtisodchi olim M.Raximov bankrotlikka olib keluvchi sabablarni uchta guruhga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladi (4.1-chizma):

4.1-chizma. Bankrotlikni keltirib chiqaruvchi sabablar

Iqtisodchi olim M.Q.Pardaev bankrotlikka olib keluvchi sabablarni quyidagicha guruhlaydi²⁵:

Bankrotlikka olib kelishning ichki sabablari:

- o'z mablag'larini etishmasligi;
- ishlab chiqarishni tashkil etishdagi kamchiliklar;
- resurslar samaradorligi pasayishi;
- ortiqcha zahira va tugallanmagan qurilish ishlari ko'payishi;
- marketing tahlili susayishi;
- bozor talablariga mos bo'lmagan bitimlar tuzish;

Bankrotlik kelib chiqishining tashqi sabablari:

- mamlakatdagi inqiroz holati;
- siyosiy nobarqarorlik;
- tashqi raqobatning kuchayishi;
- demografik o'zgarishlar.

Iqtisodiy nochorlikka (bankrotlikka) olib keluvchi sabablar sifatida i.f.n. dotsent Najmiddinov S. va Xasanov N. tomonidan quyidagilar ko'rsatiladi:

1. O'z oborot mablag'larining etishmovchiligi;
2. Mahsulotlarni haqiqiy narxini belgilash mexanizmining yo'qligi;
3. SHartnoma intizomining shakllanmaganligi;
4. Korxonada yuridik xizmatning past darajada yo'lga qo'yilganligi;
5. Ijtimoiy, madaniy va maishiy obyektlarni saqlashga xarajatlarni ko'pligi;
6. Debitor va kreditor qarzdorlikni o'sib ketishi;
7. Asosiy ishlab chiqarish zarari hisobiga tugallanmagan kapital qo'yilmalarga yo'l qo'yilishi;
8. Nolikvid tovar-moddiy boyliklarning saqlanib qolishi;
9. Noishlab chiqarish xarajatlari;
10. Oborot mablag'larini o'z aksiyalarini sotib olishga ishlatilishi;
11. Soliqqa tortish va hisoblashdagi korxonalar rahbarlari va iqtisodiy xizmat xodimlarini yo'l qo'yadigan kamchilik va xatolari;
12. Korxonalarni tijorat faoliyati haqidagi axborotlarini boshqalarga ma'lum bo'lishi.

Iqtisodchi olim M.Raximovning fikricha, korxonalar, firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar nixoyatda ko'p. Ularni, muallif N.Xasanov tomonidan keltirib o'tilgan tartibi to'g'ri. Lekin uni M.Raximov quyidagi tartibda berib o'tish yanada aniqroq, kengroq bo'lar edi deb hisoblaydi.

1. Iqtisodiy nochorlikni firma va kompaniya xarajatlari bilan bog'liq bo'lgan sabablari;
2. Iqtisodiy nochorlikni asosiy vositalar bilan bog'liq bo'lgan sabablari;
3. Iqtisodiy nochorlikni aylanma mablag'lar bilan bog'liq bo'lgan sabablari;
4. Iqtisodiy nochorlikni nomoddiy aktivlar bilan bog'liq bo'lgan sabablari;
5. Iqtisodiy nochorlikni o'z va qarz mablag'lari bilan bog'liq bo'lgan sabablari;
6. Iqtisodiy nochorlikni mehnat resurslari bilan bog'liq bo'lgan sabablari;

²⁵ Pardaev M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. -T.: Print Line Group, 2017.

7. Iqtisodiy nochorlikni ijtimoiy-siyosiy sabablari.

8. Iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi boshqa sabablar (tashkiliy sabablar, inflyatsiya, soliqlanish va x.k.).

O'ylaymizki, iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablarni bu tarkib guruhlash mazmun jihatdan to'liq, deb qaraladi.

Mamlakatimiz qonunchiligiga muvofiq bankrotlik holatini aniqlash uchun korxonaning bankrot deb e'lon qilinganidan oldingi 2 yillik faoliyati ko'rib chiqiladi.

Bankrotlik alomatlarini tahlil qilish uchun korxonalarni tanlash alomatlarini:

-kreditorlik qarzi va majburiy to'lovlarni to'lash bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlikni mavjudligi.

-qarzdorning qisqa muddatli majburiyatlarini joriy aktivlar bilan to'lab berish imkoniyatining yo'qligi

-past rentabellik yoki moliyaviy natija zarariligi.

Bankrotlik amallari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

-kuzatish;

- sud sanatsiyasi;

-rozilik;

-tashqi boshqaruv;

-ishlab chiqarishni tugatish.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning bankrotligi O'zbekiston Respublikasini «Bankrotlik to'g'risida» gi Qonuni va unga keyinchalik kiritilgan qo'shimcha, o'zgartirishlar bilan va boshqa me'yoriy xujjatlar bilan tartibga solinadi.

I.f.n. dotsent S.Najmiddinov, N.Xasanovlar tomonidan chop etilgan «Korxonalar moliyaviy holatini baholash» (muammolar va ularni hal etish) – deb nomlangan o'quv qo'llanmasida «bankrotlik belgilangan tartibda korxonaning nochorligini tan olish, xo'jalik sudi tomonidan uni bankrot deb e'lon qilish demakdir» deb yoziladi.

Korxonalar bankrot deb e'lon qilinadi agar bankrotlik alomatlarini (faktlarini) barchasi e'tirof etilsa.

Bankrotlik tahlili bevosita tahlil natijalarini umlashtirish va chizmaylashtirish asosida bayonnoma tuzish bilan yakunlanadi. Bayonnomada korxonaning moliyaviy ahvoli va iqtisodiy tashxisi, korxonaning iqtisodiy nochorligini barcha ko'rsatkichlarini izohi beriladi.

Ushbu bayonnoma bankrotlik holatlari yuzasidan huquqiy hujjatlar tayyorlash uchun manba bo'lib ham hisoblanadi.

Amalda, bankrot deb e'lon qilingan korxonalarga nisbatan bir nechta tadbirlar rejasini belgilanadi;

- sanatsiyalash (moliyaviy yordam ko'rsatish);

- faoliyat yo'nalishini o'zgartirish;

- diversifikatsiya (bir emas bir nechta nomenklaturada mahsulot ishlab chiqarishga o'tish);

- ixtiyoriy tugatish;

- majburiy tugatish.

Bankrotlikni yashirish alomatlarini aniqlovchi subyektlar quyidagilardan iborat:

1. Bankrotlik to'g'risida ish qo'zg'atishdan oldin- davlat soliq inspeksiyasi

2. Bankrotlik tartibotlari jarayonida – sud boshqaruvchilari

Bankrotlikni yashirishning majburiy alomatlarini:

-talablarni qondirishdan qasddan bosh tortish;

-haqiqatga mos kelmaydigan ma'lumot va hujjatlar taqdim etish;

-iqtisodiy nochorligini boshqacha tarzda yashirish;

-buxgalteriya hisobotlarini buzib ko'rsatish;

Bankrotlikni yashirish usullari:

-kreditorlar oldidagi o'z majburiyatlarini yashirish;

-xo'jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq hisobga olish hujjatlarini yashirish, yo'q qilish, buzib ko'rsatish, qalbakilashtirish;

-iqtisodiy qodirligini ko'rsatish maqsadida moliyaviy hisobotlarni buzib ko'rsatish va qalbakilashtirish;

-boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga mol-mulki va pul mablag'lari berganligini yashirish.

Ataylab qilingan va soxta bankrotlik holatlarida bankrotlik to'g'risidagi Qonun hujjatlariga muvofiq xo'jalik yurituvchi subyekt rahbarlari noqonuniy harakatlari uchun javobgarlikka tortiladilar.

Soxta bankrotlik xo'jalik yurituvchi subyektning o'z majburiyatlarini iqtisodiy jihatdan bajara olmasligi haqida bila turib, haqiqatga to'g'ri kelmaydigan e'lon berishi, kreditorlarga ko'p miqdorda zarar etkazilishi. Soxta bankrotlikni aniqlash uchun qarzdorning to'lov qobiliyati tahlil qilinadi.

Korxonaning bankrotligi yuridik shaxs uchun majburiy ko'rsatmalar huquqiga ega bo'lgan uning muassisi, mulkdori tomonidan berilgan topshiriqlar oqibatida yuridik bankrotligi boshlanishini oldindan bilgan holda yuzaga keltirilgan hatti-harakatlar sodir etish qasddan bankrotlikka olib kelish deb hisoblanadi. Ushbu holatlar mavjudligi vakolatli shaxslar tomonidan amalga oshirilgan xatti-harakatlar bo'yicha tuzilgan hujjatlarga baho berish yo'li bilan aniqlanadi.

Qasddan bankrotlikka olib kelish alomatlarini tasnifi:

-pul mablag'lari va boshqa mol-mulkdan qarzdorlarga qasddan ziyon yoki zarar etkazgan holda jinoyiy tarzda foydalanish

-to'lov intizomini buzish va shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik

-muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik qarzlarni undirish bo'yicha belgilangan muddatlarda chora-tadbirlar ko'rmaslik, qalbakilashtirish

-ijro etuvchi organ yoki kuzatuuv kengashi tomonidan tegishli ravishda ularning vakolatiga kirmaydigan yirik bitimlar tuzish

-asosiy faoliyatga jalb qilingan qarzdor aktivlarning 50 foizini boshqa shaxslarga berish

-mol-mulki balans qiymatidan past narxda sotish yoki uni tekinga berish.

Tahlil qilishda iqtisodiy nochorlikni baholashda quyidagi usullardan foydalaniladi: keng ko'lamlı mezon ko'rsatkichlar tahlili; cheklangan miqdordagi

ko'rsatkichlar tahlili; indikator ko'rsatkichlar tahlili; skoring modeli; reyting tahlili; multiplikativ diskriminat tahlili.

Moliyaviy hisobotning asosiy shakllari va ular bo'yicha iqtisodiy nochorlik (bonkrotlik) tahlili yo'nalishlarini quyidagi 4.1-jadvalda ko'rish mumkin.

4.1-jadval

Moliyaviy hisobotning asosiy shakllari va ular bo'yicha iqtisodiy nochorlik (bonkrotlik) tahlili yo'nalishlari

Moliyaviy shakllari	hisobot	Tahlil yo'nalishlari
Buxgalteriya balansi		-mulkiy holatni tahlili; -moliyaviy salohiyatni tahlili; -buxgalteriya balansi likvidligi tahlili; -moliyaviy koeffitsientlar va to'lov layoqatini tahlili; -moliyaviy barqarorlik tahlili; -bozor aktivligi, barqarorligi tahlili; -moliyaviy holatni kompleks baholash.
Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot		-Ish aktivligini tahlili; -moliyaviy tsikl davomiyligini tahlili; -moliyaviy natijalar va ular dinamikasining tahlili; -xarajatlar tahlili; -foyda dinamikasini tahlili; -rentabellik tahlili; -moliyaviy leveridj tahlili.
Pul oqimi to'g'risidagi hisobot		-operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyatdan pul oqimini tahlili.
Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot		-aktivlarni moliyalashtirish holatini tahlili; -xususiy kapital va uning tarkibining tahlili; -sof aktivlar holati va samaradorligining tahlili.
Moliyaviy hisobotga ilovalar		-debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tahlili; -qarz kapitali va uning tarkibiy tahlili; -asosiy vositalar va ularning holat, xarakat, samaradorlik ko'rsatkichlarini tahlili; -ishlab chiqarish quvvatlari va uladan foydalanish darajasini tahlili.

Tahliliy jihatdan esa (moliyaviy hisobotlar-taqdim etilgan axborotlarga tayangan holda) iqtisodiy nochorlik (bonkrotlik)ni quyidagi sabablarini ko'rsatish mumkin.

1.Korxonada moliyaviy ahvoli bilan bog'liq omillari (to'lovga noqobillik, mablag'lar nolikvidligi, aylanma mablag'larni moliyalashtirishning holati, moliyaviy nobarqorlik).

2.Korxonada moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar bilan bogliq omillar (moliyaviy natijaviylik, rentabellikni past darajasi yoki manfiy ishorasi).

3.Korxonada moliyaviy ahvoli va moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlarni turli jihatlarini ifoda etuvchi boshqa omillar (pul oqimini tarkibiy tuzilishi, asosiy

vositalarning holati va harakati, xususiy kapitalning tarkibiy to'zilishi, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari holati).

Bu jihat tarkiblanish moliyaviy hisobot shakllarining tuzilishiga va mazmuniga to'la mos keladi va ularni o'rganish obyektini to'la qamrab oladi.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida iqtisodiy islohotlarga doir bir qancha farmon va qarorlar qabil qilinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning.2019-yil 1-fevraldagi «Bankrotlik taomillarini yanada soddalashtirish va sud boshqaruvchilari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori imzolandi²⁶. Uning bajarilmasligi qarzdorning bankrotligi to'g'risida ish qo'zg'atishga asos bo'ladigan, quyidagi shaxslarga nisbatan jami talablar summasi 2019 yil 1 iyuldan pasaytiriladi:

-yuridik shaxsga nisbatan – kamida 300 EKIHgacha (*hozir – 500 EKI*);

-yakka tartibdagi tadbirkorga yoki yakka tartibdagi tadbirkor maqomini yo'qotgan jismoniy shaxsga nisbatan – kamida 20 EKIHgacha (*hozir – 30 EKI*).

Bankrotlik alomatini qayta ko'rib chiqish – qarzdor unga nisbatan qo'yilgan talablarni bajarmaydigan muddat haqidagi taklif qabul qilinmadi. SHu tariqa, umumiy muddat – tegishli majburiyatlar yuzaga kelgan kundan e'tiboran 3 oy saqlanib qoldi. Biroq soliq organlari soliq va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha qarzdorlikni undirish imkoniyati bo'lmaganligi sababli ijro hujjatlari qaytarilgan kundan boshlab 30 kundan kechiktirmasdan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat qiladi.

Xuddi shu sanadan boshlab tugatishga doir ish yuritish muddati bir yildan 9 oygacha qisqartiriladi. Ushbu muddat, hozir bo'lganidek, quyidagi hollarda uzaytirilishi mumkin:

a) alohida hollarda (*hozir – zaruratga ko'ra*). Hujjatda alohida hollar deya tan olinadigan hollar ro'yxati keltirilmagan. Ehtimol, u «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonunning yangi tahririda qayd etilar yoki sudning ixtiyoriga qoldiriladi;

b) uch oydan oshmagan muddatga. Hozir tugatishga doir ish yuritish uzaytirilishi mumkin bo'lgan muddat belgilanmagan;

v) bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etayotgan shaxslarning iltimosnomasiga asosan («Bankrotlik to'g'risida»gi Qonunning 36-moddasiga qarant). Hozir iqtisodiy sud tashabbusiga ko'ra ham muddat uzaytirilishi mumkin.

2019 yil 1 iyuldan kuchga kirgan loyihaning quyidagi normalari ham o'zgartirishsiz tasdiqlandi:

-benefitsiar va affillangan shaxslarning birgalikdagi xatti-harakatlari oqibatida soxta bankrotlik, bankrotlikni yashirish yoki qasddan bankrotlikka olib kelish alomatlari aniqlanganligi to'g'risida sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi mazkur shaxslarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda subsidiar javobgarlikka tortish uchun asos hisoblanadi;

²⁶O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bankrotlik taomillarini yanada soddalashtirish va sud boshqaruvchilari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019- yil 2-fevraldagi qarori.

-bankrotlik taomillari qo'llanilgan qarzdorlarning mol-mulki sud boshqaruvchilari tomonidan «E-IJRO AUKSION» yagona elektron savdo maydonchasida elektron onlayn-auksion orqali sotiladi.

4.2. Moliyaviy barqaror, moliyaviy xavf-xatari bor va moliyaviy nobarqaror firma va kompaniyalar faoliyatining tahlili

Iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi asosiy sabablardan biri korxonadagi moliyaviy salohiyatni pastligi bilan izohlanadi. Moliyaviy salohiyatni o'zgarish darajalariga muvofiq firma va kompaniyalarni moliyaviy jihatdan barqaror, moliyaviy xavf-xatari bor hamda moliyaviy jihatdan nobarqaror firma va kompaniyalarga ajratish mumkin.

Iqtisodchi olimlarning ko'rsatishicha: "Moliyaviy barqarorlik keng qamrovli ko'rsatkich bo'lib, korxonalar faoliyatining barcha tomonlari natijasi unda aks etadi. Moliyaviy barqarorlikka ega bo'lgan korxonalar quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi"²⁷:

- korxonalar pul mablag'larini erkin harakat qilishi;
- moliyaviy resurslarni bozor talablariga mos kelishi;
- moliyaviy resurslarni holati ishlab chiqarishni rivojlantirish va to'lov qobiliyati, kreditga layoqatligini ta'minlay olishi;
- ishlab chiqarish zahiralari va harajatlarni manbalar bilan qoplanishi.

Demak, moliyaviy barqarorlik bu - korxonalar moliyaviy salohiyatini zaruriy bir xil darajada turishini, pasaymasligini ifodalaydi.

Iqtisodiy adabiyotlarning ko'pchiligida moliyaviy barqarorlikka va balans likvidligiga bir xil ta'rif berishadi va aniqlanayotgan ko'rsatkichni yoki moliyaviy barqarorlik yoki balans likvidligi, ya'ni korxonalar olingan qarzlarni qaytarib berish qobiliyatiga egalik deb tushuniladi. Moliyaviy barqarorlik va balans likvidligi — bu o'z mazmuniga ega bo'lgan ikki xil moliyaviy ko'rsatkichlar bo'lib, korxonalar moliyaviy faoliyatini har xil nuqtai nazardan ifodalaydi.

Respublikamizning eng yirik iqtisodchi olimlaridan biri E.Akromovning «Korxonalar moliyaviy holatining tahlili»²⁸ deb nomlangan o'quv qo'llanmasida shunday deyiladi: «Moliyaviy barqarorlik darajasini aniqlash uchun zahira va xarajatlar yoki moddiy aylanma mablag'larni ularni topish manbalariga nisbati ko'rinishida aniqlash lozim. Moliyaviy koeffitsiyentlar esa moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi moliyaviy holatning qo'shimcha ko'rsatkichlaridir».

Iqtisodchi olim T.Sh.Shog'iyosovning²⁹ fikricha: «Moliyaviy resurslarni samarali shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanishi moliyaviy barqarorlik mohiyatini belgilaydi».

²⁷ Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.:Sano-standart, 2017.

²⁸ Akromov E.A. Korxonalar moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Moliya, 2003. - 196 b.

²⁹ Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik –T.: Fan va texnologiya, 2012. – 236 b.

Moliyaviy barqarorlik albatga, nisbiy ko'rsatkichlar, zaxiralar va xarajatlar hamda ularni qoplovchi manbalar nisbati bilan aniqlanishi lozim. Shunday qilib, iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishda eng asosiy muammo, uning iqtisodiy mazmuni bo'yicha iqtisodchi olimlar o'rtasida kelishuvchanlik hali mavjud emas ekan. Demak, moliyaviy barqarorlik korxonalar moliyaviy resurslarining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligiga korxonalar butun xo'jalik, ishlab chiqarish faoliyatining hamma yo'nalishlari ta'sir ko'rsatadi. Unga ham ichki, ham tashqi omillar, shart-sharoitlar ta'sir etadi.

Ichki omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- korxonada ishlab chiqarishning barqarorligi;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish;
- korxonalar ustav jamg'armasining hajmi;
- korxonalar xarajatlari va daromadlarining nisbati;
- o'zlik mablag'larining manbalari va korxonalar majburiyatlarining nisbati;
- korxonalar aylanma mablag'lari tarkibi.

Korxonalar o'z faoliyati davomida boshqa xo'jalik subyektlari bilan iqtisodiy aloqalarda bo'lar ekan, korxonalar moliyaviy barqarorligiga tashqi omillar ham ta'sir etadi. Bunday omillar tarkibiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- korxonaning tovarlar bozoridagi holati;
- korxonaning eksport va import aloqalari;
- korxonaning boshqa korxonalar bilan ishga doir aloqalarda aktivligi;

- bank organlari, debitor va kreditor korxonalar bilan aloqalar;

- respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat, soliq, narx-navo va moliya, bank siyosati, texnika, texnologiya siyosati.

Moliyaviy barqarorlikka tegishli ko'rsatkichlar, ularni hisoblash yo'llari va tahlili iqtisodiy adabiyotlarda etarlicha yoritilgan. Xususan, Rossiya iqtisodiy tahlil fanining ko'zga ko'ringan yirik namoyondalari A.D.Sheremet, R.S.Sayfullin, V.V.Kovalev va boshqalarning moliyaviy tahlil bo'yicha chop etilgan qator darslik, o'quv qo'llanmalarini, ilmiy maqolalarini e'tirof etish joiz. Iqtisodchi olimlarning korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilishda foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimi borasida tavsiyalar turlicha. A.D.Sheremet³⁰ tomonidan moliyaviy tahlilga bag'ishlab chop etilgan "Moliyaviy tahlil uslubi" o'quv qo'llanmasida korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanishni tavsiya qilganlar:

- o'zlik manbalar koeffitsiyenti;
- o'zlik va majburiyatlar nisbati;
- chaqqonlik koeffitsiyenti;
- harakatchan va harakatsiz mablag'lar nisbati;
- qisqa muddatli qarzlarni koeffitsiyenti;
- zahira va xarajatlarni shakllanishida mustaqil manbalar koeffitsiyenti;
- kreditorlik qarzlarni koeffitsiyenti.

³⁰ Sheremet A.D. Metodika finansovogo analiza. Uchebnoe posobie. - M.: IPO MP, 2012.

Dontsova L.V. va Nikifirova N.A.³¹ quyidagi moliyaviy koeffitsiyentlarni tavsiya etgan (4.3-jadval).

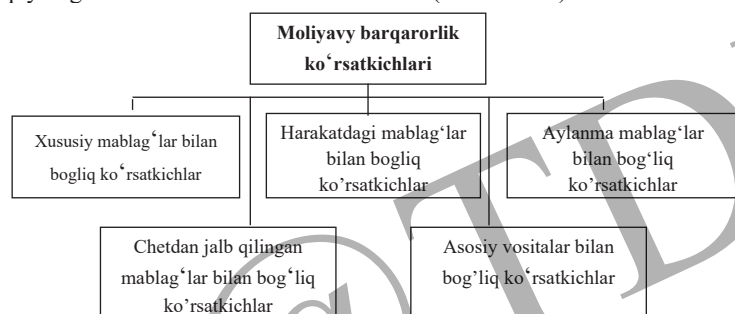
4.3-jadval

Moliyaviy barqarorlik koeffitsientlari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Normal darajasi
Kapitallashuv darajasi	Qarz kapitali/Xususiy kapital	1,5 dan yuqori bo'lmagan xollarda
O'ziga tegishli mablag'lar bilan ta'minlanish koeffitsienti	Xususiy kapital- uzoq muddatli aktivlar / joriy aktivlar	Kuyi darajasi 0,1 K>0,5
Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	Xususiy kapital/Balans jami	Km>0,4+0,6
Moliyalashtirish koeffitsienti	Xususiy kapital/Qarz kapitali	Kk>0,7
Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti	Xususiy kapital+Uzoq muddatli majburiyatlar/Balans jami	Kb>0,6

O'zbekistonda ham iqtisodiy tahlilga va uning ayrim sohalariga bag'ishlangan adabiyotlar, ilmiy risola va maqolalar chop etilgan.

Firma va kompaniyalar moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarga iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqqan holda, i.f.d. M.Q.Pardaev quyidagi ko'rsatkichlarni tarkiblab o'tadi (4.2- chizma).

4.2-chizma. Moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Muallif M.Pardaev tomonidan moliyaviy barqarorlikni ifoda etuvchi ko'rsatkichlarni har bir guruhiga bir nechta ko'rsatkich kiritiladi³². O'z mablag'lar bilan bogliq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 3 ta chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bogliq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 4 ta, harakatdagi mablag'lar bilan bogliq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 3 ta, asosiy vositalar bilan bogliq bo'lgan

³¹ Dontsova L.V., Nikifirova N.A. Analiz buxgalterskoy (finansovoy) otchetnosti. Praktikum. – M.: Delo i servis, 2018.

³² .Pardaev M.Q., Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012

ko'rsatkichlar qatorida 4 ta, aylanma mablag'lar bilan bogliq bo'lgan ko'rsatkichlar qatorida 5 ta ko'rsatkich tarkiblanadi.

Prof. A.Vahobov va A.Ibragimovlar tomonidan chop etilgan "Moliyaviy va boshqaruv tahlili"³³ darsligida moliyaviy barqarorlikni 7 ta ko'rsatkichi berib o'tiladi. Ular quyidagilardan iboratdir:

1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti;
2. O'z va qarz mablag'lari orasidagi nisbat koeffitsienti;
3. Uzoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsienti;
4. Korxonani o'ziga qarashli mablag'larini chaqqon, harakatchanlik koeffitsienti;
5. Asosiy vositalar eskirishini jamlanish koeffitsienti;
6. Asosiy vositalarni aniq qiymat koeffitsienti;
7. Korxonada jami mulkning harakatchanligi koeffitsienti.

Moliyaviy barqarorlikni ko'rsatkichlar tizimini taqqoslaydigan bo'lsa, ular orasida katta farqni sezish mumkin.

Iqtisodchi olimlar tomonidan moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi koeffitsientlarga quyidagilarni kiritish tavsiya qilingan: moliyaviy qaramlik, moliyaviy barqarorlik va mustaqillik koeffitsientlari³⁴.

Moliyaviy qaramlik koeffitsienti. Ushbu ko'rsatkich korxonani o'z mablag'larining bir so'miga qancha xo'jalik mablag'lari to'g'ri kelishini ko'rsatadi va xo'jalik mablag'larining o'z sarmoyasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ushbu koeffitsientni ahamiyati 2 dan kam bo'lmashligi kerak.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti. U o'z mablag'larining qarz mablag'lariga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati birdan kam bo'lmashligi kerak.

Mustaqillik koeffitsienti. Ushbu ko'rsatkich korxonada mablag'larining qarz mablag'lariga qaram emasligini tavsiflaydi. U o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasiga aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkichning ahamiyati 0,5 dan kam bo'lmashligi kerak. Binobarin, mazkur ko'rsatkichning o'sishi moliyaviy mustaqillikning ortishi va moliyaviy qiyinchiliklar xavfining kamayishini ko'rsatadi.

2015 yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»³⁵ gi qarorni ijrosi bo'yicha qabul qilingan «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlari to'g'risida»gi moliyaviy mustaqillik

³³ Vahobov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013

³⁴ Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2012.

³⁵ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 30-son, 397-modda).

koefitsientini aniqlash uchun quyidagi hisob-kitobni amalga oshirish tavsiya qilingan. tahlil qilish bo'yicha quyidagi ko'rsatkich berilgan (4.4-jadval).

4.4-jadval

Moliyaviy mustaqillik koefitsientini aniqlash hisob-kitobi

Ko'rsatkich	Aniqlanish formulasi	Me'yor	Mazmuni
Moliyaviy mustaqillik koefitsienti	$Kmm = P_1 / (P_2 - Umm)$, bunda P_1 o'z mablag'lari manbalari, balans passiv 1-bo'limi jami, 480-satr; P_2 — majburiyatlar, balans passiv 2-bo'limi, 770-satr; Umm — uzoq muddatli majburiyatlar (buxgalteriya balans passivining 490-satri).	Agar o'z va qisqa muddatli qarz mablag'lari nisbati koefitsiyenti hisobot davri oxiriga 1 dan kam bo'lsa, bu tashkilotda moliyaaviy risk mavjudligini bildiradi. Koefitsientni kamayishi tashkilotda moliyaviy risk oshayotganligini ko'rsatadi.	Qisqa muddatli qarzlarni o'z mablag'lari manbalari asosida qaytarilishini ta'minlanish darajasini ko'rsatadi

Korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilishda ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish, ularni bir yil yoki bir necha yil uchun dinamikada qiyoslash, ularning yomonlashish yoki yaxshilashish sabablarini aniqlash, moliyaviy holatni yaxshilashga oid aniq tavsiyalar ishlab chiqish kerak bo'ladi.

Moliyaviy barqarorlik koefitsiyentlarining ahamiyati asosan kreditorlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi, zero ushbu koefitsiyentlar orqali ular korxonaning chet el sarmoyalariga haramlik darajasini, moliyaviy holatining barqarorligini, bankrot (sinish) ehtimolini hamda investitsiya siyosatini yurgizish variantlarini aniqlaydilar.

Shunday qilib moliyaviy barqarorlikka korxonada ichidagi va undan tashqaridagi vaziyat, omillar, shart-sharoitlar ta'sir ko'rsatar ekan, bundan ko'rinadiki, moliyaviy mustahkamlikning darajasi korxonalarining hozirgi va kelgusidagi faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Demak, moliyaviy barqarorlik bir qancha omillar, shart-sharoitlar ta'sirining yakuni bo'lib, u o'z navbatida korxonada faoliyatining ko'p tomonlariga ta'sirini ko'rsatar ekan.

Moliyaviy barqarorlik koefitsiyentlarini hisob-kitob usulini quyidagi 4.5-jadvalda keltiramiz.

4.5-jadval

Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini hisob-kitob usuli

Ko'rsatkichlar	Aniqlash tartibi
1. Qarzga olingan va o'z mablag'larining nisbati koefitsiyenti	1-shakl.770 satr 1-shakl.480 satr
2. Jami mablag'dagi korxonaning o'ziga qarashli mablag' ulushi koefitsiyenti	1-shakl.480 satr 1-shakl.780 satr
3. Korxonada jami mulkida asosiy va moddiy aylanma mablag'larning ulushi koefitsiyenti	1-shakl.130+140 satr 1-shakl.400 satr
4. Korxonada jami mulkida uzoq muddatli aktivlar ulushi koefitsiyenti	1-shakl.130 satr 1-shakl.400 satr
5. O'z mablag'lari bilan ta'minlanishi koefitsiyenti	1-shakl.480-130 1-shakl.390 satr
6. Jalb qilingan kapital tarkibi koefitsiyenti	1-shakl.570+580 satr 1-shakl.770 satr
7. Joriy aktivlarning qarzga olingan kapitalga nisbati koefitsiyenti	1-shakl.390 satr 1-shakl.770 satr
8. O'ziga qarashli mablag'larning chaqqon harakatchanlik koefitsiyenti	1-shakl.390 satr 1-shakl.400 satr
9. Moliyaviy mustaqillik koefitsiyenti	1-shakl.480 satr 1-shakl.600 satr
10. O'z mablag'larini qarzga olingan mablag'larga nisbati koefitsiyenti	1-shakl.480 satr 1-shakl.770 satr

Endi yuqoridagi moliyaviy barqarorlik koefitsiyentlarini tahlil qilish uchun quyidagi 4.6-jadvalni tuzamiz.

4.6-jadval ma'lumotlariga ko'ra, aktsiyadorlik jamiyati moliyaviy ahvoriga to'g'ri baho berish uchun buxgalteriya balansiga asoslangan holda moliyaviy koefitsiyentlardan foydalanamiz. Shunga ko'ra, korxonaning qarzga olingan va o'z mablag'larining nisbati koefitsiyenti yil boshiga nisbatan 3,1 koefitsiyentga oshgan. Demak, korxonada qarz mablag'lariga ehtiyoj ko'paygan. Jami mablag'dagi korxonaning o'ziga qarashli mablag' ulushi koefitsiyenti yil boshiga nisbatan 0,2 koefitsiyentga kamayganligi ham salbiy holat hisoblanadi. Mazkur koefitsiyentlarning bunday tartibda o'zgarishi korxonaning moliyaviy holatini joriy yil boshiga nisbatan yil oxirida birmuncha yomonlashib borayotganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari korxonada joriy aktivlarning qarzga olingan kapitalga nisbati koefitsiyentini 0,2 bandga kamayganligini ham salbiy baholamoq lozim, ya'ni bu korxonada majburiyatlarining oshganligidan dalolatdir. Korxonada jami mulkida uzoq muddatli aktivlar ulushi koefitsiyenti ham yil oxirida 0,2 koefitsiyentga kamayganligini kuzatish mumkin.

Moliyaviy mustaqillik koefitsiyenti ham hisobot davri davomida 0,9 va 0,2 koefitsiyentdan iborat bo'lib, mme'yordan past hisoblanadi. Mazkur koefitsientni 1 dan past bo'lishi korxonada uchun moliyaviy risk mavjudligini ko'rsatadi. Demak, tahlil ob'ektining moliyaviy barqarorligini darajasi yaxshi emas deb xulosa berish mumkin.

4.6- jadval
“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati moliyaviy barqarorlik
ko'effitsiyentlari tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
1.	Uzoq muddatli aktivlar, m.s.	105941930,00	100595977,00	+362765073,00
2.	Tovar-moddiy zahiralari, m.s.	60547411,00	213126944,00	-152579533,00
3.	Joriy aktivlar, m.s.	166638743,00	289449769,00	+122811026,00
4.	Balans aktivi, m.s.	272580673,00	390045746,00	+362765073,00
5.	O'z mablag'lari manbalari, m.s.	119965378,00	72348385,00	-47616993,00
6.	Uzoq muddatli bank kreditlari, m.s.	21750000,00	10100000,00	-11650000,00
7.	Uzoq muddatli qazlar, m.s.	-	-	-
8.	Majburiyatlar, m.s.	152615295,00	317697361,00	+165082066,00
9.	Qisqa muddatli majburiyatlar, m.s.	130865295,00	307597361,00	+176732066,00
10.	Balans passivi, m.s.	272580673,00	390045746,00	+362765073,00
11.	Qarzga olingan va o'z mablag'larining nisbati ko'effitsiyenti, koef. 8/5	1,3	4,4	+3,1
12.	Jami mablag'dagi korxonaning o'ziga qarashli mablag' ulushi ko'effitsiyenti, koef.5/10	0,4	0,2	-
13.	Korxonada jami mulkida asosiy va moddiy aylanma mablag'larning ulushi ko'effitsiyenti, koef. 1+2/4	0,6	0,8	+0,2
14.	Korxonada jami mulkida uzoq muddatli aktivlar ulushi ko'effitsiyenti, koef.1/4	0,4	0,2	-0,2
15.	O'z mablag'lari bilan ta'minlanishi ko'effitsiyenti, koef. 5-1/4	0,05	0,07	+0,02
16.	Jalb qilingan kapital tarkibi ko'effitsiyenti, koef. 6+7/8	0,1	0,03	-0,07
17.	Joriy aktivlarning qarzga olingan kapitalga nisbati ko'effitsiyenti, koef.3/8	1,1	0,9	-0,2
18.	Korxonaning o'ziga qarashli mablag'larning chaqqon harakatchanlik ko'effitsiyenti, koef.3/4	0,6	0,7	+0,1
19.	Moliyaviy mustaqillik ko'effitsiyenti, koef.5/9	0,9	0,2	-0,7
20.	O'z mablag'larini qarzga olingan mablag'larga nisbati ko'effitsiyenti, koef. 5/8	0,8	0,2	-0,6

Firma va kompaniyani moliyaviy jihatdan barqaror deyish mumkin qachonki, uning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar, yuqori ijobiy natijaviylikni ifoda etsa, firma va kompaniyalar moliyaviy jihatdan xavf-xatari bor deyish mumkin qachonki, ko'rsatkichlar darajasi me'yoriy darajajada va undan tushib ketsa, moliyaviy nobarqaror deyish mumkin qachonki uning ko'rsatkichlar tizimini ifodasi normal darajadan keskin tushib ketsa. Uning chegaraviylikni har bitta ko'rsatkichlar tizimiga nisbatan alohida belgilash lozim.

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash yuzasidan quyidagi chora-tadbirlarni belgilab olish mumkin:

-xususiy kapitalni hajmini oshirish. Buning uchun firma va kompaniyalar ta'sisshilarini qo'shimcha badallarini jalb qilish shuningdek, faoliyatning keyingi davralari bo'yicha foyda summasini oshirish talab qilinadi.

-ko'p harajat talab qiladigan asosiy vositalar, texnika va texnologiyalar o'rniga yangilarini olib kirish;

-bank kreditlarini aniq biznes reja va foydali loyihalar hisobiga jalb etish hamda ularni umumiy mablag'lar tarkibidagi hissasini kamaytirib borish, firma va kompaniyalarning moliyaviy qaram bo'lib qolmasligiga harakat qilish;

-firma va kompaniyalarda to'lov intizomiga, shartnomaviy shartlarga to'la amal etgan holda debitor va kreditor qarzlarning ko'payib ketmasligini oldini olish;

-oborot aktivlarni manbalash yuzasidan ijobiy farqlanishlarni ta'minlash;
 -iqtisodiy resurslarni joylashtirish va boshqarishdagi optimallikni yo'lga qo'yish va.h.k.

4.3. Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini
(bankrotligini) ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z harakat maydonida va uning ta'sirida rivoj topadilar, qayta tashkil etiladilar va bankrot bo'ladilar. Tashkil etilayotgan har bir korxonada qatorida, albatta, o'z faoliyatini to'xtatayotgani, qayta tashkil etayotgani ham bo'ladi. Negaki bozor – bu avvalo raqobat demakdir. U imkon qadar bozorga xos tarzda faoliyat va harakatdagi o'zgaruvchanlikni talab etadi. Raqobatga bardosh bera olmagan firma va kompaniyalar o'z o'rnini boshqa firma va kompaniyalarga bo'shatib beradilar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligini baholash masalasi dolzarb hisoblanadi. Chunki mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti va salohiyati har bir korxonaning barqaror rivojlanishiga bog'liqdir.

Korxonada va firmalarni bankrot deb e'lon qilish va ularni tugatish shartlari davlat nomidan ish ko'ruvchi organlar tomonidan qat'iy belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bunday vakolatga O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va statistika vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasi egadir. Ushbu Qo'mita tomonidan firma va kompaniyalar (korxonalar)ni iqtisodiy nochor deb e'lon qilishni tartiblari belgilab boriladi va nazorat kilinadi. Qo'mita tomonidan “Korxonalarining iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlovchi mezonlar tizimi” bir necha bor qayta ishlanib takomillashtirildi.

Jahon amaliyotida bankrotlik masalasiga katta ahamiyat berilishiga sabab, bozor munosabatlari sharoitida bir yil yaxshi faoliyat ko'rsatib turgan korxonada ikkinchi yilda nochor ahvolda tushib qolishi ham mumkinligini hayot ko'rsatmoqda. Shu sababli ushbu masalaga barcha hamdo'stlik mamlakatlarida ham katta ahamiyat berilmoqda.

Korxonalarining iqtisodiy nochorligini baholash masalasi bo'yicha dunyo va mamlakatimiz iqtisodchi olimlari o'rtasida munozaralar ketmoqda.

Xorijiy adabiyotlarda korxonalarining bankrotlik ehtimoli va kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini baholashda Biver, Altman, Lis, Taffler kabi iqtisodchilarning omilli modellari ko'rsatib o'tilgan³⁶.

Jahon miqyosida Uilyam Biver etakchi iqtisodchi olimlardan biri hisoblanadi. Mazkur olim bankrotlikni baholash uchun tavsiya qilgan ko'rsatkichlarni quyidagi 4.7-jadvalda ko'rish mumkin.

4.7-jadval

Uilyam Biver tomonidan korxonaning bankrotligini baholashda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	Aniqlanish yo'li	Ko'rsatkichlarning mohiyati		
		Maqbul hisoblanadi	Bankrotlikgacha 5 yil	Bankrotlikgacha 1 yil
1. Biver koeffitsienti	Sof foyda + amortizatsiya summasi / Uzoq muddatli majburiyatlar + qisqa muddatli majburiyatlar	0,4 – 0,45	0,17	-0,15
2. Aktivlar rentabelligi	Sof foyda x 100 / aktivlarning o'rtacha yillik qiymati	6-8	4	-22
3. Moliyaviy leveridj	Uzoq muddatli majburiyatlar + qisqa muddatli majburiyatlar / amortizatsiya summasi	<37	<50	<80
4. Joriy aktivlarni o'z aylanma mablag'lari bilan qoplash koeffitsienti	O'z mablag'lari + obordan tashqari aktivlar / amortizatsiya summasi	0,4	<0,3	<0,06
5. Joriy likvidlilik koeffitsienti	Aylanma aktivlar / Uzoq muddatli majburiyatlar	<3,2	<2	<1
1-yaxshi kompaniya 2-5 yil bankrotlikkacha 3-1 yil bankrotlikkacha		1	2	3

³⁶ Leonard A. Bernstein. Financial statement analysis. Manual. –M. Finansi i statistika, 2002. Перс англ Елисеева И.И

Bankrotlik ehtimoliga baho berish bo'yicha L.V.Dontsova va N.A.Nikifirovalarning³⁷ tavsiya qilgan usullari ham iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilmoqda. Bankrotlik ehtimoliga baho berish bo'yicha L.V.Dontsova va N.A.Nikifirovalar tavsiya qilgan koeffitsientlar quyidagilardan iborat (4.8-jadval).

4.8-jadval

L.V.Dontsova va N.A.Nikifirovalar tomonidan bankrotlik ehtimoliga baho berish bo'yicha qo'llaniladigan ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	Reyting	Mezonlar		Kamayish sharoiti
		yuqori	quyi	
Mutloq likvidlik koeffitsienti	20 ball	0,5 va yuqori 20 ball	0,1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 4 balldan kamaytiriladi
Umumiy to'lovga qodirlik koeffitsienti	18 ball	1,5 va yuqori 18 ball	1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 3,5 balldan kamaytiriladi
Joriy likvidlik koeffitsienti	16,5 ball	2 va yuqori 16,5 ball	1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 1,5 balldan kamaytiriladi
Moliyaviy mustaqillik (avtonomlik) koeffitsienti	17 ball	0,5 va yuqori 17 ball	0,4 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 1,5 balldan kamaytiriladi
O'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti	15 ball	0,5 va yuqori 15 ball	0,1 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 3 balldan kamaytiriladi
Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti	13,5 ball	0,9 va yuqori 13,5 ball	0,5 va kam 0 ball	Har bir 0,1 uchun 3 balldan kamaytiriladi

Mamlakatimizda amalda qo'llanilayotgan buxgaltriya balansi bo'yicha yuqoridagi koeffitsientlar quyidagicha aniqlanadi:

1. Mutloq likvidlik koeffitsienti = 1-sk. 320-satr + 370-satr / 600-satr.
2. Umumiy to'lovga qodirlik koeffitsienti = 1-sk. 390-satr / 600-satr.
3. Joriy likvidlik koeffitsienti = 1-sk. 320-satr + 370-satr + 210-satr - 220-satr / 600-satr.
4. Moliyaviy mustaqillik (avtonomlik) koeffitsienti = 1-sk. 340-satr / 600-satr.
5. O'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti = 1-sk. 480-satr + 570-satr + 580-satr - 130-satr / 390-satr.
6. Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti = 1-sk (480-satr / 770-satr).

³⁷ Dontsova L.V., Nikifirova N.A. Analiz finansovoy (buxgalterskoy otchetnosti. Praktikum. . – M.: Delo I servis, 2018.

- 1-guruh. (97-100ball) – mutloq moliyaviy barqaror korxon.
- 2-guruh. (67-96 ball) – normal moliyaviy barqaror korxon.
- 3-guruh. (37-66 ball) – o‘rtacha moliyaviy barqaror korxon.
- 4-guruh. (10-34 ball) - moliyaviy beqaror korxon.
- 5-guruh. (0-9 ball) – inqirozli holatdagi korxon.

M.S.Abrutina va A.V.Grachevalarning bankrotlikka baho berish usuli quyidagi 4.9-jadvalda keltiriladi.

4.9-jadval

M.S.Abrutina va A.V.Grachevalarning bankrotlikka baho berish usuli

Aktiv	Balans qatorlari	Passiv	Balans qatorlari
Nomoliyaviy aktivlar	130-030+140	O‘z mablag‘lari	480+640(kechiktirilgan daromadlar)+650(soliq va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha kechiktirilgan majburiyatlar)-450
Moliyaviy aktivlar	030+390-140	Chetdan jalb qilingan mablag‘lar	450+490+600-640-650

Balans moddalarini guruhlashni amalga oshirib mualliflar bankrotlik ehtimoliga baho berish uchun muvozanatlik koeffitsientini aniqlash bo‘yicha quyidagi formulani tavsiya qiladilar:

$Kmu. = O'z\ mablag'lar\ (480+640+650-450) / Nomoliyaviy\ aktivlar(130-030+140)$

$Kmu. = Chetdan\ jalb\ qilingan\ mablag'lar\ (450+490+600-640-650) / Moliyaviy\ aktivlar\ (030+390-140)$

Mamlakatimizda ham bankrotlik masalasi nazariy va amaliy jihatdan keng qo‘llanilib, o‘rganib kelinmoqda. Xususan, N.Xasanov va S.Najmiddinovlar tomonidan iqtisodiy nochorlikni baholash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tavsiya qilingan:

- to‘lovga qobillik koeffitsienti;
- o‘zining va qarz mablag‘larining nisbati koeffitsienti;
- moliyaviy mustahkamlik koeffitsienti;
- o‘z oborot mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik koeffitsienti.

Korxon va firmalarni bankrot deb e‘lon qilish va ularni tugatish shartlari davlat nomidan ish ko‘ruvchi organlar tomonidan kat‘iy belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bunday vakolatga O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo‘mitasi ega. Ushbu Qo‘mita tomonidan firma va kompaniyalar (korxonalar)ni iqtisodiy nochor deb e‘lon qilishni tartiblari belgilab boriladi va nazorat qilinadi.

Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini belgilashda quyidagi ko‘rsatkichlarga tayaniladi;

- firma va kompaniya to‘lov layoqati , qoplov koeffitsientini o‘rganish;
- firma va kompaniyaning moliyaviy mustaqillik va qaramlik darajasini o‘rganish;
- uzoq muddatli va joriy aktivlarni manbalashni holatini o‘rganish;

- o‘z va qarz mablag‘lari orasidagi nisbatni o‘rganish;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan haqiqiy foydalanish darajasini o‘rganish;
- asosiy va nomoddiy aktivlardan foydalanish darajasini o‘rganish;
- muddati o‘tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini o‘rganish.

Bu ko‘rsatkichlarni o‘rganish asosida firma va kompaniyalarni iqtisodiy nochorligini oydinlashtiruvchi savollarga javoblar topiladi, iqtisodiy nochorlik belgilarini bor yoki yo‘qligi aniqlanadi. Iqtisodiy nochorlikni belgilashda har bitta ko‘rsatkichning me‘yoriy darajalariga nisbatan o‘zgarishlariga tayaniladi.

Korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilinganda balans bo‘yicha o‘ziga qarashli aylanma mablag‘larning mavjud summasi aniqlanadi va ular bilan qay darajada ta‘minlanganligiga baho beriladi. Korxonaning balans bo‘yicha o‘ziga qarashli aylanma mablag‘larini mavjud summasini aniqlash uchun balansning passiv tomonidagi 1 bo‘limini ya‘ni o‘z mablag‘lari manbalariga (480 satr) balansni passiv tomonidagi 2 bo‘limning «Uzoq muddatli qarzlari» (580 satr) qo‘shilib, balansni 2 bo‘limni aktiv tomonidagi uzoq muddatli aktivlar summasi (130 satr) ayirib tashlanadi. Korxonani aylanma mablag‘lar bilan qay darajada ta‘minlanganligini aniqlash uchun mavjud o‘ziga qarashli aylanma mablag‘lar summasini balansning 2 bo‘limini aktiv tomonidagi moddiy aylanma mablag‘lar summasi 140 satr bilan taqqoslanadi. Mazkur ko‘rsatkich chet adabiyotlarida «Ishchi kapital» deb ataladi³⁸.

Korxonalarining iqtisodiy nochorligini baholash masalasi bo‘yicha dunyo va mamlakatimiz iqtisodchi olimlari o‘rtasida munozaralar ketmoqda.

Iqtisodchi olim M.Q.Pardaev tomonidan iqtisodiy nochorlikni belgilashda quyidagi ko‘rsatkichlarni aniqlash ko‘rsatilgan

1.To‘lovga qobillik koeffitsienti = $390/770-490+600+602$. Me‘yori – 1,25 dan katta bo‘lishi kerak..

2.O‘z aylanma mablag‘lari bilan ta‘minlanish koeffitsienti = $(480+570+580)-130/390$. Me‘yori – 0,2 dan katta bo‘lishi kerak.

3.Xarajatlar rentabelligi = $STQF(2-sh.240 -satr)/Xarajatlar\ (2-sh.020+040+170+230-satrlar)$

4.Aktivlar rentabelligi= $STQF(2-sh.240 -satr)/\ Balans\ aktivi\ (1-sh.\ 400-satr)$.

Me‘yoriy hujjatlar bo‘yicha aktivlar rentabelligi 0,05 dan kam bo‘lsa korxon past rentabelli hisoblanadi, monopoli korxonalaridan tashqari.

Iqtisodchi olim M.Raximovning³⁹ o‘quv qo‘llanmasida korxonalar iqtisodiy nochorligini belgilashda quyidagi ko‘rsatkichlarni aniqlash ko‘rsatiladi (4.10-jadval)

³⁸ Alekseeva A.I. Kompleksnoiy ekonomicheskii analiz xozyaystvennoy deyatelnosti. Uchebnoe posobie. –M.: Finansi i statistika, 2010. -353 s.

³⁹Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O‘quv qo‘llanma. – T.:Iqtisod- moliya, 2015.

4.10-jadval

Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlari

Ko'rsatkichlar	Iqtisodiy holat nobarkaroligi
Asosiy ko'rsatkichlar	
To'lov layoqati yoki qoplash koeffitsienti (Ktl):	Ktl - 1.25 dan kichik bo'lsa
O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti (Kat)	Kat -0.2 dan kam chiqsa
Korxonalar aktivlari va harajatlari rentabelligi (Ra, Rx)	Ra, Rx -0 dan past bo'lsa
Qo'shimcha ko'rsatkichlar	
O'z mablag'lari va qisqa muddatli qarzi mablag'lari nisbati koeffitsienti (Ko'q)	Ko'q -1.25 dan tushib ketgan xollarda
Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti (Kqov)	Kqov - 0.5 dan tushib ketganda
Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti (Kesk)	Kesk - 0.5 dan oshib ketganda

Yuqoridagi manbalarga tayangan holda shuni ta'kidlash lozimki, Respublikamizda korxonalarining iqtisodiy nochorligini tahlil qilishda uch guruhdan iborat ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi;

Birinchi guruh ko'rsatkichlar; muddati 3 oydan ortgan kreditorlik qarzlari borligi va manfiy rentabellik darajasi;

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlarga; to'lovga qobillik, aylanma mablag'lar bilan ta'minlanish ko'rsatkichlari;

Uchinchi guruh ko'rsatkichlarga; aktivlar rentabelligi, xususiy va chetdan jalb qilingan mablag'lar nisbati, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish holati, asosiy kapitalni eskirishi kabi ko'rsatkichlar kiritiladi.

Iqtisodchi olim, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti Xudoyberdiyev U.X tomonidan iqtisodiy nochorlikni aniqlashning quyidagi ko'rsatkichlar tizimi tavsiya etiladi.⁴⁰

1. Korxonalarining mustaqillik koeffitsienti – Bu koeffitsient korxonalar o'z mablag'lari manbai summasini barcha mablag'larga (aktivlarga) nisbati bilan topiladi. Bu ko'rsatkich korxonaning o'z mablag'lari manbaini mavjud barcha mablag'larning qancha hissasini tashkil etishini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich 0,5 koeffitsient (50%) va undan yuqori bo'lsa, korxonalar moliyaviy mustaqil hisoblanishi mumkin.

2. Korxonalarining to'lovga layoqatlik koeffitsienti. Bu ko'rsatkich korxonalar balansida hisoblanib, balans aktiv II «Joriy aktivlar» bo'limi umumiy summasini qisqa muddatli qarzi majburiyatlariga bo'lish orqali topiladi.

3. Korxonalarining o'z mablag'lari manbai va qarzi majburiyatlar nisbati koeffitsienti. Bu ko'rsatkichni prof. I.T. Abduraimov moliyaviy barqarorlik koeffitsienti deb atab, o'z mablag'larining manbai summasini qarzi majburiyatlarining umumiy summasiga nisbati bilan hisoblashni tavsiya etgan.

⁴⁰ U.X.Xudoyberdiyev Iqtisodiy nochorlik tahlili. www.ziyonet.uz

Korxonalarining o'z mablag'larining qarzi majburiyatlaridan ortiqchilik xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliyaviy barqarorligining etarli ekanligidan dalolat beradi deb xulosa qiladi.

Prof. I.T. Abduraimovning xulosasiga umuman qo'shilgan holda shuni ta'kidlash lozimki, bu ko'rsatkich korxonalarining moliyaviy barqarorligini umumiy tarzda ifodalaydi. Lekin aniq sharoitda korxonalar raqobatda sinmasligi kafolati bo'lmaydi. Chunki, o'z mablag'larining katta qismi asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarga sarflangan bo'ladi. Korxonalar esa to'lov muddati kelgan qarzi majburiyatlarini tez likvidli mablag'lari hisobiga qoplaydi. SHuning uchun ham o'z mablag'lari jami summasidan (balans passivi I – bo'lim) uzoq muddatli aktivlar (balans aktiv I – bo'lim) summasini ayirib tashlashimiz va aylanma mablag'larda qatnashayotgan o'z mablag'lari summasini topishimiz lozim. Ma'lumki qarzi majburiyatlarini ham to'lash (qarzni qaytarish) muddatiga qarab har xil bo'ladi. Korxonalar uzoq muddatli bank kreditlari yoki boshqa sub'ektlardan uzoq muddatga qarzi olgan bo'lishi mumkin. Bu qarzlarni qaytarish muddati joriy yilda bo'lmashligi mumkin. Shuning uchun ham bu ko'rsatkichni hisoblashda to'lov muddati joriy yilda bo'lmagan uzoq muddatli kreditlar va qarzlarni summasini majburiyatlar summasidan chiqarib tashlash lozim. SHundagina korxonalar o'z mablag'lari joriy yilda to'lanadigan qarzi majburiyatlarga etadimi degan savolga to'g'ri javob topish mumkin. Demak, aylanma mablag'lardagi o'z mablag'lari summasini qisqa muddatli qarzi majburiyatlariga bo'lib topilgan ko'rsatkich korxonalarining raqobatga bardoshligini real ifodalaydi.

4. Korxonalar aktivlarining rentabelligi – bu ko'rsatkich korxonaning sof foydasini barcha aktivlar summasiga (balansining jami so'mmasiga) bo'lib hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatlarini asosida o'z mablag'lari manbai summasini ko'paytirib, moliyaviy ahvolini yaxshilashning asosiy yo'llari foydani ko'paytirish, hamda uzoq muddatli va joriy aktivlarining optimal qiymatlarini yaratib, ulardan samarali foydalanishdir. Shuning uchun ham korxonalarda barcha aktivlar rentabelligi ko'rsatkichini muntazam ravishda tahlil qilib borish, uning dinamikada o'zgarishini o'rganib borish muhimdir.

Bu ko'rsatkichlarni o'rganish asosida korxonalarini iqtisodiy nochorligini oydinlashtiruvchi savollarga javoblar topiladi, iqtisodiy nochorlik belgilarini bor yoki yo'qligi aniqlanadi. Iqtisodiy nochorlikni belgilashda har bitta ko'rsatkichning me'yoriy darajalariga nisbatan o'zgarishlariga tayaniladi.

Iqtisodiy nochorlikni aniqlash tartibiga ko'ra korxonalarini;

- mutlaq, barqaror;
- barqaror;
- nobarqaror;
- bankrot (iqtisodiy nochor) holatda deyish mumkin.

Yuqoridagi manbalarga tayangan holda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, Respublikamizda korxonalarini iqtisodiy nochorligini tahlil qilishda uch guruhdan iborat ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi;

Birinchi guruh ko'rsatkichlarga; muddati 3 oydan ortgan kreditorlik qarzlari borligi va manfiy rentabellik darajasi;

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlarga; to'lovga qobillik, aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlari;

Uchinchi guruh ko'rsatkichlarga; aktivlar rentabelliga, xususiy va chetdan jalb qilingan mablarlar nisbati, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish holati, asosiy kapitalni eskirishi kabi ko'rsatkichlar kiritiladi.

Bu ko'rsatkichlar tizimi "Korxonani iqtisodiy nochorligi alomatlarini aniqlash uchun mezonlar tizimi" asosida tuzib chiqilgai.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning bankrotligi O'zbekiston Respublikasini «Bankrotlik to'g'risida» gi Qonuni va unga keyinchalik kiritilgan qo'shimcha, o'zgartirishlar bilan va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

4.4. Iqtisodiy nochor firma va kompaniyalarni moliyaviy sog'lomlashtirish chora-tadbirlari

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning bankrotligi O'zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to'g'risida"gi Qonuni va unga keyinchalik kiritilgan qo'shimcha, o'zgartirishlar bilan va boshqa me'yoriy xujjatlar bilan tartibga solinadi.

Bankrotlik instituti tadbirkorlar o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlarni yaxshi yo'lga qo'yish, o'zaro to'lov intizomini kuchaytirish, yig'ilib qolgan kreditorlik va debitorlik qarzlarni undirish, oqibat natijada ishlab chiqarishni barqarorlashtirish borasida muhim ahamiyat kasb etadi.

I.f.n. dotsent S.Najmiddinov, N.Xasanovlar tomonidan chop etilgan «Korxonani moliyaviy holatini baholash» (muammolar va ularni xal etish) – deb nomlangan o'quv qo'llanmasida «bankrotlik belgilangan tartibda korxonaning nochorligini tan olish, xo'jalik sudi tomonidan uni bankrot deb e'lon qilish demakdir» deb yoziladi.

Firma va kompaniyalar bankrot deb e'lon qilinadi bankrotlik alomatlarini (faktlarini) barchasi e'tirof etilsa.

Bankrotlik tahlili bevosita tahlil natijalarini uumlashtirish va chizmaiyashtirish asosida bayonnoma tuzish yakunlanadi. Bayonnomada korxonaning moliyaviy ahvoli va iqtisodiy tashxisi, korxonaning iqtisodiy nochorligini barcha ko'rsatkichlarini izohi beriladi.

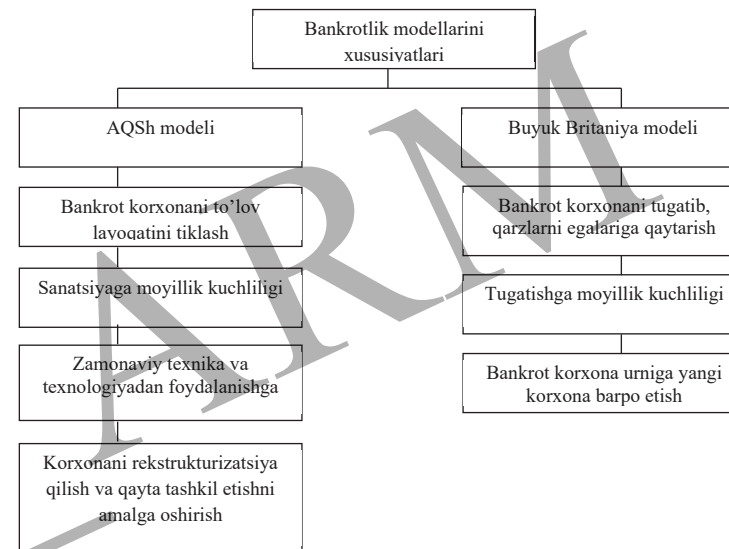
Ushbu bayonnoma bankrotlik holatlari yuzasidan huquqiy hujjatlar tayyorlash uchun manba bo'lib ham hisoblanadi.

Amalda, bankrot deb e'lon qilingan korxonalariga nisbatan bir nechta tadbirlar rejasini belgilanadi;

- sanatsiyalash (moliyaviy yordam ko'rsatish);
- faoliyat yo'nalishini o'zgartirish;
- diversifikatsiya (bir emas bir nechta nomenklaturada mahsulot ishlab chiqarishga o'tish);
- ixtiyoriy tugatish;
- majburiy tugatish.

Ataylab qilingan va soxta bankrotlik holatlarida bankrotlik to'g'risidagi Qonun hujjatlariga muvofiq xo'jalik yurituvchi subyekt rahbarlari noqonuniy harakatlari uchun javobgarlikka tortiladilar.

Bankrotlik to'g'risidagi chet el tajribalarini tahlili shuni ko'rsatadiki, bankrotlik to'g'risidagi qonunlar asosan ikki yo'nalishga yoki modelga ega (4.3-chizma).

4.3-chizma. Bankrotlikni xalqaro modellari va ularni o'ziga xos xususiyatlari

Birinchisi, Buyuk Britaniya modeli bo'lib, bunda bankrotlik to'g'risidagi qonunchilik bankrotga uchragan korxonaga berilgan qarzlarni egasiga qaytarib berilishini ta'minlashga qaratilgan. Masalaning bunday tarzda qo'yilishi asosan korxonani tugatish asosida amalga oshiriladi. Ikkinchi model esa Amerika modeli bo'lib, bunda qonunchilik bankrotga uchragan korxonani turli chora-tadbirlar yordamida to'lov lavoqatini tiklab, xo'jalik faoliyatini davom ettirishiga qaratilgan.

Bugungi kunda, O'zbekiston Respublikasida ham Bankrotlik to'g'risidagi qonunchilik ana shunday ikki model asosida rivojlanib, takomillashib bormoqda.

Iqtisodiyot real sektor korxonalarining kapitallashuv darajasini yanada oshirish va moliyaviy barqarorligini mustaxkamlash, iqtisodiy nochor korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish, ularni boshqaruvining takomillashirish iqtisodiy isloxtolarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xo'jalik subektlarini moliyaviy sog'lomlashtirish, ularning moliyaviy holatini yaxshilashga qaratilgan qator chora tadbirlar ko'rishni talab etadi. Buning muhim echimiga kelishda ichki imkoniyatlarni ishga solish doimo ham kutgan natijalarni bermasligi va bu jarayon uzoq davom etishini hisobga oladigan bo'lsak asosiy

manbaa sifatida tashqi manbalarga tayanishga, ularni ishga solishning puxta uyulangan strategiyasi va taktik rejasini belgilashni, loyixalarni chuqur tahliliy asoslashni talab etmoqda. Shu bilan bigalikda, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash yoki texnik texnologik qayta rivojlantirish afsuski barchada bir xilda kechadigan, echim topadigan jarayon emas.

Korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish ishlarida Davlat raqobat Ko'mitasi tomonidan joylardagi maxalliy xokimliklar, tijorat banklari bilan birgalikda kam quvvat bilan ishlayotgan korxonalarini ish hajmini o'stirish, bo'sh turgan obyektlar negizida yangi faoliyat turlarini yo'lga qo'yish shaklida amalga oshirish va bu borada amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligiga muhim ahamiyat qaratish lozim. Quvvatlardan foydalanish darajasini oshirish va yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni belgilashda ham shunday yo'l tutish lozimki bunda birinchi navbatda yangi, innovatsion, raqobatdosh mahsulotlarni yaratishga va ularni keyinchalik xorijga sotish ishlarini yo'lga qo'yishni maqsad qilgan, tashqi iqtisodiy faoliyatga yo'naltirilgan iqtisodni yo'lga qo'yishga muhim ahamiyat berish zarur.

Amalga oshirilayotgan moliyalashtirishlar avvalo tijorat banklarining resurslari xissasiga to'g'ri keladi. SHu sababli ham loyihalar samaradorligini baholash va uni oqlanishini baholash yuzasidan qator banklar qoshida maxsus guruxlar ish faoliyati yo'lga qo'yilgan.

Ta'kidlash lozimki iqtisodiy nochor korxonalar negizida yangidan tashkil etilgan korxonalar ro'yxatdan o'tgan kundan boshlab 3 yilgacha qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, er solig'i, daromad solig'i va yagona soliqdan ozod etilganligi, ushbu soliq imtiyozlarining yangi mulkdorlarga ham 3 yilgacha amal qilinishi tartiblari belgilan.

Shuningdek, ular 2019 yil 1 apreliga qadar ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va kengaytirish uchun olib kelinadigan xomashyo, material va butlovchi qismlar bojxona to'lovlaridan (bojxona chizmaiyashtiruvchi yig'imlaridan tashqari) ozod qilindi.

Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda har yili 5-10 foiz korxonalar iqtisodiy nochor deb tan olinib ularning ish faoliyati to'xtatiladi. Lekin O'zbekiston amaliyoti bu daraja nixoyatda kam. Bankrot deb tan olingan korxonalar soni jami korxonalar sonining 1 foizini ham tashkil etmaydi. SHunday ekan bu bilan nega bunchalik chuqur qayg'urishimiz zarur. Bu echimi juda sodda. Agar bitta korxonalar iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli yopiladigan bo'lsa undan faqat shu korxonalar mulkdorlarigina emas, balki butun jamoa va butun jamiyat ziyon ko'radi. Uzi, shundan ham ish bilan bandlik va mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'sishi muammo bo'lib turgan bir paytda yangilar qatorini hisobdan chiqarilgan eskilar bilan to'ldirishdan xech kimga naf bermaydi. Shu sababli birinchi navbatda iqtisodiy tanglikka tushgan korxonalarini birinchi navbatda qo'llab quvvatlash chora tadbirlarini ko'rish lozim.

Korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirishning aniq chora tadbirlarini ko'rish mumkin qachongi iqtisodiy, moliyaviy tanglikni yuzaga keltirayotgan sabablarni aniq o'rganib chiqsak, ularning muhimlarini belgilasak.

To'lovga qodir bo'lmagan xo'jalik yurituvchi subyektlarning bankrotlik mexanizmini shakllantirish – mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim

shartidir. Ushbu mexanizm yordamida ayrim samarasiz faoliyatlarni to'xtatish, noqobil xo'jalik yurituvchi subyektlarni tugatish, ijtimoiy jihatdan muhim va daromad keltiradigan korxonalarini saqlab qolish, mulkchilik munosabatlari barqarorligini ta'minlash, ish bilan bandlikni kafolatlash singari hayotiy muhim tadbirlar amalga oshiriladi.

Bankrotlik taomilini qo'llashdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad muayyan korxonani inqirozdan moddiy va moliyaviy sog'lomlashtirish yo'lga o'tkazish va bu jarayonni imkon qadar tez va mukammal amalga oshirish ekanligini yuqorida eslatdik. Ammo alohida muhim hisoblangan boshqa bir dolzarb masala ham borki, aslida bankrotlikning joriy etilishiga aynan shu holat sababchi va undan kelib chiquvchi vazifa dastavval ana shu salbiy vaziyatni bartaraf qilishdan iborat. Gap qarzdorlikni tugatish, kreditorlar talabini qondirish xaqida ketmoqda.

Moliyaviy sog'lomlashtirish bo'yicha taklif etilayotgan chora-tadbirlar ijobiy natijalar bermaydigan korxonalarini «nolga teng qiymat» bo'yicha xususiy tadbirkorlarga sotilishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprelda PF-5022-sonli "Iqtisodiy korxonalarini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini yanada kengaytirish hamda tijorat banklarining ko'chmas mulk obyektlari negizida yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon qabul qilindi.

Mazkur Farmon bilan tijorat banklari ular tomonidan avval taqdim qilingan kreditlarning qaytarilmasligi natijasida mulk sifatida qabul qilingan ko'chmas mulk obyektlari negizida bank va uning boshqaruv kompaniyalarining ishtirok ulushi 100 foizgacha bo'lgan yangi korxonalar tashkil etish huquqi berildi.

2017 yilning 1 iyulidan boshlab bankrot korxonalarini tijorat banklariga sotish tanlov savdolarida amalga oshirilishi, bunda tijorat banklari o'rtasida kim oshdi savdolari o'tkazilmasligi belgilangandi.

Banklar iqtisodiy nochor, zarar ko'rib ishlayotgan va past rentabelli korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi va ular bo'yicha xulosalarni xukumat komissiyasiga kiritishi lozim.

Xukumat komissiyasining asosiy vazifalari hamda vakolatlariga quyidagilar kiradi:

-iqtisodiy nochor, zarar ko'rib ishlayotgan va past rentabelli korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni ko'rib chiqish va tasdiqlash;

-bankrot korxonalarining mulklari hamda avval taqdim qilingan kreditlarning qaytarilmasligi natijasida tijorat banklari mulkiga qabul qilingan ko'chmas mulk obyektlari negizida amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarining "yo'l xaritalari" va tarmoq jadvalarini tasdiqlash;

-konkurs savdolari orqali tijorat banklariga sotilishi belgilangan bankrot korxonalar ro'yxatini aniqlash;

-tijorat banklari tomonidan korxonani qayta tiklash, modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishni ta'minlash majburiyatini qabul qilish sharti bilan

tijorat banklariga bankrot korxonalarini sotish bo'yicha tanlov savdolarining shartlari va natijalarini tasdiqlash;

-bankrot korxonalarining investitsiya majburiyatlarini qabul qilgan holda "nolb" xarid qiymatida tijorat banklariga sotish bo'yicha tanlov savdolarini o'tkazish va qaror qabul qilish;

-qabul qilingan investitsiya majburiyatlarining tijorat banklari tomonidan bajarilishi, korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish va avval taqdim qilingan kreditlarning qaytarilmasligi natijasida tijorat banklari mulkiga qabul qilingan ko'chmas mulk obyektlari negizida yangi ishlab chiqarishlarning tashkil etilishi hamda ularni keyinchalik yangi mulkdorlarga sotilishi yuzasidan monitoring natijalarini ko'rib chiqish;

-tijorat banklari tomonidan bankrot korxonalar faoliyatini tiklash va investitsiya kiritish bo'yicha qabul qilingan majburiyatlar shartnomada nazarda tutilgan muddatlarda bajarilmaganda shartnomalarni o'rnatilgan tartibda bekor qilish yuzasidan qaror qabul qilish;

-tijorat banklari shartnomada nazarda tutilgan muddatlarda investitsiyalar kiritish va bankrot korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini qayta tiklash bo'yicha qabul qilingan majburiyatlarini bajarmagan taqdirda ushbu bank bilan oldi-sotdi shartnomasini o'rnatilgan tartibda bekor qilish to'g'risida qaror qabul qilish.

4.5. Bankrotlikni oldini olishda moliyaviy menejmentdan foydalanish

Korxonalarining moliyaviy xo'jalik faoliyatini zamonaviy moliyaviy menejment asosida olib borish va moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarini joriy qilish globalashgan iqtisodiyotning zaruriy sharti hisoblanadi.

Dunyo bozoriga chiqish, xalqaro kredit olish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun moliyaviy menejmentni joriy qilish va hisobotlarni xalqaro standartlar asosida tuzish maqsadga muvofiqdir. Chunki, moliyaviy hisobotning shaffofligini oshirishga erishish faqatgina xalqaro standartlarga o'tish orqali amalga oshirilishi mumkin bo'ladi.

Ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarni tuzish va uni takomillashtirishda tubdan yangi tizimni joriy etish lozim. Bu borada ilg'or xorij tajribasi bizga qo'l keladi.

Moliyaviy menejment va hisobotlarning xalqaro standartlarini joriy qilish orqali- moliyaviy hisobotlar yig'ish, umumlashtirish, konsolidatsiya qilish hamda ularni haqqoniyligi va to'g'riligini ta'minlaydi, olingan moliyaviy hisobotlar milliy va xalqaro moliyaviy kriteriyalar asosida tahlil qilinadi, moliyaviy risklarni aniqlanadi hamda tahlil natijalari yuzasidan jamiyat rahbariyati va korxonalarining kuzatuv Kengashlariga ma'lumot va ko'rsatmalar tayyorlanadi

Tahliliy ma'lumotlar asosida to'lov qobiliyati, investitsion, kredit, valyuta, inflyatsion, soliq, bankrotlik alomatlarini va aniqlangan boshqa moliyaviy risklarni boshqarish, baholash va ularni kamaytirishga qaratilgan aniq chora-tadbirlar amalga oshiriladi.

Bu borada kadrlarni tizimli tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish ham muhim masala hisoblanadi. Ularning ish shakllari va uslublarini takomillashtirish, ma'suliyatni xis etishi va unga nisbatan munosabatning tubdan o'zgartirilishi, rag'batlantirishning aniq va puxta mexnazmlarini shakllantirish lozim.

Moliyaviy menejment- bu zamonaviy usullar asosida moliyaviy xo'jalik faoliyatini boshqarishga yo'naltirilgan faoliyat ko'rinishidir.

Moliyaviy menejmentning maqsadi butun bir korxonaga yoki uning foydasi markazi bo'lgan - alohida ishlab chiqarish - xo'jalik zvenolari faoliyatining maqsadlariga erishish uchun manbalar, usullar va qurollarni ishlab chiqarish va qo'llash hisoblanadi.

Moliyaviy menejmentning funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- moliyaviy hisobotni tahlil etish;
- pul mablag'larini bashorat qilish;
- qarzlarni va kreditlarni olish;
- investitsiyalar bilan operatsiya;
- firmalarning qo'shilishi va ajralishi operatsiyalarini baholash.

Investitsion qarorlar quyidagi savollar bo'yicha qabul qilinadi:

- aktivlar tuzilmasini optimallashtirish;
- ularni o'zgartirish ehtiyojini aniqlash yoki hisobdan chiqarish;
- investitsion siyosatni, ularning realizatsiyasi usullari va mablag'larini ishlab chiqish;
- moliyaviy mablag'larga bo'lgan talabni aniqlash;
- butun firma bo'yicha investitsiyalarni rejalashtirish, ishlab chiqarish bo'limlarida yaratilayotgan investitsion loyihalarni ishlab chiqish va tasdiqlash;
- qimmatbaho kog'ozlar portfelini boshqarish.

Investitsion qarorlar qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda qabul qilinadi. Qisqa muddatli investitsion qarorlar firmaning joriy davrdagi kapital tuzilmasini aniqlashga yo'naltiriladi va balansda aks ettirilgan bo'ladi. Bunday qarorlar qabul qilish moliyaviy menejmentlardan qisqa muddatli moliyalash sohasida firmani boshqarishda, ularni bozor rivojining joriy tendentsiyasini hisobga olgan holda asoslangan usullarini qo'llashda chuqur amaliy bilimga ega bo'lish talab qilinadi.

Uzoq muddatli investitsion qarorlar (strategik) firmaning kelajakda muvaffaqiyat bilan ishlashini ta'minlaydi. Moliyalash manbalari bo'yicha qarorlar quyidagi savollar bo'yicha qabul qilinadi:

- firmaning samarali ishlashini ta'minlash uchun o'zlik va qarz mablag'larini ishlatish va optimal nisbat siyosatini ishlab chiqish va realizatsiya qilish;
- juda foydali sharoitlarda kapitalni jalb qilish siyosatini ishlab chiqish va realizatsiya qilish;
- divident siyosati va boshqalar.

Tayanch so'zlar: iqtisodiy nochorlik, nochorlik belgilari, nochorlikka olib keluvchi sabablar, nochorlikni aniqlash ko'rsatkichlari, sanatsiya, restrukturizatsiya, qayta tashkil etish, tugatish, tashqi boshqaruv, moliyaviy sog'lomlashtirish,

moliyaviy barqarorlik, nobarqarorlik, bankrotlik, nochorlik aniqlash modellari, iqtisodiy xavf xatar, nochorlik tashxisi, nochorlik oqibatilari, nochorlikning xalqaro tajribalari.

Qisqa xulosa

Mazkur bobni o'rganish hatijasida talabalar iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) tushunchasi mohiyati, iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar va omillarni, firma va kompaniyalarning moliyaviy barqarorlik koeffitsientlarni, iqtisodiy nochorlikni (bankrotlikini) ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlilini hamda iqtisodiy nochor firma va kompaniyalarni moliyaviy sog'lomlashtirish masalalarini bilib oladilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy nochorlikka (bankrotlikka) olib keluvchi sabablarga qanday sabablar kiradi?
2. Iqtisodiy nochorlik va bankrotlik masalalarini qaysi tashkilot ko'rib chiqadi?
3. Iqtisodiy nochorlikni oldini olish yo'llari va vositalari nimalardan iborat?
4. Iqtisodiy nochorlikni (bankrotlik)ni belgilashda qaysi ko'rsatkichlar asos kilib olinadi?
5. Iqtisodiy nochorlikni oldini olish, nochor korxonalarini qayta tashkil etish, tugatish, sanatsiyalash, faoliyatini o'zgartirish masalalari qanday belgilanadi?
6. Firma va kompaniyalarni moliyaviy sog'lomlashtirishni qanday yo'llarini bilasiz?
7. Bankrotlikni Amerika modelini mohiyati nimadan iborat?
8. Bankrotlikni Buyuk Britaniya (Angliya) modeli mazmunini tushuntiring?
9. Bankrotlik, iqtisodiy nochorlikni tahlil etishni uslubiy asoslarini tushuntiring?

Asosiy adabiyotlar

1. Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.
2. Pardayev M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Print Line Group, 2017.
3. Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Lesson-press, 2016.
4. Pardayev M.Q., Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Cho'lpon, 2012.
5. Алексеева А.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. –М.: Финансы и статистика, 2010.
6. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.

V BOB. FIRMA VA KOMPANIYALAR ISH VA BOZOR AKTIVLIGI TAHLILI

5.1. Firma va kompaniyalar ish va bozor aktivligining mohiyati va moliyaviy tahlili vazifalari

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida firma va kompaniyalar moliyaviy resurslarini to'g'ri va mohirona boshqarish uchun birinchi navbatda, uning moliyaviy ahvoli, resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlash hamda tahlil qilinishi lozim bo'ladi.

Xo'jalik subyektlarining iqtisodiy va moliyaviy mustahkam bo'lishining ildizi, asosiy omili uning faoliyatida namoyon bo'ladi. Ularning ish aktivligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni o'rganish moliyaviy holat tahlilida muhim o'rin tutadi. Korxonalarining bozordagi o'rni, moliyaviy va iqtisodiy salohiyati, mavqei ko'p jihatdan, uning ish faolligi ko'rsatkichlari holatiga bog'liq bo'ladi.

Aktivlik tushunchasi - ijobiy ma'nodagi sifat tasnifga ega bo'lgan jihatlarni anglatuvchi tushunchadir. Uning o'rindosh tushunchasi sifatida ko'pincha faol, yutuq va muvafaqiyat degan so'zlari ham ishlatiladi. Lekin jozibadorligi bo'yicha ish aktivligi va bozor aktivligi deb yuritish yuqoridagi tushunchalar qatorida eng maqbuli hisoblanadi. Ushbu tushunchalardan fan amaliyotida (buxgalteriya hisobi, moliyaviy tahlil va auditda) ham juda ko'p foydalaniladi. (Masalan, aktiv asosiy vositalar, aktiv hisob-varaqalari, aktiv moddalar va h.k.) Ularning har biri o'z mazmuniga va ahamiyatli jihatiga ega. Ammo, korxonaning o'ziga nisbatan umumiy ishlatiladigan yagona jihat bu- korxonaning bozor aktivligi hamda ish aktivligi ko'rsatkichlaridir.

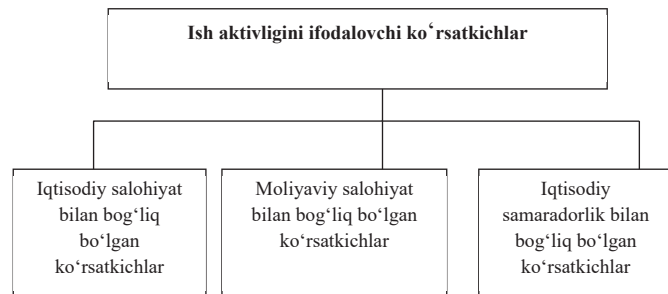
Ish aktivligi-korxonaning bozordagi nufuzini, obro'sini, shuhratini, dong tartatishini belgilab beruvchi sifat belgisidir. Bu jihatlar o'z navbatida uning mijozlariga xos tushuncha hamdir. Bu sifat belgilari ortida albatta korxonalar mahsulot, ish va xizmatlarining raqobatdoshligi turadi.

Korxonalarining nufuzi (obro'si, shuxrati, dong taratishi) negizida turuvchi mahsulot, ish va xizmatlarning raqobatdoshligi bozor aktivligini ham belgilab beradi. Bu jihatlar nafaqat korxonaning balki makro ko'lamda tarmoqning (iqtisodiyot sektori), davlatning ham nufuzini, shuxratini oshiradi. Bundan ko'rinib turibdiki ish va bozor aktivligi bir biriga bog'liq va uzviylikdagi tushunchalar sifatida qaraladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning ish va bozor aktivligi ko'rsatkichlari ularning moliyaviy holatiga baho berishda muhim hisoblanadi. Ish faolligini xarakterlovchi ko'rsatkichlarni biz ilgari ham aniqlaganmiz. Lekin ularni ish faolligi ko'rsatkichlari deb emas balki, asosiy va joriy aktivlarni aylanishi, qarz majburiyatlarni aylanishi sifatida o'rganganmiz. Bu ko'rsatkichlarni korxonalar moliyaviy holatiga baho berishdagi ahamiyati, muhimligidan kelib chiqib, ularni alohida o'rganish va tavsiflash lozim, deb o'ylaymiz.

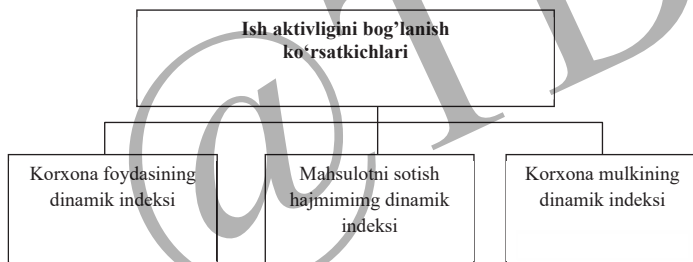
Iqtisodchi olim M.Yu.Rahimovning o'quv qo'llanmasida: "Xo'jalik subyektlarining ish faolligi deganda, uning asosiy va joriy aktivlarini aylanuvchanligi, qarzlarni oqlanuvchanligi tushuniladi"⁴¹ deb ta'rif berilgan.

Mamlakatimizning etuk iqtisodchi olimlari M.Q.Pardaev va B.A.Xasanovlarning fikricha ish aktivligi deb: «Korxonani o'z maqsadiga erishish yo'lida iqtisodiy va moliyaviy salohiyatdan samarali foydalanish evaziga muntazam ravishda iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan iborat chora-tadbirlarga aytiladi»⁴². Mualliflar tomonidan quyidagi ko'rsatkichlar tizimi tarkiblanadi (5.1-chizma).

5.1-chizma. Ish aktivligini ifodalovchi ko'rsatkichlar

Iqtisod fanlari doktori, professor. E.Akramov tomonidan korxonada moliyaviy barqarorligini ta'minlashning muhim omili sifatida olingan ish faolligi ko'rsatkichi korxonada iqtisodiy o'sishga, korxonani bir hil darajada rivojlanishiga olib keluvchi, mahsulotni ishlab chiqarish rejalarini bajarilishiga imkon beruvchi, sotishni ko'lamini oshirishga olib keluvchi muhim dastak sifatida qaraladi⁴³ (5.2-chizma). Muallif tomonidan korxonada ish aktivligining quyidagi bog'lanishi keltiriladi. Bu qoida xalqaro amaliyotda «Korxonada iqtisodini oltin qoidasi» deb yuritiladi.

5.2-chizma. Ish aktivligini bog'lanish ko'rsatkichlari

⁴¹ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2015.

⁴² Pardaev M.Q., Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012.

⁴³ Akramov E.A. Korxonalarning moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Moliya, 2003.

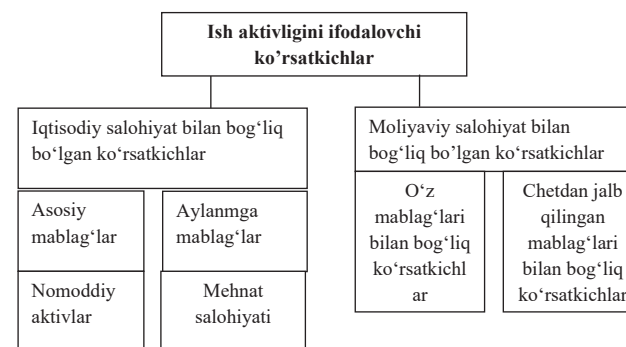
Iqtisodchi olim M.Raximov tomonidan ish aktivligini quyidagi ko'rsatkichlar tizimi orqali o'rganish tavsiya etiladi⁴⁴ (5.1-jadval).

5.1- jadval

Korxonada ish aktivligini tavsiflovchi koeffitsientlar

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi formulasi
Korxonada aktivlarini aylanuvchanlik koeff.(Ka)	$Ka = MST/A$ MST – Mahsulot sotishdan sof tushum A – Aktivlarni o'rtacha yillik qiymati
Uzoq muddatli aktivlarni aylanuvchanlik koeff.(Kuma)	$Kuma = MST/UMA$ Uma-uzoq muddatli aktivlarni o'rtacha yillik qiymati
Aylanma mablag'larni aylanuvchanlik koeff.(Kam)	$Kam = MST/Am$ Am-aylanma mablag'larni o'rtacha yillik qiymati
Zahira va xarajatlarni aylanuvchanlik koeff.(Kzx)	$Kzx = MST/Zx$ Zx-zahira va xarajatlarni o'rtacha yillik qiymati
Xususiy kapitalni aylanuvchanligi koeff.(Kxx)	$Kxx = MST/Umm$ Umm-O'z mablag'lari manbasini o'rtacha yillik qiymati
Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik koeff.(Kdm)	$Kdm = MST/Dm$ Dm-debitorlik majburiyatlari
Debitorlik majburiyatlari aylanishini o'rtacha muddati (Kd)	$Kd = 360/Kdm$
Kreditorlik majburiyatlarini aylanuvchanlik koeff.(Kkm)	$Kkm = MST/Km$ Km-kreditorlik majburiyatlari
Kreditorlik majburiyatlarini aylanish davri (Ka)	$Ka = 360/Kkm$
Pul mablag'larini aylanuvchanligi (Kp)	$Kp = MST/Pm$ Pm-pul mablag'lari

Xo'jalik subyektlarining ish aktivligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni quyidagi tarkibda o'rganish tavsiya qilinadi (5.3-chizma).

5.3-chizma. Ish aktivligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

⁴⁴ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2015.

Demak, ish aktivligi deganda, xo'jalik subyektlarining asosiy va aylanma mablag'lar hamda o'z mablag'lari va chetdan jalb qilingan mablag'lari bilan bog'liq aylanuvchanlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosida iqtisodiy salohiyatini oshirish hamda moliyaviy barqarorligini ta'minlash borasidagi amaliy tadbirlarga aytiladi.

Bozor aktivligi, korxonaning bozordagi nufuzi va obro'sini, anglatuvchi indikator sifatida qaraladi. Firma va kompaniyalarni bozor aktivligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar qatoriga ularni xususiy kapitalning birlik ko'rsatkichlarining foydalilik va daromadlik darajasini harakterlovchi ko'rsatkichlar kiritiladi.

Davlat mulkini xususiylashtirish natijasida tashkil etilgan aksionerlik jamiyatlarini mulkiy jamg'armalarini shakllantirishda ular tomonidan chiqarilgan aksiyalarni joylashtirish muhim masala hisoblanadi. Aksiyalarni dastlabki, nominal qiymati shakllantirish, firma va kompaniyalarning ish aktivligi, foydaligi ta'sirida o'zgarib boruvchi aksiyalarning bozor qiymatlarini o'rganish asosida firma va kompaniyalarni dividend siyosatiga ham baho berish mumkin.

Aksiyalarning bozor qiymati, birlamchi va ikkilamchi bozorda firma va kompaniya aksiyalarini narxlarini oshishini tavsiflaydi. Firma va kompaniyalarni bozordagi aktivligini esa bitta aksiyaning daromadlik, foydalilik darajasi ta'minlaydi. Bunga bevosita firma va kompaniyalarni dividend siyosatining ta'siri, firma va kompaniyaning rentabellik darajasi, moliyaviy barqarorligi, to'lovga qobilligi kabi ko'rsatkichlar ta'sir etadi.

Firma va kompaniyalarning bozor aktivligini ifodalovchi ko'rsatkichlarga quyidagi ko'rsatkichlar kiritiladi (5.2-jadval).

5.2- jadval

Firma va kompaniyalarning bozor aktivligini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash formulasi

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi ifodasi
1	2
Bitta aksiyaning daromadligi (Da)	$Da = Asf/Abb$ Asf-bitta aksiya to'g'ri keladigan sof foyda Abb-bitta aksiyaning bozor bahosi
Bitta aksiyaning haqiqiy daromadligi (Ad)	$Ad = Ads/Ank$ Ads-bitta aksiyaga to'g'ri keladigan dividend summasi Ank-bitta aksiyaning nominal qiymati
Bitta aksiyaning kurs farqi koeff.(Kak)	$Kak = Asb-Aob/Ank$ Asb-aksiyani sotish bahosi Aob-aksiyani sotib olish bahosi
Aksiyaga to'langan dividendlar salmog'i koeff.(Katd)	$Katd = Tdus/Sf$ Tdum-to'langan dividendlarning umumiy summasi Sf-korxonaga sof foydasi

Ish aktivligi tahlilining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilanadi⁴⁵:

- ish aktivligini tahlil etish orqali firma va kompaniyalar moliyaviy va iqtisodiy salohiyatini ko'tarish;

- firma va kompaniyalarning bozordagi o'rni va aktivligini tahlil etish va uni o'stirish imkoniyatlarini ko'rsatib berish;

- ish aktivligini firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga ta'sirini baholash;

- firma va kompaniyalada majburiyatlarni maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish;

- pul va likvid mablag'larni aylanuvchanligini tezlashtirish yuzasidan chora-tadbirlarni belgilash;

- tovarlar va zahiralarni korxonada turib qolmasligi, ularni aylanuvchanligini ta'minlash yo'l-yo'riqlarini belgilash.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida nafaqat firma va kompaniyalar ish aktivligi, balki, ularning bozor aktivligini oshirishga ham muhim ahamiyat qaratish lozim.

5.2. Firma va kompaniyalar ish aktivligini asosiy va aylanma kapital bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari tahlili

Iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida xo'jalik subyektlarining moliyaviy barqarorligini baholashda ish aktivligini tahlil qilish asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib hisoblanadi. Tahlil natijalaridan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlarini aniqlash va ularni ishlab chiqarish aylanmasiga jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishda foydalaniladi.

Turli mulkdagi korxonalarining faoliyatlari asosiy va aylanma mablag'larga bevosita bog'liqdir. Ushbu mablag'lar xo'jalik yurituvchi subyektlar tashkil qilinganidan e'tiboran foydalaniladi va ko'paytirib boriladi. Shu boisdan ham korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda ularni ish aktivligini tahlil qilish muhim masala hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish hajmini keng ko'lamda kengaytirish va ularni rivojlanishi bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi. Bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifati o'ta yuqori va xaridorgir bo'lishi olinadigan foydani oshishiga, ularning moliyaviy-xo'jalik faoliyatining yaxshilanishiga hamda moliyaviy barqarorlikka erishishlariga olib keladi. Albatta bunday yuqori samaradorlikka erishishda ularni uzoq muddatli va joriy aktivlar bilan kerakli darajada ta'minlanganligi va samarali foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosiy o'rinni egallaydi.

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida xo'jalik subyektlarining ish faolligini tahlil qilishda uzoq muddatli aktivlarni aylanish ko'rsatkichlarga baho berish muhim hisoblanadi. Tahlil obyekti "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya balansi aktiv qismi tarkibida asosiy o'rinni asosiy vositalarning ulushi egallagan. Korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik darajasi, ularning aylanish ko'rsatkichlari, samarali foydalanish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda, mehnat unumdorligini oshirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

⁴⁵ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv-uslubiy qo'llanma. -T.: Iqtisod- moliya, 2013.

Korxonalar faoliyat yuritishlari uchun ma'lum miqdorda asosiy vositalarga ega bo'ladilar. Asosiy vositalar milliy boylikning asosiy qismini tashkil etadi. Asosiy vositalarning ahamiyati shundan iboratki, ular mehnat jarayonida mulkiy shaklini saqlab qolib, har bir bosqichdan keyin ishlab chiqarish sohasini tark etmaydi. Ularning qiymati mahsulotga darhol emas, qismlarga bo'lingan holda bosqichma-bosqich o'tib boradi. Xo'jalik subyekti aniq baholangan aktivdan iqtisodiy foyda olishda ishonchi bo'lgan taqdirdagina asosiy vositalarni aktiv sifatida tan oladi.

Xo'jalik subyektlari faoliyatida asosiy vositalarning rolini quyidagicha izohlash mumkin:

- asosiy vositalar ishchi kapitalini harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi.
- asosiy vositalar korxonada ish unumini o'stirishni muhim omili;
- korxonada iqtisodiy salohiyatini o'stirishning muhim omili;
- holati, harakati va samaradorligi bo'yicha moliyaviy barqarorlikni ta'minlashni muhim omildir.

Korxonaning asosiy fondlari uzluksiz foydalanishda bo'ladilar. Shu sababli asosiy fondlarning bir qismi ekiradi, ishdan chiqadi, boshqalari esa foydalanishga joriy etiladi. Binobarin, asosiy fondlarning texnik holati ulardan samarali foydalanish darajasiga ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashuviga qarab aktiv va passiv asosiy vositalarga bo'linadi. Ishlab chiqarish hajmi asosiy vositalarni aktiv qismiga ko'p jihatdan bog'liq. Ularning passiv qismi esa ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liqlikka ega emas, ular faqat ishlab chiqarish uchun sharoit yaratadi xolos.

Iqtisodiyotga oid adabiyotlarda asosiy vositalarning aktiv qismi to'g'risida aniq bir to'xtamga kelinmagan. Bir guruh iqtisodchilar⁴⁶ bino va inshootlardan tashqari jami asosiy vositalarni, ikkinchi guruhdagilar mashina va ukunalar, transport vositalarini aktiv qismga kiritadilar. Bino va inshootlar asosiy vositalarning passiv qismiga kirsam ham, ammo elektr quvvati, neftni qayta ishlash, gaz va boshqa sohalarda inshootlar aktiv qism tarkibiga kiradi. Demak, asosiy vositalarning aktiv qismiga mashina va ukunalar, kompyuter jihozlari va hisoblash texnikasi, transport vositalarini kiritish mumkin. Aktiv qismining yuqori bo'lishi fond progressivligini ifodalaydi.

Hozirgi sharoitda korxonalar ishlab chiqarishni barqaror rivojlantirishi uchun etarli asosiy vositalarga ega bo'lishlari bilan birga ulardan samarali foydalanishlari kerak. Chunki, asosiy vositalar bilan etarli darajada ta'minlangan bo'lsa-yu, lekin ulardan samarali foydalanmasa, u holda korxonaning ish aktivligi va samaradorligi pasayib ketadi.

⁴⁶ Dontsova L.V., Nikifirova N.A. Analiz buxgalterskoy (finansovoy) otchetnosti. Praktikum. – M.: Delo i servis, 2018. Sheremet A.D. Metodika finansovogo analiza. Uchebnoe posobie. - M.: IPO, "MP" 2012. , Pardaev M.Q , Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012., Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.:Sano-standart, 2017., Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik -T.: Fan va texnologiya, 2012.

Xo'jalik subyektlarining ishchanlik aktivligini tahlil qilishda asosiy vositalarning aylanuvchanlik ko'rsatkichlariga baho berish muhim hisoblanadi. Asosiy vositalarni aylanuvchanlik koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

Asosiy vositalarni aylanuvchanlik koeffitsienti = Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum / Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati

Asosiy vositalarni aylanuvchanligiga (samaradorligi) ta'sir etuvchi omillar sifatida; mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tushum summasini o'zgarishi va asosiy vositalarning yillik o'rtacha qiymatlari o'zgarishini kiritish mumkin.

Asosiy vositalarni aylanish koeffitsienti orqali ularni bitta aylanishga ketgan vaqtini ham aniqlash mumkin. Mazkur ko'rsatkich quyidagi hisob-kitob orqali aniqlanadi:

Asosiy vositalarni aylanish kuni = Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati x 360 / Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum

Lekin asosiy vositalarni aylanish kunini aniqlash iqtisodiy jihatdan mazmunga ega emas, deb qaraladi. Chunki, asosiy vositalarni aylanish davri har qanday holatda ham bir yildan ortiq muddatga rejalashtiriladi. Agar shu shart bo'lmaganida edi, ular ham moddiy aylanma mablag'lari qatoriga kiritilgan bo'lar edi.

Asosiy vositalarni aylanuvchanligi ularni tarkibi bo'yicha ham o'rganilishi mumkin. Masalan, faoliyat yo'nalishlari bo'yicha band qilingan asosiy vositalar bo'yicha, aktiv yoki passiv asosiy vositalar bo'yicha, asosiy vositalarni turi bo'yicha va xokazo.

Asosiy vositalarni tahlil qilishda ularning samaradorlik ko'rsatkichlariga baho beriladi. Asosiy vositalardan samarali foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlarni omilli tahlil qilish asosida mahsulot ishlab chiqarish hajmini yoki fondlar samarasini oshirish yuzasidan ichki ho'jalik imkoniyatlari mavjudligi aniqlanadi.

Asosiy fondlardan foydalanishning umumlashtiruvchi ko'rsatkichi bo'lib fondan olinadigan samara hisoblanadi. U asosiy ishlab chiqarish fondlarining bir so'mi yoki ming so'mi hisobiga bir yil ichida qancha mahsulot chiqarilganligini ko'rsatadi. Masalan, korxonaning yillik mahsuloti 100 million so'mni tashkil etsin, asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati esa 50 million so'm deydik. Bunday holda fondan olinadigan samara 2 so'mga teng bo'ladi. Demak, fond samarasi ko'rsatkichini aniqlash uchun sof tushum yoki tovar mahsuloti hajmini asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga bo'linadi.

Buni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin:

Fond samarasi = Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum / Asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymati

Fond samarasi ko'rsatkichi jami asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatiga va alohida ularning aktiv qismining qiymatiga nisbatan aniqlanadi. Fond samarasi ko'rsatkichining aksi fond sig'imi ko'rsatkichi bo'lib, u quyidagicha aniqlanadi:

Fond sig'imi = Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati / Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum

Korxonada asosiy vositalar qiymatiga qanchalik ko'p sof tushum olinsa, bu vositalardan samarali foydalanilgan deb baholanadi.

Mahsulot, ish va xizmatlar sotishdan erishilgan sof tushum hajmi, baho o'zgarishlari ta'sirida bo'lsada, qiymat o'lchamida o'rganiladigan asosiy vositalar samaradorligi e'lon qilinadigan amaldagi hisobotlarda mahsulot hajmini ifodalovchi yagona ko'rsatkichdir.

Korxonada fond samarasini oshirish imkoniyatlarini umumlashtirish tahlil etish bosqichining yakuni hisoblanadi. Unda tahlil etish natijalaridan kelib chiqqan holda korxonada asosiy vositalarning samaradorligini oshirish yo'nalishlari belgilanadi.

Endi asosiy fondlardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni havola qilamiz (5.3-jadval).

5.3-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati asosiy fondlarining samaradorlik darajasini tahlili

Ko'rsatkichlar	Mahsulotlar (ish, xizmatlar) sotishdan olingan sof tushum hajmi (ming so'm)	Asosiy fondlarning o'rtacha qiymati (ming so'm)	Fond samarasi (1 u/2 u) (so'm)	Fond sig'imi (2 u/1u) (so'm)
A	1	2	3	4
Yil boshi	89577498,00	103757784,00	0,86	1,16
Yil oxiri	249943612,00	102211740,5	2,44	0,41
Farqi (+,-)	+160366114,00	-1546043,5	+1,58	-0,75

5.3-jadvaldan ko'rinishicha, hisobot yili boshida tahlil obyektida asosiy fondlardan olingan samara 0,86 so'mni, oxirida esa 2,44 so'mni tashkil qilgan holda, 1,58 so'mga oshdi. Demak, jamiyatda hisobot davri boshida bir so'mlik asosiy fondlarga 0,86 so'mlik, yil oxirida 2,44 so'mlik sof tushum hajmi to'g'ri kelgan. Fond samarasi hajmini oshishiga esa asosiy vositalarning qiymatini kamayganligi sabab bo'lgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»⁴⁷ gi 2015- yil 28- iyuldagi 207-sonli qarori bo'yicha mazkur ko'rsatkichni yillarni dinamik ravishda taqqoslagan holda o'sishi ijobiy baholanadi. Tahliliy hisob-kitoblardan korxonada fond samarasi ko'rsatkichini oshganligini ko'rish mumkin.

Fond sig'imi ko'rsatkichi esa 0,75 so'mga oshdi. Demak, jamiyatda yil boshida bir so'mlik sof tushumga 1,16 so'mlik, oxirida esa 0,41 so'mlik asosiy fondlar qiymati to'g'ri keldi.

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi 160366114,00 ming so'mga oshdi. Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatdi:

⁴⁷ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 30-son, 397-modda).

1. Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymatini o'zgarishi (ekstensiv omil).
 $(-1546043,5) \times 0,86 = -1329597,41$ ming so'm.

2. Asosiy fondlardan olinadigan samaraning o'zgarishi (intensiv omil).
 $+1,58 \times 102211740,5 = +161494549,99$ ming so'm.

Shunday qilib, ikki omil ta'sirining o'zgarishi taxminan, sof tushum hajmidagi umumiy farqni beradi, ya'ni $(-1329597,41) + 161494549,99 = 160164952,58$ ming so'm. Raqamlarni butunlash hisobiga 201161,42 ming so'mga farq hosil bo'ldi (160366114,00 – 160164952,58).

Endi omillar ta'sirini zanjirli almashtirish usuli orqali hisoblaymiz (5.4-jadval).

5.4-jadval

Zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlangan hisob-kitob

Hisobning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Natijaviy ko'rsatkich – Sof tushum (1 u x 2 u)	Oldingi hisobga nisbatan farq, (+,-)
		asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati	fond samarasi		
A	B	1	2	3	4
1	-	103757784,00	0,86	89231694,24	-
2	1	102211740,5	0,86	87902096,83	-1329597,41
3	2	102211740,5	2,44	249396646,82	+161494549,99

Omillar balansi: +160164952,58 ming so'm

Raqamlarni butunlash hisobiga 201161,42 ming so'mga farq hosil bo'ldi (160366114,00 – 160164952,58).

Demak, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida asosiy vositalar hajmini 1546043,5 ming so'mga kamayishi natijasida mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi 1329597,41 ming so'mga pasaygan. Asosiy fondlardan olinadigan samaraning 1,58 so'mga oshishi esa sof tushum hajmini 161494549,99 ming so'mga ko'payishiga sabab bo'lgan. Jamiyatda sof tushum hajmi intensiv omil, ya'ni fond samarasi hajmini oshishi hisobiga ro'y bergan.

Iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida xo'jalik subyektlarining ish aktivligini baholashda joriy aktivlarni tahlil qilish asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib hisoblanadi. Tahlil natijalaridan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlarini aniqlash va ularni ishlab chiqarish aylanmasiga jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishda foydalaniladi.

Turli mulkdagi korxonalarining faoliyatlari asosiy va aylanma mablag'larga bevosita bog'liqdir. Ushbu mablag'lar xo'jalik yurituvchi subyektlar tashkil

qilinganidan e'tiboran foydalaniladi va ko'paytirib boriladi. Shu boisdan ham korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda ularni joriy aktivlarini tahlil qilish muhim masala hisoblanadi.

Xo'jalik subyektlari ishchanlik aktivligi tahlili jarayonida etakchi o'rinni aylanma mablag'larini ifodalovchi ko'rsatkichlarga baho berish egallaydi.

Xo'jalik subyektlari moliyaviy holati tahlilida asosiy o'rinni aylanma mablag'larini ifodalovchi ko'rsatkichlarga baho berish egallaydi. Iqtisodchi olimlar M.Q.Pardaev va B.A.Xasanovlarning fikricha: "Korxonaning aylanma mablag'lari – uning aylanma fondlar, muomala fondlari va boshqa harakatdagi aktivlarda turgan pul mablag'laridir. Ular asosiy fondlardan farqli o'laroq, to'xtovsiz harakatda bo'ladi. Chunki bir ishlab chiqarish sikli mobaynida to'liq iste'mol qilinib, o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazgan holda ham buyum-natura ko'rinishida, ham qiymat shaklida tiklanadi"⁴⁸. Turli mulkdagi korxonalarining faoliyatlarini aylanma mablag'larga ham bevosita bog'liqdir. Ushbu mablag'lar xo'jalik yurituvchi subyektlar tashkil qilinganidan e'tiboran foydalaniladi va ko'paytirib boriladi.

Tahlil jarayonida aylanma mablag'larini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlash va tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu muammoning hal qilinishida olimlar bir to'xtamga kelishgan. Ya'ni, aylanma mablag'larini ifodalash uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishni tavsiya qilinmoqda. Ammo qanday ko'rsatkichlardan foydalanish va ularni tasniflash bo'yicha olimlar o'rtasida turli qarashlar mavjud. Ayrim darsliklarda⁴⁹ ba'zi qismlaridagina "Korxonalarining aktivlari tahlili" qisqa qarab chiqilgan. Ayrim tadqiqotchilar aylanma mablag'larini ifodalovchi ko'rsatkichlarni uchga bo'lib o'rganishni tavsiya qilishadilar. Masalan, "Iqtisodiy tahlil"⁵⁰ darsligida aylanma mablag'larini baholovchi ko'rsatkichlar uning holatini, harakatini va samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarga bo'lingan (5.4-chizma).

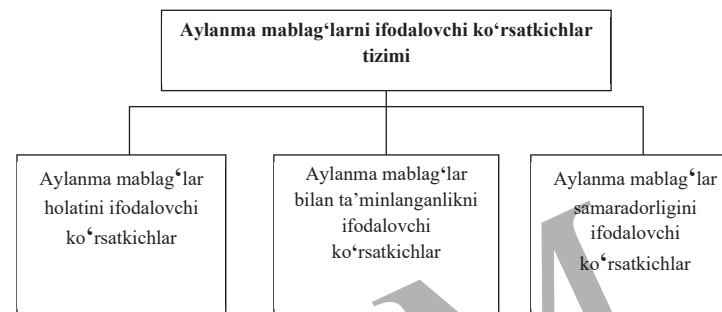
Aylanma mablag'larini holatini bildiruvchi ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi: aylanma mablag'lar summasi, uning o'rtacha qiymati, umumiy mablag'lardagi hissasi, aylanma mablag'larning tarkibiy tuzilishi, aylanma mablag'lardagi o'z mablag'lari summasi, ularning dinamikasi va hokazo.

Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilishda aylanma mablag'larning summasi va aylanish tezligini belgilangan me'yorlar bilan taqoslash, o'zining va qarz mablag'larining muomaladagi ishtirokini aniqlash, aylanma mablag'larning umumiy hajmi va turlari bo'yicha shakllari va manbalarini o'rganib chiqish lozim bo'ladi.

⁴⁸ Pardaev M.Q., Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Cho'lpon, 2012.

⁴⁹ Dontsova L.V., Nikifirova N.A. Analiz buxgalterskoy (finanfovoy) otchetnosti . Praktikum. – M.: Delo I servis, 2018.

⁵⁰ Pardaev M.Q., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Print Line Group, 2017.

5.4-chizma. Aylanma mablag'larini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ularning aylanish tezligi, daromadliligi va rentabelliligi bilan, ya'ni aylanma mablag'larning bir so'miga to'g'ri keladigan foyda miqdori bilan belgilanadi.

Keyingi yillarda chop etilgan, bevosita korxonaning moliyaviy holatini baholashga bag'ishlangan iqtisodiy adabiyotda⁵¹ ham ushbu masala nazardan chetda qolgan. Bevosita moliyaviy tahlilga bag'ishlangan adabiyotlarda ham aylanma mablag'larini ifodalovchi ko'rsatkichlarga kam e'tibor berilgan. Tabiiyki, bunday yondoshish qo'yilgan muammoning to'liq hal bo'lishi uchun etarli emas.

Iqtisodchi olim T.Sh.Shog'iyosov⁵² tomonidan aylanma mablag'lar quyidagi tarkibda berilgan (5.5-chizma).

Aylanma mablag'lar	
Aylanma fondi	Muomala fondi
Ishlab chiqarish zahiralari	Tayyor mahsulot
Tugallanmagan ishlab chiqarish	Debitorlik qarzlari
Kelgusi davr sarflari	Kassa, hisob-kitob schyotidagi pul mablag'lari

5.5-chizma. Aylanma mablag'lar tarkibi

Iqtisodchi olim T.Sh.Shog'iyosov tomonidan: "Aylanma mablag'lar tahlilining asosiy maqsadi – aylanma kapitalni boshqarishda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash, ulardan intensiv va samarali foydalanish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat" deb ko'rsatilgan. Aylanma mablag'lar tuzilmasini tahlili shuni ko'rsatadiki, korxonaning moliyaviy barqarorligi ko'p jihatdan mablag'larini aylanish bosqichlari jarayonlarini optimal joylashiga bog'liq.

Aylanma mablag'lar tahlilining mazmuni, uning oldiga qo'yilgan vazifalaridan kelib chiqadi. Tahlilda ashyoviy resurslar bilan korxonaning ta'minlanganlik darajasiga, ulardan samarali foydalanishning holatiga, mahsulot hajmini o'stirishda ashyolarni to'g'ri boshqarishning ahamiyatiga, ashyoviy

⁵¹ Selezneva N.N., Ionova A.F. Finansoviy analiz. Uchebnik. –M.: Infra-M, 2017.

⁵² Shog'iyosov T.Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: Fan va texnologiya, 2012. –232 b.

resurslarni iqtisod qilish yuzasidan ichki imkoniyatlarni belgilash va yo'lga qo'yishga muhim ahamiyat beriladi.

Aylanma mablag'lar tahlil qilinayotganda ularga qo'yilgan mablag'lar holati, ta'minlanganligi va ulardan foydalanish samaradorligini aks ettiradigan ko'rsatkichlarni aniqlash va o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan aylanma mablag'lardan samarali foydalanish tahlilining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar ko'rsatilgan⁵³:

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)lar ishlab chiqarish va sotish hajmini o'stirish;

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larning is-te'molchilarga etib borishi va ular bo'yicha hujjatlar aylanishini tezlashtirish;

- aylanma mablag'lar bo'yicha me'yoriy zahiralarni saqlanishga amal qilish;

- aylanma mablag'larning me'yordan ortiqchaligini maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish (mollarni imtiyozli shartlardasotish, ijaraga berish va hokazolar);

- aylanma mablag'larni qayta baholashni balans tuzish sanasiga hisobga olish va to'g'ri belgilash;

- aylanma mablag'larni hisobdan chiqarishning xalqaro usullaridan foydalanish;

- korxonaning hisob siyosatini, shuningdek, aylanma mablag'larini baholash usulini belgilashda tarmoq rivoji va texnologik jarayonlarning murakkabligiga ahamiyat berish;

- tugallanmagan ishlab chiqarishni to'g'ri baholash;

- aylanma aktivlar aylanishini tezlashtirish maqsadida tovar va moddiy boyliklarni sotish bo'yicha hisob-kitoblarning zamonaviy shakllaridan foydalanish;

- mahsulotlarni markazlashgan holda sotib olish, sotuvchi va sotib oluvchining monopolligini cheklash;

- moddiy aylanma mablag'lardan samarali foydalanishda texnik va texnologik yangilanishni ta'minlash va hokazolar.

Aylanma mablag'lar holati tahlil qilinganda uning tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarga alohida ahamiyat berish lozim. Shu maqsadda aylanma mablag'lar tarkibiga kiruvchi har bir moddaning ulushi aniqlanadi va ularning summasi hamda ulushidagi o'zgarishlar hisoblanadi.

Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilishda aylanma mablag'larning summasi va aylanish tezligini belgilangan me'yorlar bilan taqqoslash, o'zining va qarz mablag'larining muomaladagi ishtirokini aniqlash, aylanma mablag'larning umumiy hajmi va turlari bo'yicha shakllari va manbalarini o'rganib chiqish lozim bo'ladi.

Ishlab chiqarish aylanma fondlari o'z tarkibiga ishlab chiqarish zahiralarni, pul mablag'larini olib, ular ishlab chiqarishning bir tsiklida foydalaniladi va qiymati ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tannarxiga to'liq o'tkaziladi. Ishlab chiqarishda ham asosiy, ham aylanma mablag'larni borligi, holati, ulardan foydalanish darajasi korxonalarining moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatadi.

⁵³ Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.:Sano-standart, 2017.

Masalan, asosiy vositalardan samarali foydalanilsa, mehnat unumdorligi oshadi, tannarx kamayadi, foyda ko'payadi, rentabellik darajasi ko'tariladi. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanilsa, mahsulot tannarxi kamayadi, foyda ko'payadi, rentabellik darajasi ko'tariladi. Lekin korxonalarining moliyaviy holati tahlil qilinganda, faqat bir muammo – aylanma mablag'larni aylanishi bilan korxonalarining moliyaviy holati o'rtasidagi aloqa tahlil etiladi, chunki aylanma mablag'larni aylanishini o'zgarishi korxonalar moliyaviy holatiga bevosita va miqdoran ta'sir ko'rsatadi. Undan tashqari amaliyot shuni ko'rsatadiki, aylanma mablag'larning aylanishi susaygan vaziyatda ham korxonaning moliyaviy holatining boshqa ko'rsatkichlari ijobiy va aksincha, aylanma mablag'larning aylanishi tezlashgan bo'lsa, korxonaning moliyaviy holatining boshqa ko'rsatkichlari yomonlashgan bo'lishi mumkin.

Aylanma mablag'lar tahlilining mazmuni, uning oldiga qo'yilgan vazifalaridan kelib chiqadi. Tahlilda ashyoviy resurslar bilan korxonaning ta'minlanganlik darajasiga, ulardan samarali foydalanishning holatiga, mahsulot hajmini o'stirishda ashyolarni to'g'ri boshqarishning ahamiyatiga, ashyoviy resurslarni iqtisod qilish yuzasidan ichki imkoniyatlarni belgilash va yo'lga qo'yishga muhim ahamiyat beriladi.

Aylanma mablag'lar tahlil qilinayotganda ularga qo'yilgan mablag'lar holati, ta'minlanganligi va ulardan foydalanish samaradorligini aks ettiradigan ko'rsatkichlarni aniqlash va o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Aylanma mablag'lar summasi asosida ular miqdori va muayyan turlarining o'sishi ishlab chiqarish va sotish hajmlari o'zgarishiga taqqoslanadi. SHuningdek, tovar-moddiy zahiralardagi mablag'lar holati, ta'minlanganligi va foydalanish samaradorligi aniqlanadi.

Aylanma mablag'lar tuzilishi har bir turining ular umumiy summasidagi ulushini hisob-kitob qilish yo'li bilan aniqlanadi va ularni pul mablag'lariga aylantirish yo'llari topiladi. Mablag'larning katta ulushi ishlab chiqarish zahiralari yoki tugallanmagan mahsulotda bo'lsa, korxonaning mablag'lari faqat mahsulot ishlab chiqarish va sotish tugaganidan keyingina qaytariladi. Tayyor mahsulotning ulushini o'sishi ham rahbariyatni tashvishlantirishi lozim. Chunki bu korxonaning mahsulotiga talab kamligidan dalolat berishi mumkin.

Hozirgi kunda ishlab chiqarish korxonalarini amaliyot talabiga moslashishga ta'sir qiluvchi muhim omillar qatorida ularni aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganligi, foydalanish samaradorligini tahlil qilish usullarini takomillashtirishni talab qilmoqda. Chunki, aylanma aktivlar harakatini tahlil qilish xo'jalik faoliyatini rivojlanishini ta'minlovchi muhim tadbirlardan biridir.

Korxonalarining aylanma mablag'lar bilan o'z vaqtida, zaruriy miqdorda, belgilangan sifatda hamda bir maromda ta'minlanganligi, ulardan ratsional foydalanish pirovardida uning iqtisodiy rivojlanishiga va taraqqiy etishi uchun har tomonlama ta'sir etadi.

Xo'jalik subyektlarining ishchanlik aktivligi tahlil qilinganda balans bo'yicha aylanma mablag'larni tuzilmasi aniqlanadi, o'zgarishlar o'rganiladi, mablag'lar qanchalik to'g'ri joylashtirilganligi aniqlanadi va korxonaning moliyaviy ahvolidagi

dastlabki baho beriladi. Tahlil jarayonida dastlab aylanma mablag'lar tarkibi va tuzilishiga baho berish lozim hisoblanadi. Buning uchun quyidagi jadvalni keltiramiz (5.5-jadval).

5.5-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati aylanma mablag'lari tarkibi tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishlar	
	Summa, m.s	Ulishi, %	Summa, m.s	Ulishi, %	Summa, m.s	Ulishi, %
2	3	4	5	6	7	8
Aylanma mablag'lar, jumladan	166638743,0 0	100	289449769,00	100	+122811026,00	-
Tovar-moddiy zahiralalar	60547411,00	36,33	213126944,00	73,63	-152579533,00	+37,3
Debitorlar	104695681,0 0	62,83	72303305,00	24,98	-32392376,00	-37,85
Pul mablag'lari	1172695,00	0,70	3824098,00	1,32	+2651403,00	+0,62
Qisqa muddatli investitsiyalar	204422,00	0,12	195422,00	0,07	-9000,00	-0,05

5.5-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati aylanma mablag'lari yil oxirida 289449769,00 ming so'mni tashkil qilib, 122811026,00 ming so'mga oshgan. Uning tarkibida tovar-moddiy zahiralarning ulushi yil boshida 36,33 foizni, oxirida esa 73,63 foizni tashkil qilgan. Korxonada aylanma mablag'lari tarkibida debitorlik qarzlarning salmog'i yil boshida 62,83 foiz, yil oxirida esa 24,98 foizni tashkil qilgan holda, 37,85 foizga kamaygan. Debitorlik qarzlari hajmining yuqoriligi uning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati aylanma mablag'lari tarkibida pul mablag'larining salmog'i yil boshidagi 0,70 foizdan yil oxiriga kelib 1,32 foizga ko'tarilgan. Jamiyatda qisqa muddatli investitsiyalarning ulushi aylanma mablag'lar tarkibida sezilarli emas, ya'ni mutanosib tarzda 0,12 va 0,07 foizni tashkil qiladi. Tahlil natijalaridan ko'rinib turibdiki, korxonada yil boshida joriy aylanma mablag'lari tarkibida debitorlik qarzlarning ulushi etakchi o'rinni egallagan bo'lsa, yil oxiriga kelib tovar-moddiy zahiralarning salmog'i etakchi o'ringa ega bo'ldi.

Xo'jalik subyektlarining aylanma mablag'lari tahlil qilinganda balans bo'yicha o'ziga qarashli aylanma mablag'larning mavjud summasi aniqlanadi va ular bilan qay darajada ta'minlanganligiga baho beriladi. Xorijiy mamlakatlarda o'z aylanma mablag'lari «Ishchi kapitali» deb ataladi. Iqtisodchi olim T.Sh Shog'iyosovning⁵⁴ fikricha: «Hisob-kitoblarga ko'ra o'z aylanma mablag'lari moddiy qiymatliklardagi aylanma mablag'laridan ortiq bo'lsa ham, amalda ularni yetishmaslik hollari ko'p korxonalarda uchraydi. Masalan, ishlab chiqarish

⁵⁴ Shog'iyosov T.Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: Fan va texnologiya, 2012.

zahiralarini, tayyor mahsulot qoldiqlarini me'yordan ortib ketishi, muddati o'tgan debitorlik qarzlari ortishi aylanma mablag'larini mavjud summasini kamayishiga olib keladi».

Tahlil uchun 5.6-jadvalni havola qilamiz.

5.6-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati mavjud o'ziga qarashli aylanma mablag'lari tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
A	1	2	3
1.O'z mablag'lari manbalari (1 sh. 480 satr)	119965378,00	72348385,00	-47616993,00
2.Uzoq muddatli kredit va qarzlari (1 sh. 570,580 satrlar)	21750000,00	10100000,00	-11650000,00
3.Jami manbalar (1 q+2q)	141715378,00	82448385,00	-59266993,00
4.Uzoq muddatli aktivlar (1 sh. 130 satr)	105941390,00	100595977,00	-5345413,00
5.O'z aylanma va unga tenglashtirilgan mablag'larni mavjud summasi (3 q-4q)	(+)35773988,00	(-)18147592,00	-17626396,00
6.Moddiy aylanma mablag'lar (tovar-moddiy zaxiralalar) (1 sh. 140 satr)	60547411,00	213126944,00	-152579533,00
7.O'z aylanma mablag'larning ortiqchasi (+), yetishmasligi (-) (5 q-6 q)	(-)24773423,00	(-)194979352,00	+170205929,00
8. Moddiy aylanma mablag'larni qoplash koeffitsiyenti (5 q x100 :6 q), %	59,08	8,51	-50,57

5.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati o'z mavjud aylanma va unga tenglashtirilgan mablag'lari yil boshiga 35773988,00 ming so'mni, yil oxiriga kelib esa 18147592,00 ming so'mni tashkil qilgan holda, 17626396,00 ming so'mga kamaydi. Korxonada o'z aylanma mablag'larining etishmasligi yil boshida 24773423,00 ming so'mni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 194979352,00 ming so'mdan iborat bo'ldi. Demak, korxonada yil boshida zahira va xarajatlarning 59,08 foizi o'z aylanma mablag'lari bilan qoplangan, 40,92 foizi esa chetdan jalb qilingan qarzi mablag'lari hissasiga to'g'ri keladi. Yil oxirida esa zahira va xarajatlarning 8,51 foizi o'z aylanma mablag'lari bilan qoplangan bo'lsa, chetdan jalb qilingan qarzi mablag'larning hissasi 91,49 foizdan iborat bo'ldi.

Xo'jalik subyektlarida mavjud o'ziga qarashli aylanma mablag'larini tahlili iqtisodchi olimlar tomonidan boshqa usullarda ham hisoblab chiqilgan. Masalan,

iqtisodchi olimlarning o'quv qo'llanmalarida⁵⁵ ikkinchi hisoblash usuli berilgan. Endi ikkinchi usulda korxonani o'z aylanma mablag'larini mavjud summasi va ular bilan korxonani ta'minlanishi tahlilini quyidagi 5.7-jadvalda ko'rib chiqamiz.

5.7-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati o'z aylanma mablag'larini mavjud summasi va ular bilan korxonani ta'minlanishi

Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	O'zgarishi, (+, -)
1.O'z mablag'lari manbalari	119965378,00	72348385,00	-47616993,00
2.Uzoq muddatli aktivlar	105941390,00	100595977,00	-5345413,00
3.Joriy aktivlari	166638743,00	289449769,00	+122811026,00
4.O'z aylanma mablag'larini mavjud summasi (1q-2q)	14023988,00	(-)28247592,00	+14223604,00
5.O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti (4q/3q)	0,08	0,09	+0,01

Korxonani aylanma mablag'laridan samarali foydalanish tahlilidagi eng muhim ko'rsatkichlardan biri joriy aktivlarni o'z aylanma mablag'lari bilan qoplanish koeffitsientidir. Mazkur koeffitsient korxonani o'z aylanma mablag'larini qanchasi oborotga kiritilganligini ko'rsatadi. Mazkur koeffitsiyent ko'p holatlarga bog'liq. Uning miqdori va dinamikasi xususiida xalqaro hisob – tahlil amaliyotida umumiy tavsiyalar belgilanmagan. Bizning mamlakatimizda bu ko'rsatkichning me'yori 0,2. Demak, korxonani balansi tuzilishi qoniqarli, moliyaviy barqarorlikka erishish uchun joriy aktivlarni 20 foizini o'z aylanma mablag'lari tashkil etishi zarur.

Tahlil qilinayotgan korxonada joriy aktivlarni o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanishi yil davomida tavsiya etilgan me'yordan kichik bo'lgan: yil boshida 0,12 bandga (0,08 < 0,2), yil oxirida 0,11 bandga (0,330 > 0,2) o'zgaragan.

Korxonalarni o'z aylanma mablag'larini mavjud summasi va ular bilan ta'minlanishi tahlilida sof aylanma aktivlarni ham aniqlash muhim hisoblanadi. Joriy likvidlik koeffitsiyentining darajasi ko'p jihatdan zahiralarni tashkil etish manbalari uzoq muddatli majburiyat va korxonaning o'z kapitaliga bog'liq. Uning darajasini oshirish uchun o'z kapitalini manbalar bilan to'ldirish, aktivlar va debitorlik qarzlarni o'sishini turg'un holda saqlashdan iborat.

Iqtisodchi olim T.Sh.Shog'iyosov⁵⁶ tomonidan mazkur ko'rsatkichdan korxonani aktivliklik baholash va uzoq muddatli istiqbolda to'lovga qodirlikni aniqlashda foydalanish tavsiya qilingan. Aylanma aktivlarini qisqa muddatli majburiyatlardan ikki marotaba ortiq bo'lishi korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy holatini barqaror o'sishi uchun zamin yaratadi. Buning natijasida ishchi kapitali yoki “Sof aylanma aktiv” shakllanadi.

⁵⁵ Shog'iyosov T.Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: Fan va texnologiya, 2012. -235 b. Xasanov B.A. i dr. Analiz xozyaystvennoy deyatelnosti. Uchebnoe posobie. –T.: Sano-standart, 2017.

⁵⁶ Shog'iyosov T.Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: Fan va texnologiya, 2012. -260

Ishchi kapitali likvid rezervlari hisoblanib, kutilmagan hollarda vujudga keladigan pul tushumlari va qarzi majburiyatlari o'rtasidagi uzilishlar tufayli vujudga keladigan xarajatlarni qoplashga sarflanadi. Sof ishchi kapitali sof aktivning bir qismi, bank-kreditorlar uchun bank kreditini korxonaga qaytara olmagan hollarda undan garov sifatida foydalanadilar.

Tahlil uchun quyidagi 5.8-jadvalni tuzamiz.

5.8-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati sof aylanma aktivlarini aniqlash

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	O'zgarishi (+,-)
1	Aylanma aktivlari	166638743,00	289449769,00	+122811026,00
2	Joriy majburiyatlar	130865295,00	307597361,00	+176732066,00
3	Sof aylanma aktivlar (1sotr-2sotr)	(+) 35773448,00	(-) 18147592,00	-17626396,00

5.8-jadval natijasiga ko'ra “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati aylanma aktivlarini qisqa muddatli majburiyatlardan ortiqchaligi yil boshida 35773448,00 ming so'mni tashkil qilgan. Yil oxiriga kelib etishmaslik aylanma aktivlarni etishmasligi 18147592,00 ming so'mdan iborat bo'lgan. Sof aylanma aktivning mutloq summada dinamik tarzida o'zgarishi likvidlik darajani ham o'zgarishiga olib keladi. Bu ko'rsatkich joriy majburiyatlarni qoplanishidan so'ng hosil bo'lgan ortiqcha miqdorni ifodalaydi. Demak, bu ko'rsatkichni o'sishi korxonani likvidligini barqarorlanishini ifodalaydi. Lekin tahlil obyektida mazkur ko'rsatkichni 17626396,00 ming so'mga pasayganligini ko'rishimiz mumkin.

Iqtisodchi olim A.X.Sholimovning fikricha: “Moliyaviy tahlilning muhim qismini aylanma mablag'lardan samarali foydalanishni o'rganish egallaydi, bunda, aylanma mablag'lar ayniqsa, ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, debitorlik qarzlari, pul va valyuta mablag'lari, qimmatli qog'ozlar harakatini o'rganish muhimdir”⁵⁷.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ularning aylanish tezligi, daromadlilik va rentabilliligi bilan, ya'ni aylanma mablag'larning bir so'miga to'g'ri keladigan foyda miqdori bilan belgilanadi.

Aylanma mablag'larning aylanishi tezlatilsa, uning bir qismi tejaladi, qo'shimcha foyda barpo bo'ladi, undan ishlab chiqarishni kengaytirish uchun va boshqa maqsadlarda foydalanish mumkin. Aksincha, aylanma mablag'larning aylanishi sekinlashtirilsa, korxonaga aylanma mablag'lari etmay qoladi va korxonani faoliyatini davom ettirish uchun tashqi manbalardan (bank krediti va hokazo) foydalanib, korxonani aylanma mablag'larini to'ldirish kerak. SHU sababli korxonalarni aylanma mablag'larining aylanishini o'zgarishi va uni korxonalarining moliyaviy holatiga ta'siri tahlil etiladi.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishning asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

⁵⁷ Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.:Sano-standart, 2017.

-mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)lar ishlab chiqarish va sotish hajmini o'stirish;

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larning iste'molchilarga etib borishi va ular bo'yicha hujjatlar aylanishini tezlashtirish;

-aylanma mablag'lar bo'yicha me'yoriy zahiralarni saqlanishiga amal qilish;

-aylanma mablag'larning me'yordan ortiqchaligini maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish (mollarni imtiyozli shartlarda sotish, ijaraga berish va hokozolar);

- aylanma mablag'larni qayta baholashni balans tuzish sanasiga hisobga olish va to'g'ri belgilash;

- aylanma mablag'larni hisobdan chiqarishning xalqaro usullaridan foydalanish;

- korxonaning hisob siyosatini, shuningdek, aylanma mablag'larini baholash usulini belgilashda tarmoq rivoji va texnologik jarayonlarning murakkabligiga ahamiyat berish;

- tugallanmagan ishlab chiqarishni to'g'ri baholash;

- aylanma aktivlar aylanishini tezlashtirish maqsadida tovar va moddiy boyliklarni sotish bo'yicha hisob-kitoblarning zamonaviy shakllaridan foydalanish;

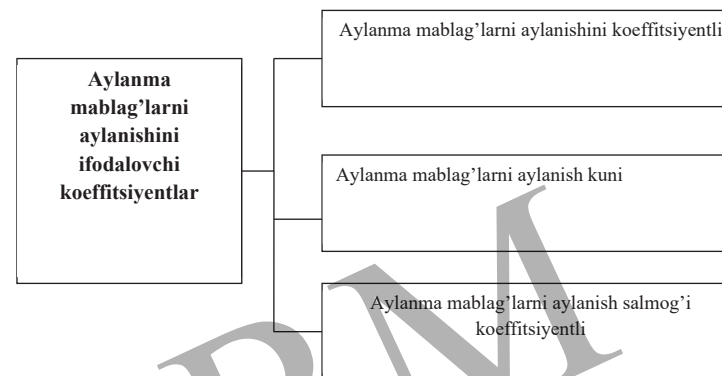
- moddiy aylanma mablag'lardan samarali foydalanishda texnik va texnologik yangilanishni ta'minlash va hokozolar.

Aylanma aktivlardagi mablag'lardan foydalanish samaradorligi ular aylanishi, rentabelligi va mablag'lar aylanishi tezlashishi (sekinlashishi) oqibatida ozod bo'lgan (qo'shimcha jalb qilingan) mablag'lar summasi bo'yicha topiladi.

Iqtisodchi olimlar A.V.Vahabov va A.T.Ibrohimovlarning darsligida aylanish ko'rsatkichlari borasida: "Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi deganda, ularning pulga aylanish tezligi tushuniladi. Aylanuvchanlik korxonada faoliyatining samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkich bo'lib, u asosda biznesni boshqarishda resurslar cheklanganligi va ulardan umumli foydalanish darajasi tahlil qilinadi va uning muhim yo'nalishlari belgilanadi"⁵⁸ deb fikr bildirilgan.

Aylanma mablag'larni aylanishini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi (5.6-chizma).

1.Aylanma mablag'larni aylanish koeffitsienti = Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum /Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati. Ushbu koeffitsient aylanma mablag'larni bir yilda necha marta aylanishini bildiradi.

5.6-chizma. Aylanma mablag'larni aylanishini ifodalovchi koeffitsientlar

2.Aylanma mablag'larni aylanish kuni = Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati x Hisobot davr kuni (360) /Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum. Aylanish kuni, aylanma mablag'larni bir marta aylanib chiqish uchun necha kun ketganini ifodalaydi.

3.Aylanma mablag'larni aylanish salmog'i koeffitsienti = Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati / Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum. Ushbu koeffitsient aylanma mablag'larni oborotda, ya'ni realizatsiya hajmida tutgan o'rnini ifodalaydi.

Aylanma mablag'larni aylanishini bir oyligini, bir kvartalligini, yarim yilligini va bir yilligini aniqlash va tahlil qilish mumkin. Aylanma mablag'larni aylanishini tezlashishi aylanma mablag'larni ishlab chiqarishdan bir qismini ozod qilinishiga, aylanma mablag'larni sekinlashuvi esa ishlab chiqarishga aylanma mablag'larni qo'shimcha jalb qilinishiga olib keladi.

Aylanma mablag'larni aylanishini tezlashuvi natijasida qancha aylanma mablag'larni ishlab chiqarishdan ozod qilinganligini yoki aylanma mablag'larni aylanishini sekinlashuvi natijasida qancha aylanma mablag'larni qo'shimcha ishlab chiqarishga jalb etilishini aniqlash uchun aylanma mablag'larni aylanishini tezlashgan yoki sekinlashgan kunini bir kunlik oborot summasiga ko'paytirish kerak. Ularning tahlilini 5.9-jadvalda ko'rib chiqamiz.

5.9-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati 2018 yil oxirida aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti 1,10 bandni tashkil qilgan holda 0,55 koeffitsientga oshdi. Aylanish kuni yil boshida 655,6 kuni, oxirida esa 328,4 kuni tashkil qilgan holda 327,2 kunga sekinlashgan. Buning natijasida ularning aylanish salmog'i koeffitsienti ham 0,91 bandga kamaygan. Bir kunlik oborot hajmi hisobot yili boshida 248826,4 ming so'mni, oxirida esa 694287,8 ming so'mni tashkil qilib, 445461,4 ming so'mga oshgan. Jamiyatning aylanma mablag'larining aylanishini tezlashishi natijasida

⁵⁸ Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013.

5.9-jadval
“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati aylanma mablag‘larini aylanish ko‘rsatkichlarini tahlili

Ko‘rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
1.Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum	89577498,00	249943612,00	+160366114,00
2.Aylanma mablag‘larni o‘rtacha yillik qiymati	163132243,5	228044256,00	+64912012,5
3.Hisobot davridagi kun	360	360	-
4.Aylanma mablag‘larning aylanish koeffitsienti (1:2).	0,55	1,10	+0,55
5.Aylanma mablag‘larni aylanish kuni (2x360:1).	655, 6	328,4	-327,2
6.Aylanma mablag‘larni aylanish salmog‘i koeffitsienti (2:1).	1,82	0,91	-0,91
7.Bir kunlik oborot (1:360).	248826,4	694287,8	+445461,4
8.Aylanma mablag‘larni aylanishini tezlashuvi natijasida ortiqcha mablag‘larni olish: a)kun hisobida B)summmada, ming so‘mda: -327,2x 694287,8=-227171,96			- 327,2 -227171,96

tezlashuvi natijasida olinishi mumkin bo‘lgan ortiqcha mablag‘lar 227171,96 ming so‘mni tashkil qilgan. Bunday natijani korxonaga uchun ijobiy baholamoq lozim.

Aylanma mablag‘lar aylanuvchanligini tezlashuvining asosiy sabablari tahlil obyektida aylanma mablag‘lar aylanish tezligini oshganligi hisoblanadi.

Endi 5.9-jadval ma‘lumotlari asosida aylanma mablag‘larni aylanish kunini o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillar hisob-kitobini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz (5.10 -jadval).

5.10 -jadval

Aylanma mablag‘larni aylanish kunini o‘zgarishiga ta‘sir qiluvchi omillarni zanjirli almashtirish usuli bilan aniqlash

Hisobni tar-tib soni	Almashtirishni tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Umumlashgan ko‘rsatkich – Aylanma mablag‘larni aylanish kuni	Oldingi hisobga nisbatan farq (+,-)
		Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum	Aylanma mablag‘larni o‘rtacha yillik qoldig‘i		
A	V	1	2	3 (2x360:1)	4
1	-	89577498,00	163132243,5	655, 6	-
2	1	249943612,00	163132243,5	234,7	-420,9
3	2	249943612,00	228044256,00	328,4	+93,7

Omillar balansi: -327,2 kun

5.10-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinishicha, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida aylanma mablag‘larning aylanish kuni 327,2 kunga tezlashgan. Bu o‘zgarish quyidagi omillar ta‘sirida sodir bo‘lgan:

1.Sof tushum hajmining 160366114,00 ming so‘mga oshishi, aylanma mablag‘larning aylanish kunini 420,9 kunga tezlashtirgan.

2.Aylanma mablag‘larning yillik qoldig‘ining 64912012,5 ming so‘mga oshishi natijasida aylanma mablag‘lar aylanish kuni 93,7kunga sekinlashgan.

Shunday qilib, barcha omillar ta‘siri natijaning umumiy o‘zgarishiga teng: $(-420,9+93,7)=-327,2$ kun.

Demak, aylanma mablag‘larning tezlashuvining asosiy sababi jamiyatda sof tushum hajmini oshishi bo‘lgan.

Shunday qilib, aylanma mablag‘larning aylanib turishini tahlil qilish – ularni moliyaviy holati barqarorligi tahlilining asosiy bosqichlaridan biri bo‘lib, u hamma vaqt korxonaga rahbari, tahlilchilar va auditorlarning e‘tibor markazida bo‘lishi lozim.

Xo‘jalik subyektlariga iqtisodiy erkinlik berilishi tufayli ko‘pchilik korxonalar ish faoliyatini jadal sur‘atlar bilan rivojlantirish uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri respublikadagi va xorijiy firma va kompaniyalar bilan aloqa qilmoqdalar. Lekin shuni eslatib o‘tish kerakki, hisob-kitoblar o‘z vaqtida amalga oshirilmaganligi bois ko‘pchilik xo‘jalik subyektlarida debitorlik va kreditorlik qarzlari o‘sib bormoqda. Shu boisdan mamlakatda ushbu salbiy oqibatlarini bartaraf qilish bo‘yicha barcha ishlar amalga oshirilishi lozim.

Iqtisodchi olim M.Q.Pardaev tomonidan: “Debitorlik qarzi – korxonaning aylanmasidan chiqib qolgan va boshqa jismoniy hamda yuridik shaxslarda turgan mablag‘laridir”⁵⁹ deb ta‘rif berilgan. Korxonani o‘z mablag‘lari yoki boshqa korxonalarning mablag‘lari bu qarzlarni qoplash manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarni hosil bo‘lishi bilan bog‘liq moliyaviy ahvolning yomonlashuvi davlatning moliyaviy holatida ham aks etadi, chunki bularning bari byudjet to‘lovlarining kelib tushmasligi, tovar aylanishi hajmining kamayishi, kassa rejasining bajarilmasligiga olib keladi.

Iqtisodchi olimlar A.Vahabov va A.Ibrohimovlarning: «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» darsligida debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tahlili maqsadiga quyidagicha ta‘rif berilgan: «Tahlil etishning asosiy maqsadi - debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining aylanish davrini tezlashtirish asosida korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash borasida chora-tadbirlar belgilashdan iborat»⁶⁰.

Debitorlik majburiyatlari tarkibi deganda uning yuzaga chiqish qatorlari yoki o‘rni tushuniladi. Debitorlik qarzlarning tahlili ularning yil boshiga va yil oxiridagi summasi hamda tuzilmasini qiyoslash, bir yillik farqini aniqlashdan boshlanadi.

Quyidagi 5.11-jadvalda “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati debitorlik qarzlari tarkibi va tuzilishini ko‘rib chiqamiz.

⁵⁹ Pardaev M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O‘quv qo‘llanma. –T.: Print line group, 2017.

⁶⁰ Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013

5.11-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati debitor qarzlari tarkibi va tuzilmasini tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi		Yil oxiri		Farq (+,-)	
	summa, m.c.	salmog'i, %	summa, m.s.	salmog'i, %	summa, m.s.	salmog'i %
A	1	2	3	4	5	6
Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitob	43149571,00	41,21	20223234,00	27,97	-22926337,00	-13,24
Sho'ba va qaram jamiyatlarga qarzlari	392400,00	0,37	-	-	-	-
Mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo'naklar	55860869,00	53,35	50421864,00	69,74	-5439005,00	+16,39
Byudjetga soliq va to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari	4320057,00	4,13	1510025,00	2,09	-2810032,00	-2,04
Davlatning maqsadli fondlari va sug'urta bo'yicha bo'nak to'lovlari	22446,00	0,02	22358,00	0,03	-88,00	+0,01
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzlari	851583,00	0,08	56939,00	0,08	-794644,00	-
Boshqa debitorlik qarzlari	98755,00	0,09	66343,00	0,09	-32412,00	-
Jami debitorlik qarzlari	104695681,00	100	72303305,00	100	-32392376,00	-

5.11-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida debitorlik qarzlari hisobot yili oxirida 72303305,00 ming so'mni tashkil qilgan holda, 32392376,00 ming so'mga kamaygan. Yil boshida uning tarkibida mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo'naklar ulushi 53,35 foizni tashkil qilgan holda etakchi o'rinni egallagan, xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar ulushi esa 41,21 foizni tashkil qildi. Byudjetga soliq va to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari salmog'i esa atigi 4,13 foizdan iborat bo'lib, qolgan ko'rsatkichlarning salmog'i ham sezilarli darajada emas. . 2018 yil oxirida ham uning tarkibida mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo'naklar salmog'i 69,74 foizni tashkil qilgan holda, asosiy o'rinni egallagan. Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitobning salmog'i esa 27,97 foizdan iborat bo'lib, uning mutloq hajmi 22926337,00 ming so'mga kamaydi. Demak, korxonada ma'muriyati debitorlik qarzlari undirish choralarini izlab topgan. Albatta, mazkur holat korxonaning to'lov qobiliyatiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Debitorlik qarzlari tahlilida ularning aylanuvchanligiga alohida e'tibor beriladi. Negaki debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik darajasi korxonada faoliyatiga baho berishning muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi deganda qarz majburiyatlarining undirib olish muddati va ularning aylanish koeffitsienti tushuniladi. Bu bevosita bugungi yuzaga kelgan majburiyatning necha kundan keyin naqd pulga aylanish darajasini xarakterlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»⁶¹ gi qarori qabul qilindi. (2015 yil 28 iyuldagi 207-sonli). Mazkur qarorning ijrosi bo'yicha «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlari to'g'risida»gi Nizom tasdiqlandi. Ushbu nizomda debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini tahlil qilish bo'yicha quyidagi ko'rsatkich berilgan (5.12-jadval).

5.12-jadval

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini aylanish kuni tahlili hisob-kitobi

Ko'rsatkich	Aniqlanish formulasi	Me'yori	Mazmuni
Debitorlik qarzlarning aylanish kuni	Debitorlik qarzlarning aylanish kuni = Hisobot davridani kelendar kunlar miqdori / (Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum _r / Debitorlik qarzlarning o'rtacha yillik qiymati	Me'yori belgilanmagan. Ahamiyati korxonaning tarmoq bo'yicha faoliyati masshtabiga bog'liq. Mazkur ko'rsatkichni past bo'lishi xaridor va buyurtmachilar korxonada oldidagi o'z qarzlari tez to'layotganligini ko'rsatadi.	Debitorlik majburiyatlarini uzish tezligini o'lchaydi. Korxonani xaridor va buyurtmachilardan o'z mahsulotlarini sotishdan olingan to'lovni qanchalik tez o'layotganliklarini Mazkur koeffitsient ko'rsatadi.
Kreditorlik majburiyatlarining aylanish kuni	Kreditorlik majburiyatlarining aylanish kuni = Hisobot davridani kelendar kunlar miqdori / (Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum _r / Kreditorlik majburiyatlarining o'rtacha yillik qiymati	Me'yori belgilanmagan. Ahamiyati korxonaning tarmoq bo'yicha faoliyati masshtabiga bog'liq. YUqori ko'rsatkich korxonani to'lanmagan kreditorlik majburiyatlari qoldig'i ko'pligini ko'rsatadi.	Mol etkazib beruvchi va pudratchilar oldidagi majburiyatlarini uzish tezligi Mazkur koeffitsient korxonani necha kunda kreditorlik majburiyatlarini o'rtacha qiymatini uzish muddatini ko'rsatadi.

Debitorlik majburiyatlarining aylanish ko'rsatkichlarining hisob-kitobini 5.13-jadvalda keltiramiz.

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarori.

5.13-jadval
“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida debitorlik qarzlarning
aylanuvchanligini tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
1.Debitorlik qarzlari o'rtacha qiymati, ming so'm	102532749,00	88499493,00	-14033256,00
2.Mahsulot sotishdan olingan sof tushum, ming so'm	89577498,00	249943612,00	+160366114,00
3.Aylanma aktivlar, ming so'm	166638743,00	289449769,00	+122811026,00
4.Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti (2 : 1)	0,87	2,82	+1,95
5.Debitorlik qarzlarning aylanish davri, kunda (1x360 /2)	413,79	127,66	-286,13
6.Aylanma aktivlar tarkibida debitorlik qarzlari, % (1:3x100)	61,53	30,57	-30,96

5.13-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida debitorlik qarzlarning o'rtacha qiymati hajmi hisobot yili oxiri yil boshiga nisbatan 14033256,00 ming so'mga oshgan. Debitorlik qarzlarning undirilish davri esa hisobot davri boshiga nisbatan 286,13 kunga sekinlashgan. Bu holatni ijobiy deb baholash mumkin. Jamiyatda hisobot yilida debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti 1,95 koeffitsientga oshgan. Yil boshida jamiyat aylanma aktivlari tarkibida debitorlik qarzlari salmog'i 61,53 foizdan yil oxiriga kelib 30,57 fozga pasaygan holda, 30,96 foizga kamaygan.

5.3. Firma va kompaniyalar ish aktivligini qarz kapitali bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari tahlili

Firma va kompaniyalar iqtisodiy harakatda, albatta, qarz kapitaliga zaruriyat sezadilar. Negaki, biznesni dastlabki qadamiga etarli mablag' tadbirkorlarda doimo, etarli darajada bo'lavermaydi yoki umuman bo'lmaydi. Iqtisodi rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, faoliyatni, biznesni 90 foizi qarz kapitali hisobiga yo'lga qo'yiladi.

Bundan ko'rinib turibdiki, korxonalar doimo aniq biznes-loyihalari, rejaları asosida qarz kapitali jalb qiladilar va uni ishlatishdan foyda olishga harakat qiladilar.

Qarz kapitalini uch xil shaklini ko'rib mumkin;

1. Uzoq muddatli qarz kapitali;
2. Qisqa muddatli qarz kapitali;
3. Kreditorlik majburiyati (kundalik majburiyat).

Iqtisodchi olim L.A.Bernsteyn tomonidan tahlilning asosiy maqsadi sifatida quyidagilar ko'rsatilgan: korxonaga qo'yilgan kapitalning asosiy manbalarini farqlash va turkumlash: aksionerlarni turlari va huquqlarini aniqlash (korxonaga tugatilganda).

Majburiyatlarni aylanuvchanligi deganda, ularning oqlanuvchanlik darajasi va davri tushuniladi.

Firma va kompaniyalar ish aktivligini harakterlovchi ko'rsatkichlar qatorida yuqoridagi ko'rsatkichlardan tashkari o'z kapitalini aylanuvchanlik darajasi va davri ham o'rganiladi.

O'z mablag'larini aylanuvchanlik koeffitsienti mahsulot sotishdan olingan tushum summasini xususiy mablag'larni yillik o'rtacha qiymatiga bo'liq asosida topiladi.

Majburiyatlar aylanuvchanligini topishda mahsulot sotishdan olingan tushum summasi uzoq va qisqa muddatli majburiyatlarga, kreditorlik majburiyatlariga bo'linadi.

Aylanuvchanlik davri, ya'ni bitta aylanishga ketadigan vakti topish uchun joriy davrdagi kunlar soni (360, 180, 90, 30) aylanish koeffitsientini birlik ko'rsatkichlariga bo'linadi.

Tovarlari va xizmatlari bo'yicha barcha hisob-kitoblari har ikki tomon tasdiqlagan shartnomalarga muvofiq belgilangan muddatlarda bajarilishi shart. Majburiyatlarining buzilishi korxonalarda ishlab chiqarishda uzilishlarga olib keladi, to'lovlarni amalga oshirishlik zanjiriga hamda debitorlik va kreditorlik qarzlarning ko'payishiga, ularning moliyaviy ahvolini yomonlashuviga olib keladi.

Korxonalarda uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda, aniq va puxta ishlangan biznes-rejaga va investitsion loyixalarga e'tibor berish lozim. Lekin ungacha, albatta ushbu xo'jalik subyektining moliyaviy ahvoli o'rganilishi lozim. Kredit resurslarini jalb etishning turli tahlillarini ham ta'kidlab o'tish lozim. Endi tadqiqot obyekti majburiyatlari tarkibini ko'rsatkichni tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni tuzamiz (5.14-jadval).

5.14-jadval
“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati majburiyatlari tarkibini tahlil qilish

Balans passivi	Yil boshi		Yil oxiri		Farq (+, -)	
	Summa, m.s.	Sal-mog'i, %	Summa, m.s.	Sal-mog'i, %	Summa, m.s.	Sal-mog'i, %
Majburiyatlar. Jumladan:	152615295,00	100	317697361,00	100	+165082066,00	-
1.Uzoq muddatli majburiyatlar. Undan:	21750000,00	14,25	10100000,00	3,18	-11650000,00	-11,07
1.1.Uzoq muddatli bank kreditlari	21750000,00	14,25	10100000,00	3,18	-11650000,00	-11,07
2.Qisqa muddatli majburiyatlar	130865295,00	85,75	307597361,00	96,82	+176732066,00	+11,07
2.1.Joriy kreditorlik majburiyatlari	98068259,00	64,26	34224802,00	10,77	+63843457,00	-53,49
2.2.Qisqa muddatli bank kreditlari	29810000,00	19,53	-	-	-	-
2.3.Qisqa muddatli qarzlari	2987036,00	1,96	273372559,00	86,05	+270385523,00	+84,09

Yuqoridagi 5.14-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyatida majburiyatlar hajmi yil oxirida 317697361,00 ming so'mdan iborat bo'lib, 165082066,00 ming so'mga oshgan. Uning tarkibida uzoq muddatli majburiyatlarining ulushi yil boshidagi 14,25 foizdan yil oxiriga kelib 3,18 foizga tushgan. Qisqa muddatli majburiyatlarning ulushi esa yil boshida 85,75 foiz, yil oxirida esa 96,82 foizni tashkil qilgan holda, 11,07 foizga yoki uning mutloq hajmi esa 176732066,00 ming so'mga oshgan. Jamiyatda jami majburiyatlar tarkibida yil boshida joriy kreditorlik majburiyatlarining ulushi 64,26 foizni, qisqa muddatli bank kreditlari salmog'i 19,53 foizni egallagan. Qisqa muddatli qarzlarning ulushi yil boshida 1,96 foizni egallagan bo'lsa, yil oxiriga kelib 86,05 foizni tashkil qilgan holda 84,09 foizga oshgan. iborat bo'lgan. Yil oxiriga kelib esa kreditorlik majburiyatlari salmog'i esa 88,80 foizni egallagan. Demak, jamiyatda hisobot davrida majburiyatlarning asosiy qismini qisqa muddatli majburiyatlarning ulushi egallagan.

Iqtisodchi olimlar tomonidan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishi bo'yicha quyidagi sabab qatorlar tarkibi ko'rsatilgan⁶²:

- o'zaro hisob-kitoblarda tomonlarning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- tovarlarni ortib jo'natish va sotishda hisob-kitoblarning zamonaviy shakllarining cheklanganligi;
- mulk va unga egalik qilishda ma'sullik hissining yo'qligi;
- o'zaro shartnomaviy munosabatlarning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi;
- daromadlarni tan olish yuzasidan korxonalar tarmoq xususiyatidan kelib chiqilmaganligi;
- xarajatlar tarkibiga kiruvchi ish va xizmatlarni hisobga olishda qat'iy hujjatlashtirish mezonlarining yo'qligi;
- xodimlar va kapital egalari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy shartlarning yo'qligi;
- kredit tashkilotlari bilan mijoz o'rtasida bo'ladigan munosabatlarda korxonalar faoliyatini baholashning uslubiy asoslaridagi kamchiliklar;
- sug'urta tashkilotlari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy davlat qonunchilik mexanizmining mavjud emasligi va h.k. sabablarni kiritish mumkin.

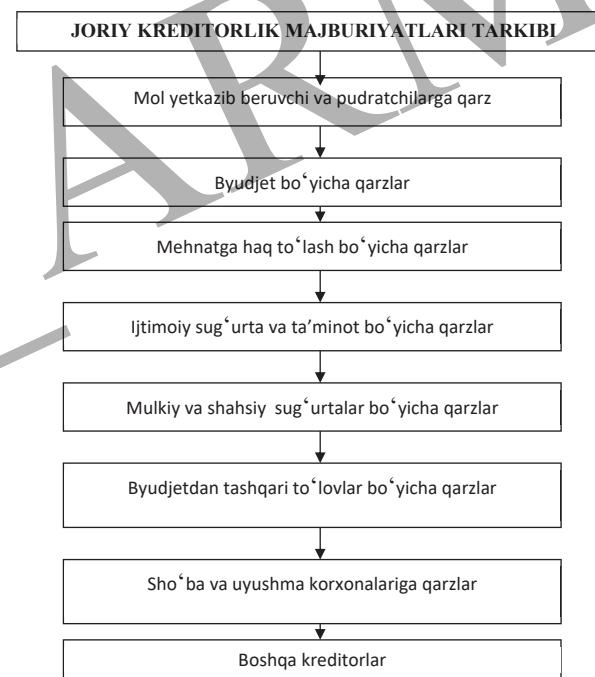
Xo'jalik yurituvchi subyektlarning kreditorlik majburiyatlarini tahlil qilish orqali ularni moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga baho berish bugungi kunning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki barcha korxonalar va tashkilotlarning bozorda faoliyat ko'rsatishida zarur shart- hisob kitob va moliyaviy intizomga qat'iy rioya qilishdir. Joriy majburiyatlar tarkibida kreditorlik majburiyatlarining ko'payib ketishi ham korxonalar faoliyat natijaviyligiga sezilarli ta'sir etadi. Negaki, uning holati ishlab chiqarish jarayoniga va uning boshqa tashkilotlar bilan bo'ladigan oldi-sotdi munosabatlariga ta'sir etadi. Natijada ular o'rtasida ishonchsizlik tug'iladi.

Kreditorlik qarzi qaytarilganda majburiyatlar summasi kamayadi. Shuningdek, aylanma mablag'lar, ya'ni pul mablag'lari, tovar-moddiy boyliklar

⁶² Vahabov A.V., Ishonqulov N.N., Ibrohomov A.T. Moliyaviy va boshqariy tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013.

ham kamayadi. Bunday holatda buxgalteriya balansining yakuniy summasi kamayadi, qarz korxonaning mablag'lari hisobidan uziladi. Hozirgi sharoitida muddati o'tgan kreditorlik qarzlari bo'lmaganligi ham moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi muhim omildir.

Korxonada debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishining asosiy sababi hisob-kitoblarda to'lovlar muddatining yoki sanasining turli hisobot davriga tushib qolishidir. Bunda debitorlik, kreditorlik majburiyatlarining yuzaga chiqishiga har qanday holda ham yo'l quyiladi. Agarda mahsulotlar ortib jo'natish orqali sotiladigan bo'lsa, bunda to'lovlar amalga oshirish sanasiga qadar, agarda tovarlar pulini oldindan to'lash asosida sotiladigan bo'lsa bunda ham tovarlarni jo'natish sanasiga qadar majburiyat, qarz sifatida hisobda aks ettiriladi. Quyidagi 3.3-chizmada kreditorlik majburiyatlari tarkibini ko'rish mumkin.

5.7-chizma. Joriy kreditorlik majburiyatlari tarkibi

Iqtisodchi olimlarning: "Joriy kreditorlik qarzi – boshqa jismoniy va yuridik shaxslardan vaqtincha jalb etilgan mablag'lardir. Ulardan shu korxonaning aylanmasida vaqtincha foydalaniladi. Ularni to'lash muddati kelganda bu mablag'lar aylanma mablag'lar summasidan olib berilishi kerak"⁶³ deb bildirilgan.

⁶³ Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. -T.:Lesson-press, 2016.

Quyidagi 5.7-jadvalda tahlil obyektining joriy kreditorlik majburiyatlari tarkibini ko'rib chiqamiz.

5.14-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatining joriy kreditorlik majburiyatlari tarkibini tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi		Yil oxiri		Farq (+,-)	
	summa, m.s.	salmog'i, %	summa, m.s.	salmog'i, %	summa, m.s.	salmog'i, %
Mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga qarzlari	46150661,00	47,06	1998058,00	5,84	-44152603,00	-41,22
Sho'ba va qaram jamiyatlarga qarzlari	12000,00	0,01	-	-	-	-
Olingan bo'naklar	15814393,00	16,12	27126457,00	79,26	+11312064,00	+63,14
Byudjet bo'yicha qarzlari	2449398,00	2,50	4207903,00	12,29	+1758505,00	+9,79
Sug'urta bo'yicha qarzlari	-	-	75957,00	0,22	-	-
Maqsadli davlat fondiga to'lovlar bo'yicha qarzlari	673244,00	0,67	44681,00	0,13	-28563,00	-0,54
Ta'sischi'larga qarzlari	32337773,00	32,97	71305,00	0,21	-32266468,00	-32,76
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlari	515057,00	0,52	434600,00	1,27	-80457,00	+0,75
Boshqa kreditorlik qarzlari	115733,00	0,12	265841,00	0,78	+150108,00	+0,66
Jami kreditorlar	98068259,00	100	34224802,00	100	-63843457,00	-

5.14-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyatida yil oxirida kreditorlik majburiyatlari 34224802,00 ming so'mni tashkil qilgan holda, 63843457,00 ming so'mga kamaygan. Kreditorlik majburiyatlarining tuzilmasida ham o'zgarishlar bo'lgan. Uning tarkibida hisobot yili boshida mol etkazib beruvchi va pudratchilarga qarzlarning ulushi etakchi o'rinni egallagan, ya'ni uning ulushi 47,06 foizdan, ta'sischi'larga qarzlari 32,97 foiz, olingan bo'naklarning salmog'i 16,12 foizdan iborat bo'lgan. Boshqa ko'rsatkichlarning kreditorlik majburiyatidagi ulushi sezilarli bo'lmagan. Masalan, boshqa kreditorlik qarzlarning ulushi 0,12 foiz, mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlari ulushi esa 0,52 foiz, byudjet bo'yicha qarzlarning ulushi 2,50 foiz, maqsadli davlat fondiga to'lovlar bo'yicha qarzlari salmog'i 0,67 foizdan iborat bo'lgan.

Jamiyat kreditorlik majburiyatlari tarkibida hisobot yili oxirida olingan bo'naklarning ulushi asosiy o'rinni egallagan holda 79,26 foizdan iborat bo'lgan.

Uning mutloq hajmi 11312064,00 ming so'mga oshganligini ko'rish mumkin. Shu bilan birga mol etkazib beruvchi va pudratchilarga qarzlari salmog'i 5,84 foiz, Byudjet bo'yicha qarzlarning ulushi 12,29 foizdan iborat bo'lgan. Boshqa ko'rsatkichlarning kreditorlik majburiyatidagi ulushi sezilarli bo'lmagan. Demak, jamiyat boshqaruvi kreditorlik hajmini kamaytirish bo'yicha kerakli tadbirlarni amalga oshirganligi uchun uning mutloq hajmi kamaygan. Bu holat ijobiy sanaladi.

Xo'jalik subyektlari joriy kreditorlik majburiyatlarini tahlil qilishda ularning aylanuvchanlik koeffitsiyentlariga baho berish muhim hisoblanadi.

Iqtisodchi olimlar M.Yu.Raximovning o'quv qo'llanmasida: «Joriy majburiyalarining aylanuvchanligi deganda qarz majburiyatlarini to'lash muddati va ularning aylanish koeffitsiyenti tushuniladi. Bu bevosita bugungi yuzaga kelgan majburiyatning necha kundan keyin to'lashning aylanish darajasini xarakterlaydi»⁶⁴ deb ko'rsatilgan.

Iqtisodiy adabiyotda “Kreditorlik majburiyatlarini aylanuvchanligi deganda, ularning oqlanuvchanlik darajasi va davri tushuniladi”⁶⁵ deb bayon qilingan.

Joriy kreditorlik majburiyatlarini aylanishini ifodalovchi koeffitsiyentlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Joriy kreditorlik majburiyatlarini aylanish koeffitsiyenti = Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum / Joriy kreditorlik majburiyatlarini o'rtacha yillik qiymati hajmi. Ushbu koeffitsiyent joriy kreditorlik majburiyatlarini bir yilda necha marta aylanishini bildiradi.

2. Joriy kreditorlik majburiyatlarini aylanish kuni = Joriy kreditorlik majburiyatlar o'rtacha yillik qiymati hajmi x Hisobot davri kuni (360) / Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum. Aylanish kuni joriy kreditorlik majburiyatlarini bir marta aylanib chiqish uchun necha kun ketganini ifodalaydi.

Joriy majburiyatlarini aylanishini bir oyligini, bir kvartalligini, yarim yilligini va bir yilligini aniqlash va tahlil qilish mumkin.

Endi joriy majburiyatlarini aylanishini ifodalovchi koeffitsiyentlarning hisob-kitobini 5.15-jadvalda keltiramiz.

5.15-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati bo'yicha joriy kreditorlik majburiyatlarini aylanishi tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
1. Joriy kreditorlik majburiyatlarining o'rtacha qiymati	93845077,00	66146530,5	-27698546,5
2. Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum	89577498,00	249943612,00	+160366114,00
3. Joriy kreditorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsiyenti (2 : 1)	0,95	3,78	+2,83
4. Joriy kreditorlik majburiyatlarining aylanish davri, kunda (1x360:2)	378,95	95,24	-283,71

⁶⁴ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisod- moliya, 2015.

⁶⁵ Dontsova L.V., Nikifirova N.A. Analiz buxgalterskoy (finanfovoy) otchetnosti. Praktikum. – M.: Delo i servis, 2018.

5.15-jadvaldan ko‘rinishicha, tahlil qilinayotgan “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati joriy kreditorlik majburiyatlarining o‘rtacha yillik qiymati yil boshida 89577498,00 ming so‘mni, oxirida 66146530,5 ming so‘mni tashkil qilgan holda, 27698546,5 ming so‘mga kamaygan. Jamiyatda joriy kreditorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsienti yil oxirida 3,78 bandni tashkil qilib, 2,83 koeffitsientga oshgan. Kreditorlik majburiyatlarining aylanish davri yil oxirida 95,24 kunni tashkil qilgan holda 283,71 kunga tezlashgan. Ayniqsa, tahlil yillarida korxonada muddati o‘tgan kreditorlik qarzlarning yo‘qligi e‘tiborga loyiqdir. Jamiyatda hisobot yili davomida bankning uzoq muddatli kreditlaridan foydalangan.

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri bo‘lib hisoblanadi. Hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiy salohiyatini tobora mustahkamlash, aholi turmush faravonligini to‘xtovsiz oshirish va boshqa muhim vazifalarni samarali bajarilishi ko‘p jihatdan iqtisodiyotda xizmat ko‘rsatish korxonalarini barqaror rivojlanishiga ham bog‘liqdir. Ushbu tarmoqni davr talablaridan kelib chiqib faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlash esa, bevosita uning asosini tashkil qiluvchi xo‘jalik subyektlari faoliyatini har tomonlama rivojlantirilishi bilan amalga oshiriladi. Bu esa, o‘z navbatida ularning ishchanlik faoliyatiga baho berish maqsadida o‘z mablag‘lari manbalarini tahlil qilishni taqozo etadi.

Xususiy kapital korxonaning o‘z mablag‘lari manbaini asosini tashkil etuvchi ko‘rsatkich hisoblanib, u korxonaning moliyaviy holatini tavsiflovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Uning holatiga qarab jami mablag‘lar tarkibidan kelib chiqqan holda korxonaning iqtisodiy qaramligi yoki mustaqilligiga baho beriladi.

Korxonaning o‘z mablag‘lari manbalari ustav, qo‘shilgan va zahira sarmoyalar, taqsimlanmagan foyda, maqsadli tushumlar va fondlar, kelgusidagi xarajatlar va to‘lovlar zahiralari, kelgusi davrlar daromadlaridan iborat bo‘ladi.

Korxonaning o‘z mablag‘lari manbalarini tahlil qilish avvalambor buxgalteriya balans, passiv 1-bo‘limi asosida dastlab o‘z mablag‘lari manbalarining tarkibiy tuzilishini va ularning bir yildagi o‘zgarishini aniqlashdan boshlanadi.

Tahlil uchun 5.16-jadvalni havola qilamiz.

5.16-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati o‘z mablag‘lari manbalarini tarkibi

Ko‘rsatkichlar	Yil boshi		Yil oxiri		Farq (+, -)	
	Summa, m.s.	Sal-mog‘i, %	Summa, m.s.	Sal-mog‘i, %	Summa, m.s.	Sal-mog‘i, %
O‘z mablag‘lari manbalari. Undan:	119965378,00	100	72348385,00	100	-	-
A)ustav kapitali	8724441,00	7,27	8724441,00	12,06	-	+4,79
B)qo‘shilgan kapital	2610,00	0,002	2610,00	0,004	-	+0,002
V)zahira kapitali	86361930,00	71,99	86445550,00	56,40	+83620,00	-15,59
G)taqsimlanmagan foyda	24876397,00	20,74	(-)	31,53	-2052181,00	+10,79
			22824216,00			

5.16-jadval ma‘lumotlaridan “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati o‘z mablag‘lari manbalari hisobot yili oxirida 47616993,00 ming so‘mga kamaydi. Uning tarkibida hisobot yili davomida asosiy o‘rinni zahira kapitali ko‘rsatkichi egallagan bo‘lib, uning ulushi yil boshida 71,99 foizni, oxirida esa 56,40 foizni tashkil qiladi. 2018 yil boshida o‘z mablag‘lari manbalarida ustav kapitalining ulushi esa 7,27 foizni egallagan bo‘lsa, yil oxiriga kelib 56,40 foizdan iborat bo‘ldi. Qo‘shilgan kapitalning salmog‘i esa hisobot davrida sezilarli darajada bo‘lmagan bo‘lib, 0,002 foizni tashkil qiladi. Hisobot yili boshida jamiyat o‘z mablag‘lari tarkibida taqsimlanmagan foyda ulushi esa 20,74 foizni tashkil qildi. Yil oxirida esa jamiyatda 22824216,00 ming so‘m qoplanmagan zarar vujudga kelib, o‘z mablag‘lari manbalarining 31,53 foizidan iborat. Mablag‘larning ko‘paytirish manbalari tarkibida foyda alohida o‘rinni egallaydi. Foyda hajmining ko‘payishi eng avvalo Nizom jamg‘armasini to‘ldirishga va boshqa ehtiyot jamg‘armalari yaratilishga olib keladi. Demak, tahlil natijalaridan ko‘rinib turibdiki, jamiyatda hisobot davrida jami mulk manbalarining asosiy qismi zahira kapitali ulushiga to‘g‘ri kelmoqda.

Iqtisodchi olim M.Yu.Raximovning fikri: “Xo‘jalik subyektlari ish aktivligini tahlil qilishda xususiy kapitalning aylanuvchanlik koeffitsientga baho berish muhim hisoblanadi”⁶⁶. Aylanuvchanlik koeffitsientini tahlil uchun quyidagi 5.17-jadvalni keltiramiz.

5.17-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitali bilan bog‘liq bo‘lgan koeffitsientlarni tahlili

Ko‘rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Xususiy kapitalning yillik o‘rtacha qiymati, m.s.	118112382,00	96156881,5	-21955500,5
2. Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum, m.s.	89577498,00	249943612,00	+160366114,00
3.Xususiy kapitalni aylanuvchanlik koeffitsienti (2:1).	0,76	2,60	+1,84
4. Xususiy kapitalni aylanish davri, kunda (1x360:2)	473,68	138,50	-335,18
5.Xususiy kapitalni aylanish salmog‘i koeffitsienti (1/2)	1,32	0,38	-0,94

5.17-jadvaldan ko‘rinishicha, “Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitalning aylanuvchanlik koeffitsienti yil boshida 0,76 ni, oxirida esa 2,60 ni tashkil qilgan holda 1,84 koeffitsientga oshgan. Xususiy kapitalni aylanish salmog‘i koeffitsienti esa 0,94 koeffitsientga pasaygan. Jamiyatda xususiy kapitalning aylanish davri yil oxirida 138,50 kunni tashkil qilgan holda, 335,18 kunga kamaygan.

⁶⁶ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O‘quv qo‘llanma. –T.: Moliya, 2013.

Endi 5.17-jadval ma'lumotlari asosida xususiy kapitalni aylanish kunini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz (5.18 -jadval).

5.18 -jadval

Xususiy kapitalni aylanish kunini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar hisob-kitobi

Hisobni tartib soni	Almashtirishni tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Umumlashgan ko'rsatkich – Xususiy kapitalni aylanish kuni	Oldingi hisobga nisbatan farq (+,-)
		Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum	Xususiy kapitalni o'rtacha yillik qoldig'i		
A	V	1	2	3 (2x360:1)	4
1	-	89577498,00	118112382,00	473,68	-
2	1	249943612,00	118112382,00	170,12	-303,56
3	2	249943612,00	96156881,5	138,50	-31,62

Omillar balansi: -335,18 kun

5.18-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyatida xususiy kapitalni aylanish kuni 335,18 kunga tezlashgan. Bu o'zgarish quyidagi omillar ta'sirida sodir bo'lgan:

1. Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmining 160366114,00 ming so'mga oshishi, xususiy kapitalning aylanish kunini 303,56 kunga tezlashtirgan.

2. Xususiy kapitalning o'rtacha yillik qiymatining 21955500,5 ming so'mga kamayishi natijasida aylanish kuni 31,62 kunga tezlashgan.

Shunday qilib, barcha omillar ta'siri natijaning umumiy o'zgarishiga teng: $(-303,56) + (-31,62) = -335,18$ kun.

Tahlil natijalaridan ko'rinib turibdiki "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitali hisobot davrida kamaygan. Korxonada xususiy kapitalning kamayishi asosan taqsimlanmagan foyda hajmini kamayishi hisobiga bo'lgan. Chunki, xususiy kapital birinchi marta ta'sischi hisobidan tashkil topgan Nizom jamg'armasi orqali ta'minlangan bo'lsa, keyinchalik korxonada faoliyati davomida olingan foydadan ajratmalar evaziga oshishi lozim. Demak, xususiy kapitalni ko'paytirish uchun, eng avvalo, korxonada foydasini ko'paytirib borish kerak. Korxonaning foydasi har qanday xo'jalik faoliyatining natijasi bo'lib qolmasdan, balki samarali faoliyat natijasi hisoblanadi.

Korxonada ish faolligini oshirishning muhim tadbirlari:

- mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish jarayonini optimallashtirish;
- puxta o'ylangan moliyaviy reja asosida ish olib borish;
- aktivlarning aylanuvchanligini o'stirish yuzasidan hisob kitoblarning eng zamonaviy shakllariga o'tish;
- aktivlarni, mahsulot, ish xizmatlarni baholashni maqbul siyosatini yuritish;
- marketing tadqiqotlari ta'sirchanligini oshirish;
- investitsion jozibadorlik negizida mablag'lar harakatchanligini jadallashtirish noanaviy usullaridan foydalanish va.h.k.

5.4. Firma va kompaniyalar bozor aktivligi va uning omilli tahlili

Bozor aktivligi firma va kompaniyalarning bozordagi jozibadorligini harkatlaydi. Bozordagi jozibadorlikka odatda ikki xil karashlar mavjud. YA`ni keng manodagi va tor manodagi. Keng manoda jozibadorlik korxonaga investorlar, mol etkazib beruvchilar, raqobatchilar, haridor va buyurtmachilarni korxonaga bo'lgan ishonchini ifoda etsa tor manoda korxonada kimmatli kag'ozlarining birjada yoki bozordagi nufuzini ifodalaydi.

Firma va kompaniyalarning bozor aktivligiga baho berishning ko'rsatkichlar tizimi nihoyatda ko'p. Ularning eng muhimlari haqida yuqorida to'xtalgan edik. Tahliliy jihatdan barcha ko'rsatkichlarni o'rganish talab etilmaydi. Maqsad nimaga qaratilganligi va ularning axborotlarga qarab bozor aktivligining u yoki bu ko'rsatkichi, ko'rsatkichlar tizimi baholanadi.

Korxonaning bozordagi jozibadorligi yuzasidan, investorlar va hamkorlar, raqobatchilarni ko'pincha korxonada aksiyalarining daromadligi, foydaligi, aksiyaning bozordagi bahosining o'sish darajalari, aksiyaning dividendligi qiziqtiradi. Bu jihatlarda, moliyaviy holatdagi undagi o'zgarishlarni bozor indiqatorlari asosida baholashda har bitta ko'rsatkichni dinamik tahlil etishni, o'zgarish sabablarini chuqur tahlil etishni hamda aniq echimlar yuzasidan moliyaviy chora-tadbirlar rejasini tuzib olishni talab etadi.

Bozor aktivligi ko'rsatkichlarini omilli tahlili, har bitta ko'rsatkichni alohida uzgaruvchi birlik sifatida qarashni va o'zgarishlar sabablarini izohlashni harkatlaydi.

Bozor aktivligini oshirishning muhim jihatlari korxonaning dividend siyosatining qay tarzda yuritilishiga ham bog'liq. Odatda sof foydaning dividend to'lovlariga yo'nlirilgan qismi birinchi navbatda imtiyozli aksiya egalari, qolgan qismi esa oddiy aksiya egalari o'rtasida taqsimlanish lozim. Agar korxonaning bozordagi jozibadorligi oshib borsa albatta, aksiyalarni nafaqat dividend shaklida daromad keltirishi balki, kurs o'zgarishi hisobga ham daromad keltirishi mumkinligini unga ega bo'lishga harkatga undaydi.

Firma va kompaniyalar bozor aktivligini tahlili yuzasidan olib boriladigan ishlar ko'lamdorligi ularni tahlil etish metodikasini belgilashda asosiy jihatlarda quyidagilarga qaratiladi:

- korxonaning bozor aktivligi ko'rsatkichlarini tavsiflash;
- bozor aktivligini qiyosiy o'zgarishlarini baholash;
- korxonaning bozor aktivligini omilli tahlil etish;
- bozor aktivligini o'stirish yo'llarini belgilash;
- aksiyalarning birlamchi va ikkilamchi bozordagi holatini baholash
- bozor aktivligini moliya bozorini rivolantirishdagi jihatlari.

Bozor aktivligi va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi 5.9-jadvalda ko'rish mumkin.

5.9-jadval

Firma va kompaniyalarning bozor aktivligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar va ularni omilli tahlili

t/r	Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi formulasi	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi
		3			
1.	Bitta aksiyaning daromadligi (Da)	$Da=Asf/Abb$	1200	1600	+400
	Omillar ta'siri:	Dash		1300	+400
1.1.	Bitta aksiyaga keladigan sof foyda o'zgarishi ta'siri	$Dash-Dao'=Asfh/Abbo'-Asfo'/Abbo'$	x		+100
1.2	Bitta aksiyaning bozor bahosining o'zgarishi ta'siri	$Dah-Dash=Asfh/Abbh-Asfh/Abbo'$	x	x	+300
2.	Bitta aksiyaning xaqiqiy daromadligi(Ad)	$Ad=Ads/Anq$	2400	3100	+700
	Omillar ta'siri:	Adsh		3100	+700
2.1	Bitta aksiyaga keladigan dividend summasi	$Adsh-Ado'=Adsh/Anqo'-Adso'/Anqo'$	x	x	+700
2.2	Bitta aksiyaning nominal qiymati	X^*	x	x	x
3.	Bitta aksiyaning qurs farqi ko'eff.(Kak)	$Kak=Asb-Aob/Anq$	0.20	0.32	+0.12
	Omillar ta'siri:	Kaksh	x	032	+0.12
3.1.	Aksiyaning sotish olish va sotish bahosini o'zgarishi ta'siri	$Kaksh-Kakh=(Asbh-Aobh/Anqo')-(Asbo'-Aobo'/Anqo')$			+0.12
3.2.	Aksiyaning nominal qiymati	X^*	x	x	x
4.	Aksiyaga to'langan dividendlar salmog'i ko'eff.(Katd)	$Katd=Tdus/Sf$	0.25	0.37	+0.12
	Omillar ta'siri:	Katdsh	x	035	+0.12
4.1.	Dividend summasining o'zgarishi	$Katdsh-Katdo'=Tdush/Sfo'-Tduso'/Sfo'$	x	x	+0.10
4.2	Sof foydaning o'zgarishi	$Katdh-Katdsh=Tdush/Sfh-Tdush/Sfo'$	x	x	+0.02

*-nominal qiymati o'zgarigan hollarda hisob-kitob qilinadi

Korxonaning bozor aktivligini oshirishning amaliy chora tadbirlari sifatida quyidagilarni belgilash lozim:

-korxonaning bozordagi nufuzini oshirishning eng ishonchli yo'li ishlab chikarilgan mahsulot, ish va xizmatlarning sifatini oshirish, tashqi bozorga chiqish, faoliyat samaradorligi va natijaviyligini oshirib borish:

-korxonaning puxta uylangan ishlab chiqarish, tijorat va moliyaviy rejalarini aniq manzilli loyihalarini tuzib chiqish va ularda ilmiy yangiliklarga harajatlarni oshirish;

-korxonaning bozordagi nufuzini himoyalashning puxta qonunchilik mexanizmini ishlab chiqish.

-korxonalarning aniq va uzluksiz dividend siyosatini yo'lga qo'yish

Tayanch so'zlar: ish faolligi ko'rsatkichlari, bozor aktivligi ko'rsatkichlari, uzoq muddatli aktivlar aylanish koeffitsienti va aylanish kuni, aylanma mablag'larni aylanish koeffitsienti va aylanish kuni, xususiy kapitalning aylanish koeffitsienti va aylanish kuni, majburiyatlarning aylanuvchanligi, kreditorlik majburiyatlarini aylanish koeffitsienti va aylanish kuni, aksiya daromadligi, aksiya bahosi, aksiyani daromad salmog'i., ish aktivligini baholash, bozor aktivligini baholash, aktivlikni miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari.

Qisqa xulosa

Mazkur bobda talabalar ish va bozor aktivligining iqtisodiy mazmunini, firma va kompaniyalarda ish faolligini aylanishini ifodalovchi koeffitsientlarni tahlil qilishni, ish va bozor aktivligini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish usullarini hamda ularning darajasini oshirish masalalarini o'rganadilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Firma va kompaniyalar ish aktivligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar qatoriga qanday ko'rsatkichlar kiritiladi?

2. Firma va kompaniyalar bozor aktivligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar va ularning tavsifi?

4. Firma va kompaniyalar ish va bozor aktivligini tahlili qanday amalga oshiriladi?

5. Firma va kompaniyalarda ish va bozor aktivligini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tarkiblang va izohlang?

6. Firma va kompaniyalarda ish aktivligini va bozor aktivligini prognozlash deganda nimani tushunasiz va uning mazmunini tushuntirib bering?

7. Firma va kompaniyalar ish, bozor aktivligini o'stirishni iqtisodiy dastaklariga nimalar kiradi?

8. Firma va kompaniyalarni bozor aktivligini harakterlovchi ko'rsatkichlarni mulkchilikni boshqa shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarda aniqlash mumkinmi (aksionerlik jamiyatlaridan tashqari korxonalarda)?

9. Firma va kompaniyalar bozor va ish aktivligi ko'rsatkichlari darajasini qaysi yo'llar bilan oshirish mumkin?

10. Firma va kompaniyalar ish va bozor aktivligini tahlil etishda qanday uslubiy kamchiliklar mavjud deb o'ylaysiz?

Asosiy adabiyotlar

1. Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.
2. Pardayev M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Print Line Group, 2017.
3. Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Lesson-press, 2016.
4. Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik -T.: Fan va texnologiya, 2012.
5. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Учебник. –М.: Инфра-М, 2017.
6. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.
7. Tadjibayeva Sh., Xamidova S. Main Aspect of the Analysis of Business Activity in The Conditions of Economic Development. International Journal of Research in Management & Business Studies, Vol. 8 Issue 10. India. 2019

VI BOB. FIRMA VA KOMPANIYALAR KREDITGA LAYOQATLIGINI TAHLILI

6.1. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashning mezonlari va moliyaviy tahlil vazifalari

Korxonalar moliyaviy resurslarini to'g'ri va mohirona boshqarish uchun birinchi navbatda korxonaning moliyaviy ahvoli va resurslardan foydalanish samaradorligi aniqlanishi va tahlil qilinishi lozim bo'ladi.

Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligiga i.f.d. prof. M.Q.Pardayev tomonidan quyidagicha izoh beriladi. "Korxonaning kreditga layoqatligi deganda – uning kredit olish va o'z vaktida olingan kreditni to'liq qaytarish qobiliyati tushuniladi".

Iqtisodchi olim M.Raximov⁶⁷ tomonidan korxonalarni, firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini o'rganish maqsadida quyidagi ko'rsatkichlarni baholash lozimligi ta'kidlanadi;

- kreditni to'lashga qodirlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni baholash, tahlil etish;
- mablag'larni likvidligi (aylanuvchanligi) ni baholash, tahlil etish;
- firma va kompaniyalar foydaligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarni tahlil etish;
- moliyaviy barqarorlik bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarni baholash, tahlil etish.

Korxonalarni kreditga layoqatligini baholashni tasdiq topgan me'yoriy aktlari va nizomlariga ta'yangan holda har bitta biznes subyektini kreditni, qarzni qaytarib berish layoqati o'rganilmog'i lozim. Bu mezonlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki, Iqtisodiyot Vazirligi, Iqtisodiy nochor korxonalar bilan ishlash Ko'mitasi va tegishli Vazirliklar tomonidan tuzib chiqiladi.

Korxonalar faoliyatining joriy va istiqboldagi rivojlanishini baholashda banklar tomonidan quyidagi muhim jihatlarga ahamiyat qaratiladi (6.1-jadval).

6.1-jadval

Kredit oluvchining faoliyatni baholash

Baholash elementlari	Ko'rsatkichlari
1	2
Mijozning faoliyatni rivojlantirishga intilishi:	o'sish dinamikasi;
	o'zgaruvchanlik;
Mahsulot (ish, xizmat)larga talabning o'zgarishi:	istiqbollik.
	mizozlar tavsifi;
	bozor hajmi va sifat ko'rsatkichlari;
	sotish hajmi;
	baho belgilash tartibi;
	sotish rejasi;
	talabning barqarorligi;

⁶⁷ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya. 2015.

1	2
	tovarning almashuvchanligi; havf-xatarlar.
Taklifning o'zgarishi:	raqobatchilar holati; jo'natmalar muvofiqligi; jo'natmalar havf xatari; narxning barqarorligi; ishchi kuchi bilan bog'liq sabablar; xalqaro valyutaga talabning mavjudligi.
Mahsulotning sifat tasnifi:	texnologiya darajasi; mahsulot sifati; kapital va mehnat sig'imi.
Raqobat darajasi:	raqobatchilar; raqobatning intensivligi; bozorga kirishda to'siqlar; peshqadam raqobatchilarning bozordagi ulushi.

Iqtisodchi olim M.Raximovning fikricha: Kreditga layoqatlik tahlilining maqsadi - korxonalarining kredit, qarz mablag'larini jalb etishi yuzasidan ularning moliyaviy holati va natijalarini tahlil etish orqali pul mablag'larini ko'paytirish imkoniyatlarini retrospektiv tahlilini amalga oshirishdan iborat⁶⁸.

Korxonalarining kreditga layoqatligini baholashda tahlil oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- korxonalarining kreditga layoqatligini davriy oraliqlar bo'yicha o'rganish;
- korxonalarining moliyaviy barqarorligi, aktivlar va kapital foydaliligini baholash;
- mablag'larni joylashinuvidagi holat, ularning aylanuvchanligini baholash;
- muddati o'tgan majburiyatlarning holati, korxonalarining moliyaviy mustaqillik darajasidagi o'zgarishlar, sotish hajmidagi o'sish, likvid mablag'larning holati kabi qo'shimcha ko'rsatkichlarga baho berish;

Kreditga layoqatlikni tahlil etishning darajasi va sifati axborot manbalarining to'liqligiga va ularning atroflicha o'rganilishiga bog'liq. SHu sababli tahlil etishda o'rganiladigan axborotlarni tarkiblash va ularni tizimlashtirish muhim masala hisoblanadi. Quyida, korxonalar kreditga layoqatligini baholash, tahlil etishning axborot manbalari va ular qo'yilgan talablarni keltirib o'tamiz (6.2-jadval).

Tahlil etishda taqdim etilgan manbaalarning axborotligi va tarkibi yuzasidan ham muhim talablar qo'yiladi. Bu talablar mijozning kreditga layoqatligini baholashda tashqi tahlilchiga kredit resurslarini jalb etish yuzasidan to'zib chiqiladigan savolnomaga to'la javoblar tayyorlashga imkon beradi. Bu holat kredit mablag'larini jalb qilishdagi turli havf xatarlarni oldini olishga, kredit

⁶⁸ Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2015.

Kreditga layoqatlikni baholashda ichki va tashqi moliyaviy tahlilning axborot manbalari

Ichki moliyaviy tahlilning axborot manbalari	Tashqi moliyaviy tahlilning axborot manbalari
Ta'xis xujjatlari	Ta'xis xujjatlari
Uchinchi shaxslar bilan bog'liqlikni tasdiqlovchi xujjatlar	Faqat qarz beruvchi bilan bog'liq bo'lgan xujjatlar
Biznes reja, texnik iqtisodiy asosnoma	Biznes reja, texnik iqtisodiy asosnoma
Loyiha smeta xujjatlari	
Birlamchi xujjatlar (asosiy vositalarni baholash, ularning tarkibi, harakati, oborot aktivlarni holati, harakati haqidagi, xo'jalik jaryonlari haqidagi	
Analitik hisob ma'lumotlari	
Buxgalteriya hisobotlari	Buxgalteriya hisobotlari
Statistik hisobotlar	Statistik hisobotlar
Soliq hisobotlari	Soliq hisobotlari
Audit xulosalari, nazorat va soliq tekshirishlari dalolatnomalari	Yakuniy auditorlik xulosasi
	Qarz oluvchining shaxsiy sifatleri haqidagi ma'lumotnoma, /qarzdorning dongi, shuhrat taratishi/(Gudvil)
	Kredit tarixi yuzasidan axborotlar
	Boshqa kredit tashkilotlari ma'lumotlari
Faoliyatning ruxsat etilgan va etilmagan turlari bo'yicha maxsus axborotlar	Faoliyatning ruxsat etilgan va etilmagan turlari bo'yicha maxsus axborotlar
Maqro iqtisodiy va maxsus axborotlar (davlat dasturlari, tarmoqning rivojlanishi haqidagi manbalar va h.k.)	Maqro iqtisodiy va maxsus axborotlar (dalat dasturlari, tarmoqning rivojlanishi haqidagi manbalar va h.k.)
Ekologik me'yorlar bo'yicha axborotlar	Ekologik me'yorlar bo'yicha axborotlar

tashkilotlarining jalb qilingan resurslarni o'z vaqtida va foizi bilan qaytarib olishiga hamda ularning likvidligini oshirishiga imkon beradi.

Mijozning kreditga layoqatligini baholashda taqdim etiladigan manbalarining tarkibini quyidagi 6.3-jadvalda keltiramiz.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarini rivojlanishida kredit munosabatlari va to'lov qobiliyatini o'rganish dolzarb masala hisoblanadi. Banklar xo'jalik yurituvchi subyektlarning kreditga layoqatligini baholash orqali riklarni kamaytirishga, kredit resurslarini oqilona joylashtirish orqali o'z daromadlarini oshirishga, moliyaviy barqarorligini mustaxkamlashga erishadilar.

Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini ikki tomonlama ko'rib chiqish lozim:

1. Qarz oluvchi nuqtai nazaridan kreditga layoqatlilik darajasi - kredit shartnomasini tuzish imkoniyati, olingan kreditlarni o'z vaqtida qaytara olish qobiliyati bilan baholanadi.

2. Bank nuqtai nazaridan, kreditga layoqatlilik darajasi korxonaga beriladigan kreditning hajmini to'g'ri aniqlay olish ma'suliyati inobatga olinadi.

Ma'lumki, iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida xo'jalik yurituvchi

6.3-jadval

Mijozning kreditga layoqatligini baholashda taqdim etiladigan manbalarning tarkibi

Axborot manbalari	Axborot tarkibi
Ta'sis xujjatlari:	kapital tarkibi;
	foydani taqsimlash yo'nalishlari;
	aksionerlar tarkibi;
	korporativ mijozning ichki tarkibi.
Buxgalteriya hisoboti:	korxonada mulki tarkibi va to'zilishi;
	korxonada moliyaviy holati, to'lovga qobilligi va moliyaviy barqarorligi;
	xususiy va qarzga olingan mablag'lardan samarali foydalanish holati;
	kebitorlik av kreditorlik majburiyatlarini tarkibi, to'zilishi va nisbati;
	kreditorlar oldidagi majburiyatlarni qoplash darajasi;
	korxonaning foydaligi;
	pul mablag'larining oqimi;
	iqtisodiy nochorliklikka tushmaslik havf xatarining darajasi.
Texnik iqtisodiy asoslash, biznes reja:	korxonaning dong'i, shuxrati;
	korxonani rivojlantirish strategiyasi;
	tashkiliy struktura sifati;
	ta'minot sifati;
	aktivlar sifati;
	operatsion faoliyatning darajasi;
	texnik qo'rollanish darajasi;
	mahsulotlarni sotish bozorining diversifikatsiyasi;
	jalb qilinadigan mablag'larga talabning asoslanishi.
Kredit byurolari:	boshqa kreditlarning olinganligi;
	boshqa kreditlardan foydalanganlik darajasi;
	kredit tarixi.
Boshqa banklar:	boshqa kreditlar;
	boshqa kreditlardan foydalanganlik darajasi; moliyaviy aktivlari.
Tashkilotlar, raqobatchilar:	bozordagi obro'si;
	bozordagi ulushi;
	raqobatdagi gayratligi;
	tarmoqdagi o'rni.
Haridorlar:	raqobatchilar o'rtasidagi shuhrati ;
	sotish hajmi;
	mahsulot sifati;
	haridorlarni kreditlash shartlari.
Mol etkazib beruvchilar:	kreditor obro'si;
	kreditlash shartlari;
	mahsulot etkazib berish hajmi;
	qiyosiy o'rni.
Boshqa manbalar (reyting agentliklari, birja ma'lumotlari va.h.k.) :	makroiqtisodiy ma'lumotlar;
	tarmoq bo'yicha ma'lumotlar;
	maxsus hisobotlar;
	statistik manbalar.

subyektlarining, banklar faoliyatining tijoratlashuvi yuzaga keladi. Bu esa tamonlarning qaysi mulk shakliga asoslangan bo'lishiga qaramasdan iqtisodiy

jihatdan to'liq mustaqil bo'lib, o'z xarajatlarini daromadlari bilan qoplashninishini talab etadi.

Faoliyatning moliyaviy mablag'larga tayanishi oqibatida korxonalar faoliyatini rivojlantirishning ichki imkoniyatlari doimo ham etarli bo'lmaydi. SHU sababli subyektlar ko'pincha qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj sezadilar va bu ehtiyojlar bank kreditlari hisobidan qoplanishi mumkin. Bank kreditlari nafaqat korxonada va tashkilotlarni moliyaviy taminlashi manbasi balki ularni maqsadli, muddatli, taminlangan holda joylashtirish orqali o'zining faoliyat davomiyligini ham taminlab berishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Tijorat banklari faoliyatida qo'ygan maqsadga erishish va bergan kreditlarining samara bilan bankka qaytib kelishini ta'minlashi uchun mijozning moliyaviy holatini uning kreditni o'z vaqtida qaytara olishi imkoniyatlarini tekshirib ko'rishi lozim.

Kreditga layoqatlikni baholashda banklar nafaqat mijozning o'tgan davr ma'lumotlariga baho berishi, shu bilan birga uning kelajakdagi moliyaviy ahvolini ham bashoratlashi zarur. Moliyaviy barqarorlikni va kredit operatsiyalaridagi rik hisobini obyektiv baholash, bankka kredit resurslarini samarali boshqarish hamda foyda olish imkonini beradi.

Iqtisodiyot tarmoqlarini liberallashtirish muhim vazifa sifatida qabul qilinishi korxonalarining to'lov qobiliyati va barqarorligini aniqlashda chet el tajribasiga asoslangan buxgalteriya hisobini yuritish zaruratini tug'dirmoqda. Bunda buxgalteriya balansining yangi tahlilini yuritish asosiy o'rinni egallaydi. Balansdagi aktiv va passivlarni qabul qilingan moddalar bo'yicha guruhlashtirilishi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatlikni etarli darajada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Bank va korxonalar faoliyatida kreditga layoqatlikni baholash uslubiyotini shakllantirishda mezonlarga tayaniladi. Ushbu mezonlar korxonalarining kreditga layoqatligini to'liq baholash imkoniyatini ochib berish zarur.

Jahonda va mamlakatimiz amaliyotida kreditga layoqatlikni baholashda quyidagi mezonlarga tayaniladi⁶⁹.

- mijozning harakteri (Fe'l atvori);
- mijozning qarz olish qobiliyati;
- olingan qarzni uzish yuzasidan mablag'lar ishlab topishga qobilligi;
- mijozning kapitali;
- kreditning ta'minlanganligi;
- kredit operatsiyalarini amalga oshirish chogidagishart sharoitlar;

mijoz faoliyatining qonuniy jihatlarini nazorat qilish darajasi.

Korxonalarining kreditga layoqatligi tahlilining uslubiy asoslari korxonada va bank nuqtai nazaridan alohida belgilanishi, yo'lga qo'yilishi va yuritilishi lozim (6.4-jadval).

⁶⁹ Raximov M. Iqtisodiyot sub'ektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. T.; Iqtisod-Moliya, 2015. -392 b.

6.4-jadval

Korxonalar kreditga layoqatliligi baholash

Uslubiy asosdagi yondashuv	Asos bo'luvchi xujjatlar	Muhimlik
Korxonaga nuqtai nazaridan	1-son-"Hisob siyosati va moliyaviy hisobot" nomli BHMS	Majburiyatlarni qoplashga layoqatliligi
Bank nuqtai nazaridan	Kreditlash va unga tenglashtirilgan operatsiyalarni amalga oshirish tartibi (kredit siyosati)	Kreditni qaytarishga layoqatliligi

Korxonalarining kreditga layoqatliligi tahlili va baholashni tartibga solishda asosiy me'yoriy hujjat 1-son-"Hisob siyosati va moliyaviy hisobot" nomli BHMS hisoblanadi⁷⁰.

Korxonalarining kreditga layoqatliligini o'rganishda har bir tijorat banki tomonidan ishlab chiqiladigan kreditlash va unga tenglashtirilgan operatsiyalarni amalga oshirish tartibi (kredit siyosati) uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Kreditlash va unga tenglashtirilgan operatsiyalarni amalga oshirish tartibi (kredit siyosati)da korxonalarining kreditga layoqatliligini o'rganishda uslubiy asos sifatida xo'jalik subyektlarining kreditni to'lash qobiliyatini hisoblash uslubiyoti va tavakkalchilikni baholash tizimi ko'rsatib berilgan.

Har bitta bankining kreditlash va unga tenglashtirilgan operatsiyalarni amalga oshirish tartibi ishlab chiqilgan bo'lib unga ko'ra xo'jalik subyektlarining kreditni to'lash qobiliyatini hisoblash uslubiyoti va tavakkalchilikni baholash tizimi (Koring tahlil tizimi) farq etadi. Xo'jalik subyektlarining kreditni to'lash qobiliyatini hisoblash uslubiyoti va tavakkalchilikni baholash tizimida kreditga layoqatlik – bu xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatini, ularning kreditini o'z vaqtida va to'la qaytirish qobiliyatini baholash deb ta'rif berilgan.

Xo'jalik subyektlarining kreditga layoqatliligi bir qator ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi. Ko'rsatkichlar soni chegaralanmaydi va har bir tijorat banki tomonidan xizmat ko'rsatadigan mijozlari faoliyatining o'ziga xos tomonlaridan kelib chiqib belgilanadi. Kreditga layoqatlilikni banklar tomonidan tahlil qilishda quyidagi kompleks ko'rsatkichlar tizimi o'rganilishi lozim (6.1-chizma).

Balans likvidligining umumiy tahlili
Aylanuvchanlik ko'rsatkichlari tahlili
Foyda ko'rsatkichlarining tahlili
Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari tahlili
Iqtisodiy nochorlik bankrotlik extimolining tahlili

6.1-chizma. Balans likvidligini tahlil etish metodikasi

⁷⁰ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 1998 yil 26 iyuldagi 17-17/86-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan (O'zR Adliya vazirligi tomonidan 14.08.1998 y. 474-son bilan ro'yxatga olingan) 1-son-"Hisob siyosati va moliyaviy hisobot" nomli BHMS.

Bugungi amaliyotda mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarga uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimiga 5 tarkib guruh ko'rsatkichlarni o'rganilishini harakterlash lozim. Bu ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- to'lov layoqati va likvidlik koeffitsientlari;
- ish aktivligi koeffitsientlari;
- moliyaviy leveraj koeffitsientlari;
- rentabellik koeffitsientlari;
- qarzni qoplashni tavsiflovchi koeffitsientlar.

Tijorat banklari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarni kreditga layoqatliligini baholashda hisob-kitob qilinadigan ko'rsatkichlarni quyidagi 6.5-jadvalda ko'rish mumkin.

6.5-jadval Tijorat banklari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarni kreditga layoqatliligini baholashda hisob-kitob qilinadigan ko'rsatkichlar

Koeffitsientlar guruhi	Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Moliyaviy holat ko'rsatkichlari			
Likvidlik koeffitsientlari :	Joriy likvidlik;	K=JA/KMM	JA-Joriy aktivlar KMM-Qisqa muddatli majburiyatlar
	Tezkor likvidlik.	K=LA/KMM	LA-Likvid aktivlar
Ish aktivligini harakterlovchi ko'rsatkichlar:	Aktivlar aylanuvchanligi;	K=ST/A	ST-Sotishdan tushum A-Aktivlarning o'rtacha yillik qiymati
	Asosiy kapital aylanuvchanligi;	K=ST/AK	AK-Asosiy kapital
	Joriy aktivlar aylanuvchanligi;	K=ST/JA	JA-Joriy aktivlar
	Debitorlik majburiyatlari aylanuvchanligi;	K=ST/DM	DM-Debitorlik majburiyatlar
	TMZ aylanuvchanligi;	ST/TMZ	TMZ-Tovar moddiy zaxiralari
	TM, Tovarlar aylanuvchanligi.	ST/TM, T	TM-tayyor mahsulot T-tovarlar
Moliyaviy leveraj koeffitsientlari:	Majburiyatlarni aktivlarga nisbati;	Maj/A	Maj-Majburiyatlar
	Majburiyatlarni o'z kapitaliga nisbati;	Maj/UK	UK-O'z kapitali (o'z mablag'lari manbasi)
	Majburiyatlarni aksionerlik kapitaliga nisbati;	Maj/AK	AK-Aksionerlik kapitali
	Uzoq muddatli majburiyatlarni asosiy kapitalga nisbati;	UMM/AK	UMM- Uzoq muddatli majburiyatlar
	O'z kapitalini aktivlarga nisbati.	UK/A	
Moliyaviy natijaviylik koeffitsientlari			

6.5-jadvalni davomi

Foyda normasi ko'effitsientlari:	Yalpi foyda normasi;	K=YAF/ST	YAF-yalpi foyda ST-sotishdan tushum
	Sof operatsion foyda normasi;	K=SOF/ST	SOF-sof operatsion foyda
	Sof foyda normasi.	K=SF/ST	SF-sof foyda
Rentabellik ko'effitsientlari:	Aktivlar rentabelligi.	K=SF, STKF/A	STKF-soliq to'loviga kadar foyda
Aksiyaning foyda me'yori:	Oddiy aksiyalar daromadlik ko'effitsienti;	K=D/Ak	D-oddij aksiyalarga e'lon kilingan dividend summasi A-oddij aksiyalarning soni
	Aksiyaning dividendlik ko'effitsienti.	K=Db/Ab	Db-bitta aksiyaga e'lon yilingan dividend Ab-bitta aksiyaning bozor bahosi
Qarzni qoplashni tavsiflovchi kursatkichlar:	Foiznig qoplanganlik ko'effitsienti;	K=F/FT	FT-foiz to'lovlari F-hisobot davri foydasi
	Foiz to'lovlarning qoplanganlik ko'effitsienti.	K=F/T	T-To'lovlar=foiz+lizing to'lovlari+imtiyozli aksiyaga dividendlar+boshqa to'lovlar

Asosiy baholash ko'rsatkichlarining amaldagi holati normativ ko'rsatkichlar bilan taqqoslangan holda kredit resurslarini harakati yuzasidan qarorlar chiqariladi. Uchinchi guruh ko'rsatkichlar bo'yicha odatda optimal va kritik normalar belgilanmasligi mumkin (korxonaning o'ziga xos xususiyatlari, tarmoq xususiyatlari va boshqa aniq shartlarga muvofiq). Mazkur ko'rsatkichlar natijalariga qarab agar talab qilinsa, reyting ballarini ham hisoblab chiqish mumkin (6.6-jadval).

6.6-jadval

Xo'jalik subyekting kreditga layoqatligini baholashda o'rganilishi lozim bo'lgan miqdoriy ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
1. Mustaqillik ko'effitsienti	O'MM/BJ	O'MM-Uz mablag'lari manbasi BJ-Balans jami
2. Aylanma aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i	JA/A	JA-Joriy aktivlar A-Aktivlar jami
3. O'z oborot mablag'lari bilan ta'minlanganlik ko'effitsienti	O'MM+UMKQ-UMA/JA	UMA-Uzoq muddatli aktivlar UMKQ-uzoq muddatli kredit va qarzar
4. Joriy likvidlik ko'effitsienti	JA/KMM	KMM-Qisqa muddatli majburiyatlar
5. Mutlaq likvidlik ko'effitsienti	PM+QMMQ/KMM	PM-Pul mablag'lari QMMQ-qisqa muddatli mol.qo'yil.
6. Aktivlarni rentabellik ko'effitsienti	STQF/A	STQF -Soliq to'loviga qadar foyda A-aktivlarning o'rtacha yillik kiymmati
7. Aktivlarning aylanuvchanlik ko'effitsienti	ST/A	ST-Mahsulot sotishdan sof tushum

Kredit siyosatida banking kredit resurslarining hajmi, banking soxaga yo'nalganligi, mijozlarning kredit zaruriyati, davlatning pul-monetar, kredit, soliq siyosatining o'ziga xos jihatlaridan kelib chiqqan holda kredit resurslarini joylashtirish va ularni berish tartiblari bir biridan farq qiladi.

Bu borada tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash, dasturga kiritilgan loyixalar, kelishuvchlar bo'yicha imtiyozli kreditlarni berish, imtiyozlarni joriy etish tartiblarida albatta kredit munosabatlariga kirishish imkoniyatlari tubdan farq qilishini kuzatish mumkin.

6.2. Firma va kompaniyalarda, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlil

Firma va kompaniyalarda kreditga layoqatlikni baholashda albatta, olinadigan kreditni turiga, ya'ni kredit mablag'larini uzoq (bir yildan ortiq muddatga), qisqa muddatga jalb etishga e'tibor berish lozim.

Uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlarning tarkiblanishi qarz munosabatlarini chizmayi jihatlariga ta'sir etmaydi. Ya'ni har ikkala holatda ham moliyaviy holat tahlili bo'yicha bir xildagi zaruriy amallar, analitik tadbirlar amalga oshiriladi. Odatda muddatligi bo'yicha kreditlar va qarzarlar uzoq, o'rta va qisqa muddatga tarkiblanishi belgilangan. Lekin hisob amaliyotida ularni uzoq va qisqa muddatli guruxga tarkiblash amaliyoti joriy etilgan.

Uzoq muddatli kreditlar -uzoq muddatli aktivlarni (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar, o'rnatiladigan asbob ukunalar yuzasidan, ularni sotib olish, qurish, ta'mirlash, ilmiy yangiliklar kiritish kabi yo'nalishlarda) moliyalashtirish yuzasidan bir yildan ortiq muddatga beriladi.

Qisqa muddatli kreditlar -joriy, aylanma aktivlarni to'ldirishga. Savdo hajmini oshirishga va boshqa maqsadlarga bir yilgacha muddatga beriladi.

Korxonalar uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda, aniq va puxta ishlangan biznes rejaga va investitsion loyihalarga e'tiborni qaratishi lozim. Lekin ungacha albatta, ushbu korxonaning, moliyaviy ahvoli o'rganilmog'i lozim.

Firma va kompaniyalarda uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda, aniq va puxta ishlangan biznes-rejaga va investitsion loyihalarga e'tibor berish lozim. Lekin ungacha, albatta ushbu firma yoki kompaniyaning moliyaviy ahvoli o'rganilishi lozim.

Kredit resurslarini jalb etishning turli taxlikalarini (risklarini) ham ta'kidlab o'tish lozim. Masalan; bir necha yildan buyon faoliyat yuritayotgan korxonaning moliyaviy holatini tahlil etishning axborot manbaiga egamiz va uning kreditni jalb etish bayonnomasini to'zida ushbu ma'lumot manbalariga tayanish mumkin. Lekin yangi tashkil topgan korxonalar yoki faoliyatini endigina yo'lga qo'ygan korxonaning moliyaviy hisobotlari tuzilmagani xollarda, uning moliyaviy ahvolini qanday baholash mumkin. Shu va shu kabi savollarga ushbu mavzuda albatta to'liq javob berishga harakat kilamiz.

Birinchiidan; endigina faoliyat boshlagan yoki ruyxatga olingan korxonaning, albatta, ustav kapitali shakllanganligiga ahamiyat beriladi. Ustav kapitalining

darajasi va uning biznesni yo'lga qo'yishdagi, tarmok bo'yicha o'rtacha darajaga nisbatan holatini baholash orqali ham fikr yuritish, shuningdek, garov, kafillik shartlari asosida ham kredit shartnomasini chizmaiyalashtirish mumkin

Firma va kompaniyalarni kreditga qodirlik darajasini uning to'lovga qobilligi, moliyaviy barqarorligi, kapitalning foydaliligi kabi ko'rsatkichlarini baholash, tahlil etish asosida bayonlash mumkin. Ushbu ko'rsatkichlarni mezoniga tayangan holda firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini tavsiflovchi "sinf" shkalasi tuzib chiqiladi. Ushbu shkala bo'yicha firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini harakterlovchi ko'rsatkichlar darajasi birinchi va ikkinchi sinfga tushsa, kreditni olishga layoqatli, 3 va 4- sinflarga tushadigan bo'lsa, kreditni olishga noloyik, deb topiladi.

Kredit resurslarini jalb etishda risklarni baholash masalasiga ham alohida ahamiyat qaratish zarur. Afsuki bu borada amaliyotda analitik echimlarning aniq metodologik jixatlari belgilanmagan. Kredit arizasi bergan korxonaning moliyaviy tahlilida muhim obyekt sifatida birinchi navbatda uning to'lov layoqati, qoplov koeffitsienti baholanadi.

Korxonalar tomonidan olingan kredit resurslar nafaqat korxonaning to'lovga qobilligiga balki uning mablag'larining harakatchanlik (likvidlilik) darajasiga ham bog'liq. Shu sababli tahlil etishda buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida korxonalarning harakatchan mablag'larini holatiga, tez va sekin pulga aylanuvchi aktivlariga, nolikvid mablag'lar holatiga, ularning to'lov muddati kelgan, qisqa va uzoq muddati majburiyatlarga nisbatiga, doimiy passivlarni nolikvid va likvid mablag'larni manbalashiga baho berish talab etiladi.

Tahlil jarayonida tahlilchi foydaga teskari ta'sir qilish mumkin bo'lgan bo'lgan vaqtda passivlarni kamaytirish imkoniyati bo'lishini hisobga olishi lozim. Agar korxonaning qisqa muddatli bank kreditlari bo'yicha qarzlari joriy passivlar tarkibiga kiritilgan bo'lsa bu korxonani o'z majburiyatini moliyalashtirishni amalga oshirmasligini ko'rsatadi. Shu boisdan tahlilchi mazkur holatni o'rganib chiqishi, korxonani moliyaviy hisobotda aks ettirmagan muammolari bo'lishi mumkinligini aniqlashi lozim.

So'nggi paytlarda olingan kredit resurslarining o'z vaqtida va qaytmaslik hollariga ko'p duch kelinmoqda. Shu sababli, korxonalarning kreditga layoqatligini tahlil etishda moliyaviy holat tahlilida quyidagi qo'shimcha mavzularni o'rganish tavsiya etiladi;

- korxonalarning rentabellik darajasi;
- aylanma mablag'larning holati;
- o'z mablag'larini hajmi, ularning asosiy va oborot kapitalidagi ishtiroki;
- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlarni o'sish darajalari;
- to'lov muddati kelgan va o'tib ketgan debitorlik va kreditorlik - - - - - majburiyatlarining holatiga;
- korxonalarning pul va qimmatli qog'ozlarining mavjudligiga va boshqa jihatlariga ahamiyat beriladi.

6.3. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashda mablag'lar likvidligi va to'lov qobiliyatining tahlili

Bozor munosabatlari sharoitida balansning likvidligi va to'lovga layoqatligini tahlil qilish ehtiyoji korxonalar moliyaviy mablag'larda cheklanganligi, shuningdek, investorlar, aksiyadorlar va turli kreditorlar uchun to'lovga layoqatligini aniqlash zaruriyati munosabati bilan yuzaga keladi. Balansning likvidligini tahlil qilishda korxonaning to'lash qobiliyati ham baholanishi zarur.

Hozirgi sharoitda korxonaning to'lov qobiliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish uning moliyaviy holati barqarorligini baholashda muhim o'rin egallaydi. Korxonalar to'lov qobiliyatini tahlil etish moliyaviy tahlilning eng asosiy bosqichlaridan biri bo'lib, korxonalarning hayot-mamotini, ularni bankrot bo'lish yoki kelgusida faoliyat kechirish muammolarini ochishga yordam beradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning to'lov qobiliyatini ega bo'lishi muhim va bu uning o'z vaqtida zarur bo'lgan qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini belgilaydi.

Firma va kompaniyalarda kredit resurslarini jalb etishda asos ko'rsatkich bu – to'lovga qobillik ko'rsatkichidir. To'lovga qobillik korxonani to'lov imkoniyatlarini, ya'ni uning o'z majburiyatlarini to'lashga qodirlikni harakterlaydi.

To'lovga layoqatligini tahlil qilish ehtiyoji korxonalar moliyaviy mablag'larda cheklanganligi, shuningdek, investorlar, aksiyadorlar va turli kreditorlar uchun to'lovga layoqatligini aniqlash zaruriyati munosabati bilan yuzaga keladi.

Iqtisodchi olim A.V.Vahabovning "Moliyaviy va boshqaruv tahlili" darsligida: "To'lov qobiliyati deganda, xo'jalikning muddati kelgan to'lov majburiyatlarini bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larning etarli yoki kamchiligini aniqlash tushuniladi"⁷¹ deb bayon qilingan.

To'lov mablag'lariga pul mablag'lari, jo'natilgan tovar va mahsulotlar qiymati (hali pul kelib tushmagan), debitor sotishdan tushgan tushum va boshqalar kiradi. Shuningdek, qisqa muddatga olingan ssudalar ham vaqtincha to'lov majburiyatlarini amalga oshirish uchun manba bo'lishi mumkin. qimmatli qog'oz, aktsiya, obligatsiya sotishdan olingan mablag' va qo'shma korxonalar qatnashishidan kelgan daromadlar ham to'lov majburiyatlarini bajarishdagi manba bo'lishi kerak. To'lov majburiyatlariga mol etkazib beruvchi va pudratchilarga, byudjet va sug'urtaga, mehnat haqi turli hil kreditorlarga bo'lgan qarzlarni kiradi. Korxonaning ma'lum bir kundagi to'lov qobiliyatini aniqlash uchun shu muddatdagi to'lov majburiyatlari bilan mablag'lar solishtiriladi.

Iqtisodchi olim G.V.Savitskayaning⁷² asarida to'lov layoqatini tahlil etilganda korxonaning butun majburiyatlari ham uzoq, ham qisqa muddatga olingan qarzlarni bo'yicha hisob-kitob olib boriladi. Bizning iqtisodiy adabiyotimizda, uslubiy ko'rsatmalarda balans likvidligini tahlil qilishda faqat qisqa muddatga olingan qarzlarni e'tiborga olinadi.

⁷¹ Vahobov A.V. va boshqalar. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013.

⁷² Savitskaya G.V. Analiz xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatiya. Uchebnik -M.: Infra-M, 2012.

Iqtisodiy adabiyotda korxonalar to'lov layoqatini tahlil etish uchun har xil tizimdagi ko'rsatkichlar tavsiya etilgan. Masalan, A.F.Ionova va N.N. Seleznevalar to'lov layoqatini tahlil etish uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanganlar⁷³:

- joriy likvidlik (qoplash) koeffitsienti;
- absolyut likvidlik koeffitsienti;
- harakatchan likvidlik;
- ishchi kapitalining samaradorligi;
- qarzlarnig dinamiklik omili.

Iqtisodchi olimlar M.Q.Pardaev va B.A.Xasanovlar tomonidan "Moliyaviy va boshharuv tahlili"⁷⁴ o'quv qo'llanmasida quyidagi to'lovga qodirlik koeffitsientlari tavsiya qilingan: qoplash koeffitsienti, tez likvidlik koeffitsienti va absolyut likvidlik koeffitsienti.

Muallif M.Raximov tomonidan esa korxonaga to'lov qobiliyatiga shunday ta'rif beriladi: «Firma va kompaniyalarni to'lov layoqati deganda, ularni to'lov muddati kelgan majburiyatlarini koplashga joriy mablag'larining etarligi yoki etishmovchiligi tushuniladi».

Firma va kompaniyalarni to'lov layoqatini xarakterlovchi ko'rsatkichlarga quyidagi ko'rsatkichlar kiritiladi;

- mutlaq to'lov layoqati;
- oraliq to'lov layoqati;
- joriy to'lov layoqati;

A.V.Vahobov va A.T.Ibrohimovlar balans likvidligini tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlarni tavsiya etadi:

- likvidlik darajasi;
- qoplashning o'tish koeffitsienti;
- likvidlikning umumiy koeffitsienti;
- toza tushum koeffitsienti.

Prof. E.Akramov tomonidan to'lovga qobillikni to'rtinchi ko'rsatkichini aniqlash ham tavsiya etiladi. Bu ko'rsatkich "Umumiy to'lovga qobillik" ko'rsatkichidir. Umumiy to'lovga qobillik ko'rsatkichi barcha aktivlarni majburiyatlar jamiga bo'lish asosida topiladi.

Mualliflar Vahobov A.V., Ibragimov A.T, lar tomonidan chop etilgan "Moliyaviy tahlil" darsligida to'lov layoqatining 2 ta ko'rsatkichi farqlanadi, ya'ni;

- uzoq muddatga to'lov layoqati;
- qisqa muddatga to'lov layoqati.

Demak yuqorida ko'rsatib o'tilgan koeffitsientlar asosiy hisoblanadi va shularga tayangan holda korxonaning to'lovga qobillik ko'rsatkichlariga baho berish lozim.

Balansni to'lov qobiliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

⁷³ Ionova A.F., Selezneva N.N. Finansoviy analiz. Uchebnik. -M.: Yuniti, 2009.

⁷⁴ Pardaev M.Q, Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012.

1.Mutloq to'lov qobiliyati koeffitsienti. Mutloq to'lov qobiliyati pul mablag'larini joriy majburiyatlardagi ulushini tavsiflaydi. Aylanma mablag'larning eng mobil (xarakatchan) qismi pul mablag'lari hisoblanadi. Binobarin, shu sababli ularni qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati mutloq likvidlik koeffitsienti deb ataladi. Ushbu ko'rsatkich qisqa muddatli majburiyatnint har bir so'miga to'g'ri keladigan pul mablag'larni xarakterlaydi.

Mutloq to'lov qobiliyati koeffitsienti asosida shu vaqtdagi majburiyatlarni qoplash uchun naqd pul mablag'lari mavjudligini aniqlash mumkin. Bu birinchi navbatda mazkur korxonaga mahsulot etkazib beruvchilar uchun ahamiyatli. Bu ko'rsatkichni normadagi darajasi bo'lib $>0,2 <0,7$ hisoblanadi. Ushbu koeffitsientni ahamiyati agar 0,2 dan kam, 0,7 dan yuqori bo'lmasa, u holda nazariy jihatdan korxonaning to'lov qobiliyati ta'minlangan bo'ladi. Aniqlanishi: 1-sh. 320-satr : 1-sh. 600-satr. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan qabul qilingan 207-sonli qarorda⁷⁵ ham mazkur koeffitsientni aniqlash yuqorida ko'rsatilgan hisob-kitob asosida tahlil qilish tavsiya qilingan bo'lib, uning me'yori 0,2 dan kam bo'lmasligi kerak.

2.Oraliq to'lov qobiliyati koeffitsienti. Oraliq to'lov qobiliyati koeffitsienti joriy majburiyatlardagi pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlar ulushini tavsiflaydi. Ushbu koeffitsient korxonaning likvid aktivlar hisobidan tezda joriy majburiyatlarni uzish qobiliyatini ko'rsatadi.

Oraliq to'lov qobiliyati koeffitsienti korxonaning tez likvid aktivlardan joriy majburiyatlarni bajarish qobiliyatini belgilaydi va to'lash koeffitsienti ko'rsatkichini to'ldiradi. Oraliq to'lov qobiliyati koeffitsienti ko'rsatkichining yuqoriligi moliyaviy xavf darajasining pastligidan va chetdan qo'shimcha moliyaviy mablag'larni jalb qilish uchun yaxshi imkoniyatlar borligidan dalolat beradi. Bu ko'rsatkich kredit berishda banklar va kredit beruvchi boshqa muassasalarni qiziqtiradi. Ushbu koeffitsientning normadagi darajasi bo'lib $> 0,7 <2,0$ hisoblanadi. Aniqlanishi: 1sh.210+.320+370-satr : 1 sh. 600-satr.

3.Joriy to'lov qobiliyati koeffitsienti. Joriy to'lov qobiliyati koeffitsienti joriy majburiyatlar aylanma mablag'lar bilan qay darajada ta'minlanishiga ko'ra, ya'ni aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini tavsiflab, korxonaning to'lovga layoqatliligiga umumiy baho beradi.

Bu ko'rsatkichning o'sishi ijobiy deb haraladi. Ammo bu ko'rsatkichning jiddiy o'sishi nomaqbul bo'lib, ishlab chiharish zahiralarga joylangan mablag'lar aylanuvchanligi susayganidan, debitorlik qarzlarning asossiz ko'payishidan dalolat beradi. Ushbu koeffitsientning normadagi darajasi bo'lib, $>1,25 <3,0$ ya'ni ahamiyati 1,25 dan 3 gacha bo'lishi nazariy jihatdan asoslangan. Agar ushbu koeffitsientning ahamiyati 1,25 dan kam bo'lsa, u holda korxonaga uchun moliyaviy xavf-xatar tuqiladi. Chunki bu salbiy holat bir so'mlik qisqa muddatli qarzlarga bir so'mdan

⁷⁵ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarini to'plami, 2015 y., 30-son, 397-modda).

kam joriy aktivlar to'g'ri keladi degani. Ushbu koeffitsientning ahamiyati 3 dan ko'p bo'lishi maqsadga muvofiq emas, zero menejment nuqtai nazaridan aktivlarni boshqarish borasidagi o'quvsizlikdan dalolat beradi. Aktivlarni keragidan ko'p jamlanishi ulardan samarali foydalanishga olib kelmaydi. Lekin joriy likvidlik koeffitsientini ahamiyati 3-dan ko'p bo'lishi kreditorlarni korxonaga sarmoya qo'yishga ko'proq jalb etadi. Aniqlanishi: 1sh. 390-satr : 1sh.600-satr.

Endi "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati amaliy ma'lumotlaridan foydalanib, ushbu koeffitsientlarni tahlil qilib chiqamiz. Tahlil uchun 6.7-jadvalni havola qilamiz.

6.7-jadval

"Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati to'lov qobiliyati (likvidlik) koeffitsientlarini tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
1.Pul mablag'lari, m.s.	1172695,00	3824098,00	+2651403,00
2.Sof debitorlik qarzlari, m.s.	104695681,00	72303305,00	-32392376,00
3.Qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar, m.s.	204422,00	195422,00	-9000,00
4.Tovar-moddiy zahiralari, m.s.	60547411,00	213126944,00	-152579533,00
5.Joriy aktivlar jami, m.s.	166638743,00	289449769,00	+122811026,00
6.Joriy majburiyatlar, m.s.	130865295,00	307597361,00	+176732066,00
7.Mutloq to'lov qobiliyati koeffitsienti, koef. 1/6	0,009	0,01	+0,001
8.Oraliq to'lov qobiliyati koeffitsienti, koef. 1+2+3/6	0,8	0,2	-0,6
9.Joriy to'lov qobiliyati koeffitsienti, koef. 5/6	1,27	0,9	-0,37

6.7-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyatida mutloq to'lov qobiliyati koeffitsienti hisobot yili davomida me'yor doirasida bo'lmagan, yani mayor darajasidan past hisoblanadi. Oraliq to'lov qobiliyati koeffitsienti hisobot yili boshida me'yor doirasida bo'lgan, ya'ni 0,8 koeffitsiyentni tashkil qiladi. Yil oxiriga kelib esa mazkur koeffitsiyent me'yor doirasidan past bo'lgan, ya'ni 0,2 bandni tashkil qiladi. Joriy to'lov qobiliyati koeffitsienti hisobot yili boshida me'yor doirasida 1,27 banddan iborat. Yil oxiriga kelib esa me'yor doirasidan past. Demak, korxonada buxgalteriya balansini hisobot yili boshida to'lovga qobil bo'lgan. Chunki oraliq va joriy to'lov layoqati koeffitsiyentlari me'yor darajasida. Yil oxirida esa to'lov qobillik koeffitsiyentlari me'yor doirasidan past. Demak korxonada boshqaruvi to'lovga qobillik darajasini oshirish bo'yicha kerakli tadbirlarni amalga oshirish lozim bo'ladi.

Shu tariqa hisoblab chiqarilgan to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari korxonaning turli davrlaridagi balanslarini, shuningdek, moliyaviy holatni baholash maqsadida turli korxonaning balansini taqqoslash imkonini beradi. To'lov qobiliyati ko'rsatkichlari belgilangan me'yorlardan past bo'lgan va yomonlashib borayotgan korxonalar bankrot deb topilishi mumkin.

Firma va kompaniyalar balansini likvidligini tahlil etish moliyaviy salohiyatdan samarali foydalanish tahlilining eng asosiy bosqichlaridan biri bo'lib, ularning hayot-mamotini, bankrot bo'lish yoki kelgusida faoliyat kechirish muammolarini ochishga yordam beradi. Likvidlik korxonaning o'z joriy aktivlari hisobiga o'zining qisqa muddatli (joriy) majburiyatlarini bajarishga layoqatligini ko'rsatadi.

To'lov layoqatini baholashda mablag'lar likvidligi ko'rsatkichi ham o'rganiladi. Mablag'lar likvidligi (aylanuvchanligi)ni baholashda aktivlar, kapital va majburiyatlar harakatchanligi va to'lov muddati bo'yicha qayta tarkiblanadi.

Balansning likvidlik xususiyati bozor munosabatlarining asosiy talablaridan biridir. Korxonada likvidlik xususiyatiga ega bo'lsa, bu korxonada iqtisodiyot majmuasida faoliyat ko'rsatishi mumkin. Agarda korxonada balans bu xususiyatga ega bo'lmasa, u boshqa korxonada va tashkilotlar bilan me'yoriy ravishda iqtisodiy aloqalarni olib borolmaydi va faoliyat kechirishi og'irlashib ketadi. Demak, balans likvidligi katta ahamiyatga ega bo'lib, uni tahlil qilib turish obyektiv zaruriyatdir.

Balans aktivi "realizatsiya qilinadigan", ya'ni mol-mulkni istalgan vaqtda naqd pulga aylantirsa bo'ladi. Balans aktivining moddalari yo'q bo'lib ketmay, balki bir shakldan boshqa bir shaklga o'tadi. Balans passivining moddalari "uziladigan", ya'ni ular qarzdorlik uzilishi tufayli "yo'q bo'lish" qobiliyatiga ega. Mana shunday "likvidlik" passivda realizatsiya qilinadigan aktivlar bilan aks ettiriladigan majburiyatlarini to'lashni anglatadi.

Balans likvidligini aniqlash dolzarbligi korxonalar bankrotlik oqibatida tugatish muammosi yuzaga keladigan bozor sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Balansning likvidlik darajasini aniqlash uchun aktivning ma'lum muddatda to'lanishi lozim bo'lgan qismiga taqqoslanadi. Agarda aktiv moddalari realizatsiya majburiyatlarini to'lash uchun kifoya qiladigan summasini bersa, bu ma'noda balans likvid, ya'ni korxonada to'lovga layoqatli, aks holda esa u to'lovga layoqatsiz hisoblanadi.

Balans likvidligini kerakli darajada bo'lishi – bu korxonada faoliyatini davom etishi, boshqa korxonada va tashkilotlar – ta'minotchi, kreditor, bank organlari va davlat byudjeti bilan me'yoriy iqtisodiy aloqalarni davom ettirish kafolatidir.

Bozor munosabatlari murakkab bo'lib, bu vaziyatda korxonada balansini likvidlik xususiyatiga ega va ega bo'lmasligi mumkin. Balansning likvidligi tasodifan, vaqtincha, uzoq muddatli va doimiy bo'lishi mumkin. Lekin amaliyot talabi – korxonalar balansini likvidlikka ega bo'lishidir. Balans likvidligini tahlil qilish korxonalar faoliyatida uchraydigan ko'p muammolarni mavjud ekanligi va ularni tez fursatda echish zarurligini ko'rsatib beradi.

Xorijiy mamlakatlarda balans likvidligi tahlil etilganda korxonaning butun majburiyatlari va ham uzoq, ham qisqa muddatga olingan qarzlarni bo'yicha hisob-kitob olib boriladi. Bizning iqtisodiy adabiyotimizda, uslubiy ko'rsatmalarda balans likvidligini tahlil qilishda faqat qisqa muddatga olingan qarzlarni e'tiborga olinadi.

Iqtisodiy adabiyotlarni chuqur o'rganish natijasida balans likvidligini tahlil etish uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimi to'g'risida hamfikrlilik yo'qligini ta'kidlash kerak. Iqtisodiy adabiyotlarda balans likvidligini tahlil qilish uchun

tavsiya qilingan ko'rsatkichlar keng va har hil bo'lib, ular bir tizimga solinmagan, turkumlashmagan, tavsiflanmagan.

Bu borada iqtisodchi olim A.X.Sholimovning⁷⁶ tavsiyalarini diqqatga sazovor deb topdik. Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash hisob-kitobi usulini 6.8-jadvalni keltiramiz.

6.8-jadval

Buxgalteriya balansi likvidligini tahlilining hisob-kitob usuli

Guruh	Aktiv	Balans satrlari	Curux	Passiv	Balans satrlari
A1	Doimiy harakatdagi aktivlar	320+...+370-satr №1-shakl	P1	Zudlik bilan to'lanadigan majburiyatlar	601-satr №1-shakl
A2	Tez sotiladigan aktivlar	210-211+380-satr №1-shakl	P2	Qisqa muddatli passivlar	730+740+750-satr №1-shakl
A3	Sekin sotiladigan aktivlar	030+140+190+200-satr №1-shakl	P3	Uzoq muddatli passivlar	491+570+580-satr №1-shakl
A4	Qiyin sotiladigan aktivlar	012+022+090+100+110+120-satr №1-shakl	P4	Doimiy passivlar	480-satr №1-shakl
Balans:A1+A2+A3+A4		Balans: P1+P2+P3+P4			

Aktivlar, kapital va majburiyatlarni o'zaro taqqoslash asosida buxgalteriya balansi likvidligiga baho beriladi. Bunda quyidagi mezonga tayaniladi;
 $A1 > P1$, $A2 > P2$, $A3 > P3$, $A4 < P4$ =to'la likvid korxonaga;
 $A1 > P1$, $A2 > P2$, $A3 > P3$, $A4 < P4$ =likvid korxonaga;
 $A1 > P1$, $A2 < P2$, $A3 > P3$, $A4 < P4$ =nolikvid korxonaga;
 $A1 > P1$, $A2 < P2$, $A3 < P3$, $A4 < P4$ =bankrot korxonaga.

Yuqoridagi mezonga tayangan holda xo'jalik subyektlarining moliyaviy barqarorligidagi o'zgarishlariga davriy baho berish mumkin.

Demak, quyidagi shartlarga amal qilinsa, korxonaga mablag'i harakatchan deb baholanadi:

A1 doimiy harakatdagi aktivlar > P1 muddati kelgan to'lov majburiyatlar;

A2 tez sotiluvchi aktivlar > P2 qisqa muddatli passivlar;

A3 sekin sotiluvchi aktivlar > P3 o'rta va uzoq muddatli passivlar;

A4 qiyin sotiluvchi aktivlar < P4 doimiy passivlar.

Endi buxgalteriya balansi likvidligini tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni keltiramiz (6.9-jadval).

Tahliliy hisob-kitoblardan "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyatida zudlik bilan to'lanadigan majburiyatlarni (kreditorlik majburiyatlari) qoplash uchun pul

⁷⁶ Shoalimov A.X. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. -T.: Lesson-press, 2016. -83 b.

mablag'larining hisobot yili boshida yetishmasligi ko'rish mumkin. Demak, tahlil obyekti buxgalteriya balansi joriy likvidlikka ega emas. Yil boshida korxonaga

6.9-jadval

"Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya balansi likvidligini tahlili

Aktiv	Yil boshi	Yil oxiri	Passiv	Yil boshi	Yil oxiri
1	2	3	4	5	6
Doimiy harakatdagi aktivlar	1377117,00	4019520,00	Zudlik bilan to'lanadigan majburiyatlar	98068259,00	34224802,00
Tez sotiladigan aktivlar	104714215,00	72303305,00	Qisqa muddatli passivlar	32797036,00	273372559,00
Sekin sotiladigan aktivlar	62099053,00	213137015,00	Uzoq muddatli passivlar	21750000,00	10100000,00
Qiyin sotiladigan aktivlar	104390288,00	100585906,00	Doimiy passivlar	119965378,00	72348385,00
Balans: A1+A2+A3+A4	272580673,00	390045746,00	Balans: P1+P2+P3+P4	272580673,00	390045746,00

Ma'lumotlarga asoslangan holda yuqoridagi shartlarni bajarilishini tekshiramiz:

Guruh	Yil boshiga	Guruh	Yil oxirida
1. A1>P1	1377117<98068259,00	1. A1>P1	4019520,00<34224802,00
2. A2>P2	4714215,00>32797036,00	2. A2>P2	72303305,00<273372559,00
3. A3>P3	62099053,00>21750000,00	3. A3>P3	213137015,00>10100000,00
4. A4<P4	104390288,00<119965378,00	4. A4<P4	100585906,00>72348385,00

balansi istiqbolli likvidlikka ega bo'lgan, chunki tez sotiladigan aktivlar qisqa muddatli passivlardan, sekin sotiladigan aktivlar esa uzoq muddatli passivlar ortiqcha hisoblanadi. Jamiyatda qiyin sotiladigan aktivlardan doimiy passivlar 15575090,00 ming so'mga ortiq bo'lgan. Demak, korxonaga balansi yil boshida mutloq likvidlik hisoblanadi.

"Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya balansi hisobot yili oxirida ham joriy likvidlikka ega bo'lmagan. Hisobot yili oxirida Korxonaga qisqa muddatli qarzlardan foydalangan. Lekin mazkur qarzdorlikni qoplashga tez sotiladigan aktivlarni, ya'ni debitorlik qarzlarini yetishmasligini kuzatish mumkin. Uzoq muddatli passivlardan sekin sotiladigan aktivlardan 203037015,00 ming so'mga ortiq hisoblanadi. Demak korxonaga balansi istiqbolli likvidlikka ega.

Tahliliy jadvaldan doimiy passivlarni qiyin sotiladigan aktivlardan hisobot yili oxirida kamligini ko'rish mumkin. Demak, qiyin sotiladigan aktivlar doimiy passivlarni qoplay olmagan. Korxonada hisobot yili oxirida buxgalteriya balansining mutloq likvidligiga qo'yilgan shart bajarilmagan.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan korxonada balans likvidligiga qo'yilgan to'rtta shartdan birinchisi yil boshida ham, yil oxirida ham bajarilmagan. Ya'ni, korxonaning doimiy harakatdagi aktivlari uning muddati kelgan to'lov majburiyatlarini qoplashga etishmas ekan. Ikkinchi guruh qo'yilgan shartga yil boshida to'g'ri kelsa, yil oxirida to'g'ri kelmagan. Uchinchi A1 guruhida shart yil boshiga ham yil oxiriga ham bajarilgan. To'rtinchi guruhda esa jamiyatda hisobot yili boshiga shart bajarilgan bo'lsa, yil oxirida kelib bajarilmagan.

Xulosa qilib aytganda, "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyati buxgalteriya balansining likvidligi yil oxirida yil boshiga nisbatan yomonlashgan. Bunday natijani salbiy baholasak bo'ladi.

Korxonani bunday ahvolda olib bormaslik uchun uning likvidligi va to'lov qobiliyati muntazam tahlil qilib borilishi hamda baholab turilishi kerak. Likvidlik va to'lov qobiliyatining yaxshilanishiga quyidagi yo'llar bilan erishiladi.

- mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish hajmini ko'paytirish;
- tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot qoldiqlarini qisqartirish;
- debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish hamda ular yuzasidan muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'lash;
- o'z majburiyatlari bo'yicha vaqtida hisob-kitob qilish hamda muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'lash;
- joriy aktivlardagi o'z aylanma mablag'lari ulushini ko'paytirish;
- aylanma mablag'lar aylanish tezligini oshirish.

Likvidlik va to'lov qobiliyati darajasi ko'p jihatdan korxonaning moliyaviy barqarorligi hamda iqtisodiy baquvvatligiga bog'liq bo'ladi.

6.4. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashning boshqa qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlili

Firma, kompaniyani kreditga layoqatligini o'rganishda bitta to'lov layoqati ko'rsatkichi najalariga tayanish to'g'ri bo'lmaydi. Shu sababli, qo'shimcha ko'rsatkichlar va ularni tahlil etishga muhim ahamiyat beriladi. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

1. Firma va kompaniyaning moliyaviy barqarorligini harakterlovchi ko'rsatkichlar;
2. Firma va kompaniya foydaliligini harakterlovchi ko'rsatkichlar;
3. Firma va kompaniyalar kapitalining aylanuvchanligini harakterlovchi ko'rsatkichlar.

1. Firma va kompaniya moliyaviy barqarorligiga baho berishda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi; chetdan jalb qilingan mablag'larni barcha mablag'lar tarkibidagi xissasi, chetdan jalb qilingan mablag'larning o'z mablag'lariga nisbatan darajasi, o'z aylanma mablag'larini harakatlanish darajasi, uzoq muddatli mablag'larni chetdan jalb qilingan mablag'lardagi xissasi, moddiy aylanma mablag'larning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish darajasi, o'z mablag'lari

tarkibida asosiy kapitalni xissasi, asosiy kapitalning eskirish darajasi, asosiy va aylanma mablag'larni umumiy kapitalga nisbati koeffitsientlari.

2. Foydalilik ko'rsatkichlari qatorida umumiy mablag'larning foydaliligi, asosiy vositalar foydaliligi, uzoq muddatli va oborot aktivlarning foydaliligi, o'z mablag'lari foydaliligi, sotilgan mahsulot foydaliligi kabi ko'rsatkichlar o'rganiladi.

3. Kapitalning aylanuvchanligini harakterlovchi ko'rsatkichlar qatorida umumiy mablag'larning aylanuvchanligi, asosiy vositalar va joriy aktivlarni aylanuvchanligi, moddiy aylanma mablag'larni aylanuvchanligi, tovar va zaxiralarni, debitorlik majburiyatlarini, pul mablag'larini aylanuvchanligi kabi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi.

Hozirgi paytda kreditlarning o'z vaqtida qaytmasligi hollari ko'p uchrashi va ulardan imkon qadar himoyalanih maqsadida qo'shimcha sur'atda yana quyidagi ko'rsatkichlarni baholash talab etiladi.

- rentabellik darajalari;
- sotilgan mahsulotlarni o'zgarish sur'atlari;
- to'lov muddati o'tgan majburiyatlarning holati;
- olingan kreditlar yuzasidan foizlar va ularning to'lash imkoniyatlari;
- firmaning hisob raqami va boshqa hisob raqamlaridagi pul mablag'larining holati kabi masalalar.

Iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida mutlaq ko'rsatkichlar korxonalarining xo'jalik yuritish borasidagi samaradorlik darajasini har tomonlama belgilamaydi. Shu boisdan nisbiy ko'rsatkichlarni aniqlash talab qilinadi. Bu ko'rsatkich – rentabellik ko'rsatkichlaridir. Korxonalar faoliyatining yakuni rentabellik - iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichida ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rentabellik foyda olish darajasi, sarflangan xarajat yoki kapital hisobiga to'g'ri keladigan foyda hajmini belgilaydi. Korxonalar kreditga layoqatligini baholashda rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish muhim hisoblanadi. Rentabellik xo'jalik subyektlari faoliyatining samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich bo'lib, xo'jalik faoliyati natijalarini to'la va har tomonlama tavsiflab beradi. Asosiy vositalarning rentabelligi darajasi korxonalarining asosiy fondlardan foydalanish (samaradorlik) darajasini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasining «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida» gi 2015 yil 28 iyuldagi 207-sonli qarorida mazkur ko'rsatkichni soliq to'lagunga qadar foydaga nisbatan aniqlash tavsiya qilingan. Uning me'yori 0,05 foizdan yuqori bo'lishi maqsadga muvofiqligi ko'rsatilgan.

Asosiy vositalarning rentabelligi darajasi — korxonaning asosiy vositalarining har so'miga to'g'ri keladigan foyda miqdorini ko'rsatadi.

Asosiy vositalarning rentabellik darajasini korxonalar sof foydasiga nisbatan tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni tuzamiz (6.10-jadval).

6.10-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyatida yil boshida asosiy vositalarning rentabellik darajasi 0,19 foizni, oxirida esa 22,76 foizni tashkil qilgan holda, 22,57 foizga oshdi. Bu o'zgarishga ikki omil ta'sir ko'rsatdi:

1. Sof foyda hajmining o'zgarishi.

6.10-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati asosiy vositalari rentabellik darajasini tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	O'zgarishi (+,-)
1.	Sof foyda (ming so'm)	20154192,00	23259690,00	+3105498,00
2.	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati (ming so'm)	103757784,00	102211740,5	-1546043,5
3.	Asosiy vositalarning rentabellik darajasi (1x100:2), foiz	0,19	22,76	+22,57

2. Asosiy vositalarning o'rtacha miqdorining o'zgarishi.

Ushbu omillarning ta'sirini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz (6.11-jadval).

6.11-jadval

Asosiy vositalarning rentabellik darajasini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlash hisob-kitobi

Hisobni tartib soni s	Almashtirishni tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Umumlashgan ko'rsatkich – Asosiy vositalarni rentabellik darajasi, %	Oldingi hisobga nisbatan farq (+,-)
		Sof foyda	Asosiy vositalarning o'rtacha miqdori		
A	V	1	2	3(1x100:2)	4
1	-	20154192,00	103757784,00	0,19	-
2	1	23259690,00	103757784,00	22,42	+22,23
3	2	23259690,00	102211740,5	22,76	+0,34

Omillar balansi: +22,57 foiz

6.11-jadvaldan ko'rinishicha, tahlil obyektida sof foyda hajmining yil oxiri yil boshiga nisbatan 3105498,00 ming so'mga oshishi natijasida asosiy vositalarning rentabellik darajasini 22,23 foizga oshdi. Asosiy vositalarning o'rtacha yillik miqdorini 2018 yili oxiri 1546043,5 ming so'mga kamayishi natijasida esa asosiy vositalar rentabellik darajasi 0,34 foizga ko'paydi. Demak, korxonada asosiy vositalar rentabellik darajamini ko'tarilishiga asosiy sabab - bu sof foyda hajmini oshishi va ularning o'rtacha yillik qiymatini kamayishi hisoblanadi. Ikki omil ta'sirining o'zgarishi natija ko'rsatkichning umumiy farqini beradi, ya'ni 22,23+0,34=-+22,57 foiz.

Korxonada fond samarasini oshirish imkoniyatlarini umumlashtirish tahlil etish bosqichining yakuni hisoblanadi. Unda tahlil etish natijalaridan kelib chiqqan holda korxonada asosiy vositalarning samaradorligini oshirishning yo'nalishlari belgilanadi.

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini oshirishning quyidagi yo'nalishlarini korxonada uchun tavsiya sifatida keltiriladi:

- asosiy vositalarning ortiqcha qismini ushlab turmaslik;
- ekirgan va ma'naviy talabga javob bermaydigan asosiy vositalarni hisobdan chiqarish;

- asosiy vositlarga amortizatsiya hisoblashning muallaq shakllarini belgilash va h.k.

- asosiy vositalarni ta'mirlash choralari ko'rish;

- ekirgan asosiy vositalarni yangilari bilan almashtirish;

- avtomatlashtirilgan tizimni yaratish va mexanizatsiyalashni kuchaytirish va h.k.

- ishlab chiqarish hajmiga qarab asosiy vositlarni texnik holat va harakatini boshqarish.

Korxonada asosiy vositalardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini oshirish bo'yicha berilgan ushbu tavsiyalarni ularning amaliy faoliyatiga qo'llanilishi natijasida iqtisodiy salohiyatini oshirish moliyaviy barqarorligini ta'minlash imkoni bo'ladi.

6.5. Firma va kompaniyalarda kreditga layoqatlilikni amaliy chora-tadbirlari

Firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligini o'stirishning amaliy chora-tadbirlari, ularning moliyaviy holatida ruy berayotgan o'zgarishlar va natijalardan kelib chiqib belgilanadi. YA'ni, to'lovga qobil firma va kompaniyalarda belgilanadigan chora-tadbirlar, to'lovga noqobil, moliyaviy nobarqaror firma va kompaniyalarda belgilanadigan chora-tadbirlar keskin farq kiladi. Ulardan biri moliyaviy barqarorlikni saqlab qolishga harakat kilsa, ikkinchisi muammoni xal etish va yashab qolish harakatiga tushadi.

To'lovga noqobillik yoki kreditga layoqatlilikni o'stirishning muhim tadbirlariga quyidagilar kiradi.

1. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini joylashtirishni qayta ko'rib chiqish. Uning mazmunini qanday tushunish mumkin?

Firma, kompaniyalarda likvid mablarlarni aylanuvchanligini tezlashtirish maqsadida ortiqcha aylanma aktivlarni hisobdan chiqarish, asosiy va nomoddiy aktivlarni ishlab chiqarish zaruriyatidan ortigini aylanma mablag'lar qatoriga olish (ularni sotish, bo'zish, hisobdan chiqarish va boshqa yo'llar bilan), debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini so'ndirish (yo'l qo'yilgan tartiblarda), qisqa va uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalarni maqsadli joylashtirish.

2. To'lov mablag'lari va to'lov majburiyatlari orasidagi nisbatda manfiy o'zgaruvchanlik sababini moliyaviy holatdagi tanglikdan emas, balki, ishlab chiqarish va boshqaruvning qo'yi bo'g'inlaridan izlash lozim. YA'ni, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishni yaxshi yo'lga qo'yilmasligi, ishlab chiqarish xarajatlarini oshib ketishi, narx belgilash siyosatining to'g'ri yuritilmasligi va boshqalar.

3. To'lovga noqobillik sharoitida mablag'lar etishmovchiligini xal etish yuzasidan avvalo, ichki imkoniyatlarni aniqlab olish va ularni ishga solish lozim.

Noqobillik sharoitida boshqa bir subyektdan qarz so'lash va uning ishonchini oklashni iqtisodiy imkoniyati bo'lmaydi.

4. Firma va kompaniyalarning ishlab chiqarish bo'g'inlarini, uning balansida turuvchi madaniy-oqartuv tashkilotlari xarajatlarini kamaytirish, qayta tashkil etish lozim.

5. Firma va kompaniyalarni pul mablag'lari va pulli ekvivalentlarni aylanishida qat'iy reja belgilash va unga amal etish. Ya'ni, pul mablag'larini qarz majburiyatlariga ishlatishni aniq rejasini tuzib olish.

6. Mablag'lar aylanuvchanligidagi quyidagi muammoni davlat tomonidan xal etishni mexanizmini ishlab chiqish. Bu muammoni mazmunini quyidagicha izohlash mumkin. Ya'ni, ishlab chiqarilgan mahsulotni o'z haridorini topishga qadar ketgan vakti o'rtacha bir oy deb hisoblasaq, uning yuzasidan to'lovlarning amalga oshish vakti 3 oy qilib belgilansa (oldi-sotdi munosabatlarida ishtirok etayotgan korxonalarining deyarli barchasi to'lov layoqatiga past holatda), tovarni pulga aylanish vakti o'rta hisobda 4-5 oyga to'g'ri kelmoqda. Bu albatta aylanma mablag'larni aylanishiga nisbatan past ko'rsatkich. Buni tezlashtirishni iqtisodiy asosi bo'lgani holda huquqiy asosi yo'q. Ya'ni, natura shaklida to'lash yoki hisob-kitoblarning kredit shaklidan foydalanish, veksel operatsiyalarini yo'lga qo'yish, qarzlarni o'zaro sundirish kabi masalalar. Bu operatsiyalarni amalga oshirish huquqiy jihatdan to'xtatilgan. Nakd pul mablag'larini harakati masalasini xal etish yuzasidan ulardan to'la chetlanish to'g'ri emas. Qarzlarning asosiy qismini mol etkazib beruvchilar, haridorlar va byudjet va byudjetdan tashkari qarzarlar tashkil etgan holda nakd pul aylanishini uning bilan bog'lanishi to'g'ri emas.

7. Firma va kompaniyalar kreditga layoqatligini ta'minlash va uni o'stirishda, albatta, ularning investitsion aktivligiga ham ahamiyat berish lozim. Investitsion aktivlik bu qarz olish va uni qaytarishdan keskin farq etadi. Buning uchun korxonadan ikkita narsa talab etiladi, xolos. Birinchisi; aniq loyiha, ikkinchisi; xomiy. Aniq loyihaga ega bo'lish asosida esa investor yoki xomiyni topish qiyin bo'lmaydi.

Shu bilan birga debitorlik va kreditorlik qarzlarini hosil bo'lishi bilan bog'liq moliyaviy ahvolning yomonlashuvi davlatning moliyaviy holatida ham aks etadi, chunki bularning bari byudjet to'lovlarining kelib tushmasligi, tovar aylanishi hajmining kamayishi, kassa rejasining bajarilmasligiga olib keladi.

6.6. Kreditga layoqatlilikni baholashning xorij tajribalari va ularni O'zbekiston Respublikasidagi tajribalar bilan muvofiqligi

Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashning xorij tajribalarini o'rganish asosida shuni izohlash mumkinki, uning

- uslubiy asoslarida;
- tashkiliy asoslarida;
- huquqiy, me'yoriy asoslarida sezilarli farqlarni sezish mumkin.

Uslubiy asos. Uslubiy asoslari bo'yicha mazmun jihatdan bir xildagi yondashishni ko'rish mumkin. Lekin farq etuvchi jihatlar ham mavjud. Masalan;

to'lovga qobillikni o'rganishda bizning amaliyotda 3 ta muhim ko'rsatkich, ya'ni mutlaq, oraliq va umumiy to'lov layoqati ko'rsatkichlari aniqlansa, xorij amaliyotida bitta, umumiy to'lovga qobillik ko'rsatkichi o'rganiladi. Pul va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar bir qatorga va o'ringa qo'yiladi. Qimmatli qog'ozlarning aylanishi pul mablag'larini aylanishiga nisbatan tez kechadi. Tovarlar va zaxiralarning aylanuvchanligi majburiyatlar aylanuvchanligidan tez kechadi va x.k.

Garb mamlakatlarida kreditga qodirlikni baholashda eng muhim qoida sifatida shartli "S-1-5" qoidasiga amal etiladi. Bu qoidagi quyidalarni karakterlaydi:

- S1-charakter-qarz beruvchining bozordagi obro'si, uning holatini aniqlash;
- C2-capacity-qarz oluvchining faoliyatni yakuniga etkaza olishi, tegishli daromadga ega bo'lishi hamda olingan kreditlarni qaytarib bera olish qobiliyati;
- C3-capital-qarz oluvchining sarmoyasining etarligi;
- C4-conditions-biznesning rivojlanishi yuzasidan shartlar;
- C5-collateral-garov.

Bu koidalarga bizning kredit amaliyotimizda ham to'liq amal etiladi, faqat uning chizmaiy jihatlarini bu tartib belgilanmagan.

Kreditga qodirlik tahlilidagi uslubiy jihatlardagi farqlanishlar albatta mamalakatimizda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditini yuritishda milliy standart normalariga tayanilishi, moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etishning farqlanishi bilan izohlash mumkin.

Tashkiliy asos. Kredit olish va berish tartibida kredit muassasalarining raqobatchilari nihoyatda ko'p. Bu holat kredit mijozlari uchun kurash qonuniga amal etilishi va moliya bozorini rivojlanganligidan dalolat beradi. Kredit resurslari band qilishdagi har qanday to'siqlar olib tashlangan. Kredit oluvchi bilan kredit beruvchi o'rtasida yoki qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o'rtasida ishonch, bir-birini aldamaslik qarz munosabatlari biznes shioriga aylangan. Kredit oluvchidan asosiy talab qilinadigan narsa, uning aniq biznes loyixasi va garovi hisoblanadi. Bizning amaliyotda esa aniq biznes loyixa va garovdan tashqari ko'plab shartlarga bo'yisinish talab etiladi.

Huquqiy asos. Firma va kompaniyalarga kredit berish va uni qaytarishni me'yoriy xujjatlarini takomillashtirish talab etiladi. Negaki, uning bir turi tadbirkorlar huquqini qarz oluvchini huquqini himoya qilsa, ikkinchisi qarz beruvchini huquqini himoya etadi. Betaraflik qoidasiga amal etgan holda tugal qonunchilik mexanizmini yaratish lozim. Kreditni olish va qaytarishdagi turli tahlikalardan himoya etuvchi zaxiralar fondini tashkil etish, qarzdor va qarz beruvchini bir-birini aldamaslik, hiyonat qilmaslikni uning yuragiga singdirish lozim.

Ijtimoiy asos. Horij amaliyotida ijtimoiy asoslar sifatida kredit munosabatlari ko'pincha bir manzilli emas ko'p manzilli jihatlariga ustunlik beriladi. Ya'ni kredit va qarzga doir munosabatlar banklar va korxonalar o'rtasidagina emas balki moliyaviy institutlarning keng tizimi doirasida amal etishi mexanizmi bilan ham farqlanadi.

O'zaro ishonchda tadbirkorlik faoliyatini yulga ko'yishda ijtimoiy omillar, muhim bo'lgan boshqa omillardan ba'zan ustun turadi. Buni qanday izohlash

mumkin. Respublikamiz mintaliteti, xalqning tadbirkorlik bilan shug'ullanishga qiziqishlarini ustunligi va uning me'ros sifatida avloddan avlodga o'tgan ana'analari, o'zaro-izzat hurmat, ishonch kabi jihatlardan usutun turuchi ijtimoiy belgilar ham uning yorqin ifodasidir.

Tayanch so'zlar: kredit, kredit munosabatlari, kredit shakllari, bank krediti, kredit beruvchilar, kredit oluvchilar, kreditni ta'minlanishi, to'lov mablag'lari, to'lov majburiyatlari, to'lov layoqati, kreditga layoqatlilik, qisqa muddatli majburiyatlar, joriy to'lov layoqati, oraliq to'lov layoqati, umumiy to'lov layoqati, mablag'lar likvidligi, kreditlar, qarzlilar, majburiyatlar.

Qisqa xulosa

Mazkur bobda talabalar firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashning mezonlari va moliyaviy tahlil vazifalarini, kreditga layoqatligini baholashda mablag'lar likvidligi va to'lov qobiliyatining tahlilini, firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarini, kreditga layoqatlilikni oshirishning amaliy chora-tadbirlari hamda baholashning xorij tajribalarini o'rganadilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Firma to'lov layoqatini baholashda nimalarga ahamiyat berish lozim?
2. Firma to'lov layoqatini o'rganishda to'lov layoqatini va uning me'yoriy darajalari qanday tavsiflanadi?
3. Kreditga layoqatlikni baholashda, ishlayotgan va endi ish boshlayotgan korxonalarda qanday yo'l tutiladi?
4. Firma, kompaniya kreditga layoqatligini baholashni qarz munosabatlarini barcha turlariga nisbatan bir xilda deyish mumkinmi?
5. Firma va kompaniyalarda moliyaviy barqarorlik yuqori bo'lgan holatda, to'lovga noqobillik kuzatiladimi?
6. Kredit tashkilotlari va ularning korxonalaridagi real holat bilan tanishuvi mumkinmi yoki moliyaviy hisobot ma'lumotlarini tahlil etish qaror chiqarishga etarli?
7. Firma va kompaniyalarda kreditni o'z vaqtida qaytmasligi qanday hal etiladi?
8. Likvidlilik ko'rsatkichlarini ko'rsatib o'ting?
9. Korxonalar balansi likvidligi deganda nimani tushunasiz va u qanday tahlil qilinadi?
10. Bank kreditidan foydalanish darajasi tahlil qilinayotganda nimalar o'rganiladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2015.
2. Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013.
3. Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. -T.: Lesson-press, 2016.
4. Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik -T.: Fan va texnologiya, 2012.
5. Ендовицкий Д.А., Бпахтин К.В., Ковтун Д.В. Анализ кредитоспособности организации и группы компаний. Учебное пособие. М.: КНОРУС 2012. -376 с
6. Алексеева А.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. -М.: Финансы и статистика, 2010.

VII BOB. FIRMA VA KOMPANIYALAR INVESTITSION FAOLIYATNI TAHLILI

7.1. Investitsiyaning mazmuni, mohiyati, turlari va moliyaviy tahlilning vazifalari

Mamlakatimizdagi investitsiya muhitini yaxshilash va xorijiy sarmoyalarni jalb etish jarayonlariga bozor islohatlarini chuqurlashtirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va mulk huquqini himoya qilishni mustahkamlash chora – tadbirlari ta'siri yuqori bo'lmoqda. Investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari orasida korxonaning xususiy mablag'lari hamda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning ulushi ortmoqda. Ayniqsa, asosiy kapitalga investitsiyalar oqimining qayta taqsimlanishi bilan bog'liq bo'lgan sanoat va infratuzilma tarmoqlarining rivojlanishi iqtisodiy o'sishga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Bu holat asosiy kapitalga investitsiyalarni iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha tarkibining o'zgarishiga olib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomalarida: "Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, qaysi davlat faol investitsiya siyosatini yuritgan bo'lsa, o'z iqtisodiyotining barqaror o'sishiga erishgan. Shu sababli ham investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o'zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Investitsiya bilan birga turli soha va tarmoqlarga, hududlarga yangi texnologiyalar, ilg'or tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib keladi, tadbirkorlik jadal rivojlanadi"⁷⁷ deb aytib o'tdilar.

Investitsiya – ertangi kunda ko'proq foyda va samara olish maqsadida band qilinadigan, joylashtiriladigan qo'yimlardir. Investitsiyalar bo'lajak natijalarni qo'lga kiritish maqsadida, mohiyatan hozirgi xarajatlarni bildiradi. «Investitsiyalar» atamasi lotin tilidagi "Invest" so'zidan kelib chiqqan bo'lib «qo'yish», «mablag'ni safarbar etish» ma'nosini bildiradi. Keng ma'noda investitsiyalar ko'paytirib qaytarib olish maqsadlarida kapitalni bog'lashni bildiradi. Ko'pgina hollarda «investitsiyalar» tushunchasi iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar tarzida ta'riflanadi. Investitsiyalar pul mablag'larining qo'yilishi, aksiyalar, boshqa pul mablag'larining, pay ulushlarining, harakatdagi va harakatsiz mulk, avtorlik huquqlari, nau-xaular va boshqa shakllarda mablag'larni maqsadli joylashtirishni xarakterlaydi.

Investitsiya siyosati har bir davlatning iqtisodiy rivojlanishi va tarakkiyotida muhim yo'nalish hisoblanadi. Uning negizida moddiy va moliyaviy resurslarni foyda olish maqsadidagi harakati yotadi.

Investitsiya so'zining o'rindosh iborasi bizda oldin ham ishlatilgan. Uni

⁷⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018- yil 28- dekabr.

kapital qo'yimlar sifatida nomlaganmiz. Kapital qo'yimlar deganda, asosiy fondlarni vujudga keltirish, ularni ta'mirlash, qayta ko'rish, ishlab chiqarishni kengaytirish ma'nosida sarflar tushunilgan. Bu holat to'g'ri hisoblanadi. Negaki, ta'minotni markazlashtirilgan va rejalashtirilgan mexanizmi amal etgan sharoitda, yagona davlat mulkchiligi sharoitida uning mazmuni to'g'ri ifodalangan.

Bu o'rinda ikkita muhim narsani ajratib olishimizga to'g'ri keladi. Birinchisi kapital qo'yimlar tushunchasi, ikkinchisi investitsiya tushunchasi.

Investitsiya tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi.

«Investitsiyalar» atamasi lotin tilidagi "Invest" so'zidan kelib chiqqan bo'lib «qo'yish», «mablag'ni safarbar etish» ma'nosini bildiradi. Keng ma'noda investitsiyalar ko'paytirib qaytarib olish maqsadlarida kapitalni bog'lashni bildiradi. Investitsiya – bu ishlab chiqarishni kengaytirishga y o'naltirilgan resurslardir

Bir guruh olimlar tomonidan "Investitsiyalar – kelajakda daromad va ijtimoiy samara olish maqsadida kapitalni har qanday shaklda qo'yish sifatida ifodalanadi" deb fikr bildirilgan.

Iqtisodchi olimlar G'ozibekov D .va Qoraliev T. lar tomonidan investitsiya tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Investitsiya – daromad (foyda) yoki ijtimoiy samara keltiradigan va tadbirkorlik, ishbilarmonlikning davlat tomonidan taqiqlanmagan faoliyatlarga jalb qilinadigan (sarflanadigan) barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklar".

O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunida investitsiya deganda, "Iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar tushuniladi".

Iqtisodchi olim M.Raximov quyidagicha ta'rif beradi: "Investitsiya deganda, investorlar (sarmoyadorlar) tomonidan kelajakda foyda olish maqsadida barcha turdagi; mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklarni muddatli band etish tushuniladi"⁷⁸.

Investitsiya – ertangi kunda ko'proq foyda va samara olish maqsadida band qilinadigan, joylashtiriladigan qo'yimlardir.

Investitsiyalar bo'lajak natijalarni qo'lga kiritish maqsadida, mohiyatan hozirgi xarajatlarni bildiradi. Investitsiyalarni kiritishning asosiy maqsadi faqat kapitalning hozirgi qiymatini saqlab qolishdangina iborat bo'lmay, ularni qo'yimlarning xavfsizligi, daromadlilikgi va ko'paytirishni (kapitallashtirishni) ham qamrab oladi.

Kapital qo'yimlarni investitsiyalardan farqiga kelsaq, ushbu tushuncha faqat uzoq muddatli aktivlarni joylashtirish, ta'mir etish, kengaytirish va qayta tashkil etishga nisbatan ishlatiladi.

Investitsiyani turlariga kelsaq, uning ham turli shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin. Quyidagi 7.1-jadvalda investitsiyalar tasnifini ko'rish mumkin.

⁷⁸ Raximov M.Yu.

7.1-jadval

Investitsiyalarning turlari

Kiritish obyektlari bo'yicha	mol-mulka investitsiya; -moliyaviy -nomoddiy
Yo'naltirish soha va obyektlari bo'yicha	kapital -innovatsion -ijtimoiy
Investitsiyalash subyektlari bo'yicha	-davlat investitsiyalari -korporativ investitsiyalar -xususii investitsiyalar -xorijiy investitsiyalar
Amaliy yo'nalishlari bo'yicha	-yangi loyihalarga -kengaytirishga, yangilashga -reinvestitsiyalar
Takror ishlab chiqarish bo'yicha	-sof (asosiy kapitalni ko'paytiradigan) -eskirishni qoplaydigan -yalpi

Investitsiyalar pul mablag'larining qo'yilishi, aksiyalar, boshqa pul mablag'larining, pay ulushlarining, harakatdagi va harakatsiz mulk, avtorlik huquqlari, nau-xaular va boshqa shakllarda mablag'larni maqsadli joylashtirishni harakterlaydi.

Investitsiyani turlariga kelsak, uning ham turli shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin. Iqtisodchi olimlarning darsligida investitsiyalarning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi turlari ko'rsatilgan⁷⁹ (7.1-chizma).

Investitsiyalarni iqtisodiy mazmuniga ko'ra turlari	Real investitsiyalar	Korxonalar asosiy vositalarini vujudga keltirish va takror ishlab chiqarishga, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini
	Moliyaviy investitsiyalar	Daromad olish (xuddi foizlar, dividendlar va ijara haqi singari) va asosiy kapital qiymatini ko'paytirish maqsadida uning tasarrufida bo'lgan korxonalar aktivlaridir
	Intellectual investitsiyalar	Korxonalarining intellektual boyliklarini xarid qilishga sarflangan mablag'laridir

7.1-chizma. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuniga ko'ra turlari

Investitsiyalar muddati bo'yicha qisqa va uzoq muddatli investitsiyalarga bo'linadi.

Qisqa muddatli investitsiyalar - erkin sotiladigan va bir yildan ko'p bo'lmagan muddatda egalik qilishga qaratilgan qimmatli qog'ozlardir, ular odatda bozor (likvidli) qimmatli qog'ozlari deb ataladi.

Uzoq muddatli investitsiyalar - bir yildan uzoq bo'lgan muddatda egalik qilishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan investitsiyalardir. Ular

⁷⁹ Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013.

odatda investitsion portfelda ulushli (aksiyalar) va qarz (uzoq muddatli obligatsiyalar) qimmatli qog'ozlar bilan ifodalangan bo'ladi.

Investitsiyalar shakli bo'yicha ichki va tashqi investitsiyalarga bo'linadi.

Ichki investitsiyalar xo'jalik subyektlarining o'z resurslarini foyda olish maqsadidagi joylashtirishini harakterlaydi.

Ichki investitsiya manbalariga xo'jalik subyektlarining sof foydasi, amortizatsiya zahiralari, erkin pul mablag'lari, bank kreditlari va qarz mablag'lari, byudjet va byudjetdan tashqari mablag'lari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy investitsiyalar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Moliyaviy investitsiya yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyorida mavjud bo'lgan bo'sh pul mablag'larida samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish hajmini keng ko'lamda kengaytirish va ularni rivojlanishi bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi. Bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifati o'ta yuqori va xaridorgir bo'lishi olinadigan foydani oshishiga, ularning moliyaviy-xo'jalik faoliyatining yaxshilanishiga hamda moliyaviy barqarorlikka erishishlariga olib keladi. Albatta bunday yuqori samaradorlikka erishishda ularni uzoq muddatli aktivlar bilan kerakli darajada ta'minlanganligi va samarali foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosiy o'rinni egallaydi.

Investitsiyalar tahlil qilish uchun ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shakli "Buxgalteriya balansi" aktiv qismidan olinadi.

Balans aktivining uzoq muddatli aktivlar tarkibiga uzoq muddatli investitsiyalar (030-satr) ko'rsatiladi. «Uzoq muddatli investitsiyalar» bandida hamkorlikda ishlagan kelishganlarning korxonalar ustav fondiga qo'shgan xissasi yoki bergan qarzi, bir yildan ortiq muddatga qiymatli qog'oz uchun qo'ygan mablag'i ko'rsatiladi. Qiymatli qog'ozlar mulk egasining huquqini aks ettirib, ma'lum darajadagi qo'shimcha foydaning foizi daromad keltiradi. Bunday qog'ozlar boshqa korxonalarining aksiya va obligatsiyalari, davlat tomonidan chiqarilgan ichki zayomdir, banqdan sotib olingan uzoq muddatli jamg'armali sertifikatlardir. Bu band uchun summani 0600 «Uzoq muddatli investitsiyalar» schyotlari qoldig'idan olinadi.

Balans aktivining «Joriy aktivlar qismining 370-satrida (58 «Qisqa muddatli investitsiyalar» schyoti qoldig'i) «Qisqa muddatli investitsiyalar» ko'rsatiladi.

Uzoq muddatli investitsiyalar tahlilida xarajatlar tahlili markaziy o'rinda turadi. Tahlil etishda ularning qiymatiga, o'zgarishlariga baho beriladi, xarajatlar va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga ahamiyat qaratiladi.

7.2. Investitsiyalar samaradorligini baholash usullari

Investitsiyalar va investitsion loyihalarni moliyaviy tahlili uning samaradorligini baholashda muhim masala hisoblanadi. Moliyaviy tahlil etish asosida investitsion loyihaning oqlanuvchanligi va foydaliligi aniqlanadi. Uning xarajatlari va uning samaradorligi baholanadi. Shuningdek, investitsion loyihalarni

tuzish va ularni iqtisodiy asoslashda ham moliyaviy tahlil muhim rol o'ynaydi.

Mavjud loyihalarning samaradorligi, oqlanuvchanligi, hayotiyliigi, tavakkalchiligi yuzasidan investitsion yechimlar berish murakkab masala hisoblanadi. U, albatta, aniq hisob-kitoblar va ularning natijasiga tayangan holda belgilanadi. Shu sababli, moliyaviy tahlilning investitsion qarorlar qabul qilishdagi ahamiyati nixoyatda yuqori hisoblanadi.

Investitsion loyihalar moliyaviy tahlilining mazmunini quyidagilar tashkil etadi;

- loyihalar ishonchligini tahlil etish;
- loyihalashtirilgan investitsion loyihaning daromad va xarajatlarini tahlil etish;
- sof kirim, chiqim, loyihalarning iqtisodiy nafliigi, foydaliligi, investitsion faoliyat samaradorligini baholash;
- investitsion qarorlar qabul qilishda sarmoyalar nafliigini himoyalanganligi, taxlikalarni tahlil etish.

Moliyaviy tahlilning maqsadi investitsion qarorni qabul etishni barcha savolnomasiga (iqtisodiy naflik, foyda ko'rish, oqlanish, hayotiylik, tahlikalar yuzasidan) javoblar topish va uni asoslashdan iborat.

Investitsion loyihalar tahlilida xarajatlar tahlili markaziy o'rinda turadi. Tahlil etishda ularning qiymatiga, o'zgarishlariga baho beriladi. Investitsion loyihalar bo'yicha xarajatlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin;

1. Investitsiya oldi xarajatlari.
2. Investitsion xarajatlar.
3. Ekspluatatsion xarajatlar.

Eng avvalo, loyihani tayyorlash va yo'lga qo'yish bo'yicha xarajatlar va ularning baholanishiga ahamiyat beriladi. Bunda yuzaga chiquvchi xarajatlarni quyidagicha tarkiblash mumkin:

- qimmatli qog'ozlar emissiyasi bo'yicha dastlabki xarajatlar;
- izlanishni yo'lga qo'yish bo'yicha xarajatlar;
- qurilma va uskunalarini yangilash yuzasidan xarajatlar;
- ishlab chiqarishni dastlabki sinov bosqichi xarajatlari;
- likvidatsion xarajatlar;
- boshqa xarajatlar.

Ikkinchi davrada yuzaga chiquvchi xarajatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin;

- obyektini tanlash, sotib olish va tayyorlash bo'yicha xarajatlar;
- kuchmas mulk bo'yicha xarajatlar;
- mashina va uskunalar bo'yicha xarajatlar;
- nomoddiy faollarni sotib olish bo'yicha xarajatlar.

Uchinchi davra – ekspluatatsion xarajatlar qatoriga investitsion loyihalarni yo'lga qo'yish va joriy aktivlarni sotib olishda yuzaga chiquvchi xarajatlar kiritiladi.

Investitsion loyihalar hayotiyliigini baholash, tahlil etishda xarajatlar va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga ahamiyat beriladi. Investitsion xarajatlar va ularning o'zgarishlari quyidagi xarajat elementlari bo'yicha

o'rganiladi:

- zavod xarajatlari;
- ma'muriy va ustama xarajatlar;
- moliyaviy xarajatlar;
- amortizatsiya bo'yicha xarajatlar.

Baholash ularning har bir turkumi bo'yicha olib boriladi va bu bilan loyihalarning hayotiyliigi hamda oqlanuvchanligi belgilanadi.

Kapital qo'yilmalarni amalga oshirish, boshqa firma, kompaniyalar aksiyalarini sotib olish, litsenzion huquqlar va boshqa holatlar bozor iqtisodiyoti sharoitida har bitta firma va kompaniyaning muhim faoliyat yo'nalishlariga aylanib bormokda. Albatta firma va kompaniyalar ishlab chiqarish faoliyatini yaxshilash, uni qayta tashkil etish, kengaytirish, rekonstruksiyalash, harakatchan va noharakatchan aktivlarni joylashtirishda o'z manbalariga tayangan holda ish ko'radilar. Zaruriyat tug'ilgan hollarda qarz munosabatlarini yo'lga qo'yadilar.

Investitsiyalarni tahlil etishda ular yuzasidan tuzilgan loyihalar samaradorligi, natijaviyligiga, aylanuvchanligiga, investitsion xarajatlar va ularning moliyaviy manbalashning holatiga, investitsion loyihalarning oqlanish muddati va tahlikalariga baho beriladi.

Iqtisodchi olim M.Raximovning darsligida xalqaro amaliyotda investitsiyalar samaradorligini baholashda foydalaniladigan asosiy usullarga quyidagilar kiritiladi⁸⁰.

1. Diskontlash asosida aniqlanadigan quyidagi usullar:
 - sof joriy qiymat (sof kutilgan samara) NPV;
 - investitsiyaning rentabelligi indeksi PI;
 - investitsiyaning ichki rentabelligi normasi IRR;
- 2.Hisob baholashlariga asoslangan usullar:
 - Qoplanish muddatligi (RR);
 - Investitsiya samaradorligi koeffitsienti (ARR).

Sof joriy qiymatni aniqlash – loyihadan olinadigan sof daromadni aniqlash harakterlaydi va diskontlangan pul oqimlari summasidan investitsiyaga yo'naltirilgan jami summani farqlash orqali hisob-kitob qilinadi.YA`ni:

Sof joriy qiymat = Loyihadan kutilayotgan pul oqimi qiymati – Jami investitsiya summasi

G`arb amaliyotida sof joriy qiymat (sof kutiladigan qiymat)ni ushbu usulga o`xshash, diskontlangan pul mablag`larining kelgusidagi tushumini harakterlovchi (Net present value — NPV), hamda jami investitsiya sumasini aniqlash (invest cost — IS) birliklaridan iborat quyidagi formulasidan foydalaniladi:

$$NPV = \sum_{n=1}^n FV_n \frac{1}{(1+r)^n} - IC \quad (7.1)$$

Bunda ΣFV_n — loyihadan kelgusida tushadigan tushumlarning;

⁸⁰ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма.- Т.: Иқтисод-Молия, 2015.

r — Loyihaning daromadligi;
IS — Investitsiya summasi.

Daromadlik indeksini aniqlash orqali harajatlarning har bir soʻmiga toʻgʻri keladigan daromad darajasi aniqlanadi. Rentabellik darajasi pul oqimlarining sof joriy qiymatini boshlangʻich investitsiyaning jami summasiga nisbati orqali hisob kitob qilinadi. Gʻarb amaliyotida ushbu usul investitsiya rentabelligini aniqlash indeksi sifatida qaraladi (profitability index — PI).

Investitsiya rentabelligini hisob-kitobini quyidagi bogʻlanishlar orqali topish mumkin.

$$PI = \sum_{i=1}^n \frac{FV}{(1+r)^n} : IC$$

Amaliyotda, rentabellik normasini aniqlashda sof joriy qiymatni boshlangʻich investitsiyalarning joriy qiymatiga nisbatlash asosida aniqlanadi. Ushbu daraja boshlangʻich investitsiyaga yoʻnaltirilgan kapitalning har bir soʻmiga toʻgʻri keladigan joriy qiymatni ifodalaydi.

Rentabellikning ichki normasi = (Sof joriy qiymat / Boshlangʻich investitsiyaning joriy qiymati) • 100%

Gʻarbda amaliyotida unga uxshash, analog usul (internal rate of return — IRR) ikki xil maqsadda hisob kitob qilinadi.

1) Jalb qilingan mablagʻlar hisobiga loyihani moliyalashtirishda yoʻl qoʻyish mumkin boʻlgan foizlik harajatlarini aniqlash;

2) (NPV) va (PI) usullarini qoʻllagan holda loyihalar bahosini tasdiqlash.

4. Rentabellik normasi deganda (IRR) daromadlikka (r) tengligi yoki (r) funksiyasidagi sof joriy qiymatning (NPV) nolga tengligi tushuniladi.

IRR = r, NPV (f (r)) = 0.

Investitsiyaning rentabellik normasi (IRR) quyidagi bogʻlanish orqali hisob kitob qilinadi:

$$IRR = r_1 + \frac{r_1}{f(r_1) - (r_2)} (r_2 - r_1)$$

Rentabellikni ichki normasi = (diskontlash stavkasi boʻyicha hisob-kitob qilingan sof joriy qiymat • 100%) / (Investitsiyaning boshlangʻich summasi).

Qoplanish muddatini hisob-kitob qilish. Ushbu usul orqali qancha muddatda investitsiyaga yunaltilgan mablagʻlarning toʻliq qaytarilishi hisob-kitob qilinadi. Qoplanish muddati kanchalik qisqa boʻlsa loyihaning likvidligi shunchalik yuqori boʻladi yoki aksincha. Likvidlik qanchalik yuqori boʻlsa investitsiyalash tahlikasi (risk) shunchalik kam boʻladi yoki aksincha.

Investitsiya samaradorligini baholashda shuningdek, qoplash muddatini aniqlashda oddiy buxgalteriya foyda normasini hisoblash usulidan ham foydalaniladi. Gʻarb amaliyotida ushbu usul analogi sifatida investitsiyaning samaradorlik koeffitsientini aniqlash (accounting rate of return -ARR) usulidan foydalaniladi.

Buxgalteriya foyda normasi usulida loyiha rentabelligini aniqlash quyidagi bogʻlanishlar orqali topiladi:

Loyiha rentabelligi = (Sof foyda + Amortizatsiya ajratmalari / Investitsiya qiymati) • 100%

Investitsiya samaradorligini koeffitsienti (ARR) quyidagi formula orqali hisob-kitob qilinadi:

$$ARR = \frac{PN}{\frac{1}{2}(IC - RV)}$$

Bunda ARR — Investitsiyaning samaradorlik koeffitsienti;

PN — loyihaga qoʻyilgan mablagʻlarga toʻgʻri keladigan oʻrtacha yillik foyda summasi

IS — loyihaga yoʻnaltirilgan mablagʻlar summasi (investitsiya summasi);

RV — aktivlarning likvidatsiya qiymati (aktivlarning foydalanish muddati tugagandan keyingi qoldiq qiymati).

7.3. Ichki investitsiyalar samaradorligini tahlil qilish

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida tarmoqlar iqtisodini izchil rivojlantirish investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga bevosita bogʻliqdir.

Albatta, investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishda moliyaviy investitsiyalarni toʻgʻri baholash va ular boʻyicha olingan daromadlarni toʻgʻri hisobga olish, ularni maqsadli ishlatilishini nazorat qilish va hisobini taʼminlash, investitsiyalar samaradorligini tahlil etish muhim oʻrin tutadi, baholash va hisobining uslubiy muammolarini bartaraf etish hamda takomillashtirish dolzarb vazifalarimizdan biri boʻlib hisoblanadi. Chunki xoʻjalik yuritishning zamonaviy yoʻlini tanlash investitsion siyosatni ham tubdan oʻzgartirishni talab qiladi. Investitsion siyosatni amalga oshirishda bozor munosabatlariga mos dastaklardan foydalanish, yaʼni investitsiya jarayoni qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini belgilab berish; mamlakatda investorlar uchun toʻlaqonli raqobatni taʼminlash; moliyaviy, moddiy va aqliy boyliklarni boshqarishda batamom erkin harakat qilish va shunga tenglashtirilgan tadbirlarni amalga oshirish talab qilinadi.

Mazkur investitsion siyosatni amalga oshirishdagi tadbirlarni toʻgʻri yuritilishini taʼminlashda buxgalteriya hisobini zamon talabi darajasida va buxgalteriya hisobining milliy hamda xalqaro standartlari asosida yuritilishini tashkil qilish zarurdir.

Bizga maʼlumki, investitsiyalar - maʼlum davr davomida iqtisodiy foyda koʻrish maqsadida qoʻyilgan kapitalni bildiradi. Investitsiyalarning tarkibiy qismi boʻlgan moliyaviy investitsiyalar bu daromad olish va asosiy kapital qiymatini koʻpaytirish maqsadida uning tasarrufida qisqa va uzoq muddatli investitsiyalarga ajratilgandir.

Xoʻjalik subyektlarida ichki investitsiyalarni tashkil etishni muhim yoʻnalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin;

- asosiy kapitalni shakllantirishga mablagʻlarni qoʻyish;

- qimmatli qog'ozlarni sotib olish va boshqa korxonalar ustav kapitalida hissalari qatnashish;

- kapital qo'yilmalarni amalga oshirish;
- ishlab chiqarishni kengaytirish va rekonstruksiyalash;
- kadrlarni o'qitish va malakasini oshirish;
- xorijiy firma va kompaniyalar faoliyatiga mablag'lar qo'yish va band etish.

Endi investitsiyalar tarkibiy tuzilishini tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni tuzamiz (7.2-jadval).

7.2-jadval

“Deutsche Kabel” aksiyadorlik jamiyati investitsiyalari tarkibi tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshi		Yil oxiri		Farqi (+,-)	
	Summa (m.s.)	Ulushi (foizi)	Summa (m.s.)	Ulushi (foizi)	Summa (m.s.)	Ulushi (foizi)
1.Uzoq muddatli investitsiyalari.	1551642	88,36	10071	4,90	-21541571	-83,46
Undan:						
1.1.Qimmatli qog'ozlar	71	0,004	10071	4,90	+10000	+4,896
1.2.Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonaga investitsiya	1551571	88,35	-	-		
2.Qisqa muddatli investitsiyalari	204422	11,64	195422	95,09	-9000	+83,45
Jami investitsiyalar	1756064	100	205493	100	-1550571	-

7.2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, jamiyatda yil boshida jami jami muddatli investitsiyalar 1756064 ming so'mni, oxirida esa 205493 ming so'mdan iborat bo'lgan holda 1550571 ming so'mga kamaygan. Investitsiyalar tarkibida yil boshida asosiy o'rinni uzoq muddatli investitsiyalarning ulushi egallagan bo'lib, 88,36 foizni tashkil qiladi. Jamiyatda uzoq muddatli investitsiyalarning hajmi yil oxirida 10071 ming so'mni tashkil qilib, 21541571 ming so'mga kamaygan. Uzoq muddatli investitsiyalar tarkibida xorijiy kapital ishtirokidagi korxonaga investitsiyalarning ulushi asosiy o'rinni tashkil qilib, uning hajmi 1551571 ming so'mdan iborat. Qimmatli qog'ozlarning ulush sezilarli darajada emas. Qisqa muddatli investitsiyalarning hajmi hisobot yili oxirida 10000 ming so'mga ko'paygan bo'lib, uning jami investitsiyalardagi ulushi 11,64 foizdan iborat.

Jamiyatda yil oxiriga kelib investitsiyalar tarkibida yetakchi o'rinni qisqa muddatli investitsiyalarning salmog'i egallagan bo'lib, 95,09 foizni tashkil qiladi. Qisqa muddatli investitsiyalarning hisobot yili oxirida mutloq hajmi 9000 ming so'mga kamaygan, ulushi esa 83,45 foizga oshgan. Uzoq muddatli investitsiyalardagi ulushi 4,90 foizni tashkil qilib, uning asosiy qismi qimmatli qog'ozlardan iborat.

Ichki investitsiyalarni tahlil etishda ular yuzasidan tuzilgan loyihalar

samaradorligi, natijaviyligiga, investitsion xarajatlar va ularning moliyaviy manbalashning holatiga, investitsion loyihalarning oqlanish muddati, tahlillariga va samarali foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlarga baho beriladi.

Investitsiyalar tahlilning muhim qismini ulardan samarali foydalanganlikni o'rganish egallaydi. Investitsiyalardan foydalanish samaradorligi ularning aylanish tezligi, daromadlilik va rentabelligi bilan, ya'ni aylanma mablag'larning bir so'miga to'g'ri keladigan foyda miqdori bilan belgilanadi⁸¹.

Rentabellik xo'jalik subyektlari faoliyatining samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, xo'jalik faoliyati natijalarini to'la va har tomonlama tavsiflab beradi. Uzoq muddatli investitsiyalar rentabelligi darajasi korxonani uzoq muddatli investitsiyalardan foydalanish (samaradorlik) darajasini ko'rsatadi. Uzoq muddatli investitsiyalar rentabellik darajasi — korxonaning har so'mlik uzoq muddatli investitsiyalaridan qancha foyda olganligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasida aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari bo'yicha Vazirlar Mahkamasining «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida» gi⁸² qarori qabul qilindi. (2015- yil 28- iyuldagi 207-sonli). Mazkur qarorning ijrosi bo'yicha «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlari to'g'risi»da Nizom tasdiqlandi. Ushbu nizomda investitsiyalar rentabelligini tahlil qilish bo'yicha quyidagi ko'rsatkich berilgan (7.3-jadval).

7.3-jadval

Aksionerlar investitsiyasi rentabelligi ko'rsatkichini aniqlash hisob-kitobi

Ko'rsatkich	Aniqlanish formulasi	Me'yor	Mazmuni
Aksionerlar investitsiyasi rentabelligi (TSR — Total Shareholders Return)	Hisobot davri oxiriga aksiya bahosi – hisobot davri boshiga aksiya bahosi + hisobot davri davomida to'langan dividendlar / hisobot davri boshiga aksiya bahosi	Me'yor mavjud emas. Ahamiyati qanchalik yuqori bo'lsa, tashkilot yaxshi faoliyat ko'rsatgan bo'ladi. Mazkur ko'rsatkichni dinamikada va tarmoqning boshqa korxonalar bilan taqqoslagan holda tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.	O'zini qoplaydigan aksioner daromadlilik. Mazkur ko'rsatkich aksiyaning birja kotirovkalari natijasidagi va hisoblangan dividendlar bo'yicha o'zgarishlar natijasidagi aksioner daromadi me'yorini ko'rsatadi.

Uzoq muddatli investitsiyalar samaradorligini tahlil qilishda ularning rentabelligi, aylanuvchanligiga baho beriladi.

⁸¹ Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.:Sano-standart, 2017.

⁸² O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 30-son, 397-modda).

Uzoq muddatli investitsiyalar aylanuvchanligi deganda, ularning pulga aylanish tezligi tushuniladi. Aylanuvchanlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1) uzoq muddatli investitsiyalar aylanish koeffitsienti = Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum/ uzoq muddatli investitsiyalarning o'rtacha yillik qiymati. Ushbu koeffitsient uzoq muddatli investitsiyalarni bir yilda necha marta aylanishini bildiradi;

2). uzoq muddatli investitsiyalarni aylanish kuni = Uzoq muddatli investitsiyalarning o'rtacha yillik qiymati x Hisobot davri kuni (360) /Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum. Aylanish kuni, uzoq muddatli investitsiyalarni bir marta aylanib chiqish uchun necha kun ketganini ifodalaydi.

Endi uzoq muddatli investitsiyalar rentabelligi va aylanuvchanligini tahlil qilish uchun quyidagi 7.4-jadvalni tuzamiz.

7.4-jadval

Uzoq muddatli investitsiyalar aylanuvchanligi va rentabelligini tahlili

T.r.	Ko'rsatkichlar	Yil boshi	Yil oxiri	Farqi (+,-)
1.	Mahsulot sotishdan olingan sof tushum, m.s.	89577498,00	249943612,00	+160366114,00
2.	Sof foyda, m.s.	20154192,00	23259690,00	+3105498,00
3.	Uzoq muddatli investitsiyalar o'rtacha yillik qiymati, m.s.	1551642,00	780856,5	-770785,5
4.	Uzoq muddatli investitsiyalar aylanish koeffitsiyent (1 : 3)	57,73	320,09	+262,36
5.	Uzoq muddatli investitsiyalar aylanish davri, kunda (360/4)	6,23	1,125	-5,105
6.	Uzoq muddatli investitsiyalar rentabelligi, marta (2x 100/3)	1298,9	2978,7	+1679,8

7.4-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil obyektida uzoq muddatli investitsiyalarning aylanish koeffitsiyent yil oxirida 320,09 koeffitsiyentni tashkil qilib, 262,36 bandga oshgan. Aylanish kuni esa yil boshidagi 6,23 koeffitsientdan yil oxiriga kelib 1,125 koeffitsientga tushgan holda, 5,105 kunga tezlashgan. Buning asosiy sababi esa ularning hajmini kamayganligi bilan izohlanadi. Uzoq muddatli investitsiyalar aylanish davrini tezlashganligi ijobiy baholanadi.

7.4-jadvaldan ko'rinib turibdiki, tahlil obyektida uzoq muddatli investitsiyalar rentabelligi yil boshida 1298,9 martaga, yil oxirida esa 2978,7 martaga oshgan. Rentabellik darajasini oshishiga sof foyda hajmini ko'payganligi va uzoq muddatli investitsiyalar hajmini kamayganligi sabab bo'lgan.

Omili tahlil ichki imkoniyatlarni aniqlashga yo'l ochadi. Demak, korxonada boshqaruv ma'muriyati omilli tahlil natijasida aniqlangan imkoniyatlardan foydalanishi lozim.

Endi 7.4-jadval ma'lumotlari asosida uzoq muddatli investitsiyalar aylanish kunini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz (7.5 -jadval).

7.5 -jadval

Uzoq muddatli investitsiyalar aylanish kunini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni zanjirli almashtirish usuli bilan aniqlash

Hisobni tar-tib soni	Almashtirishni tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Umumlashgan ko'rsatkich – Uzoq muddatli investitsiyalarning aylanish kuni	Oldingi hisobga nisbatan farq (+,-)
		Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum	Uzoq muddatli investitsiyalarning o'rtacha yillik qiymati		
A	V	1	2	3 (2x360:1)	4
1	-	89577498,00	1551642,00	6,23	-
2	1	249943612,00	1551642,00	2,23	-4
3	2	249943612,00	780856,5	1,125	-1,105

Omillar balansi: -5,105 kun

7.5-jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, "Deutsche Kabel" aksiyadorlik jamiyatida uzoq muddatli investitsiyalarning aylanish kuni 5,105 kunga tezlashgan. Bu o'zgarish quyidagi omillar ta'sirida sodir bo'lgan:

1.Sof tushum hajmining 160366114,00 ming so'mga oshishi, uzoq muddatli investitsiyalarning aylanish kunini 4 kunga tezlashtirgan.

2. Uzoq muddatli investitsiyalarning o'rtacha yillik qiymatini 770785,5 ming so'mga kaayishi natijasida unung aylanish kuni 1,105 kunga tezlashgan.

Shunday qilib, barcha omillar ta'siri natijaning umumiy o'zgarishiga teng: (-4)+(-1,105)=-5,105 kun.

Demak, uzoq muddatli investitsiyalar tezlashuvining asosiy sababi jamiyatda sof tushum hajmining uzoq muddatli investitsiyalar hajmining oshishi hisoblanadi.

Shunday uzoq muddatli investitsiyalarning aylanib turishini tahlil qilish ularni moliyaviy holati barqarorligi tahlilining asosiy bosqichlaridan biri bo'lib, u hamma vaqt korxonada rahbari, tahlilchilar va auditorlarning e'tibor markazida bo'lishi lozim.

7.4.Xorijiy (tashqi) investitsiyalarni tahlil qilish

Har bir alohida mamlakatning jahon qamjamiyatidagi tutgan o'rni va salohiyati uning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Har qanday davlatning taraqqiyotida xorijiy investitsiyalar muayyan o'rin tutadi. Shuning uchun qam xorijiy investitsiyalarni o'z iqtisodiyotiga jalb qilishning oqilona yo'llarini tanlash O'zbekiston uchun eng muhim vazifalardan biri bo'lib qoldi.

Bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqib, jahonda investitsiyalar uchun qat'iy raqobatli kurash davom etmoqda. Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, respublika iqtisodiyotiga bevosita xorijiy investitsiyalar jalb qilinishini ta'minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni takomillashtirish, xorijiy investitsiyalarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini izchillik bilan o'tkazish mablag'larni respublikaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi

ustuvor yo'nalishlarda hamda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish bilan bog'liq yo'nalishlarda mujassam qilish respublikada o'tkazilayotgan investitsion siyosatning muhim tamoyillaridir.

O'zbekiston milliy iqtisodiyotini yuksaltirishda xorijiy investitsiyalarning o'rni va ahamiyati kun sayin oshib bormoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlanishi iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va uning barqaror sur'atlar bilan rivojlanishiga keng yo'l ochdi.

Jadal va mutanosib iqtisodiy o'sish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishda faol va aniq yo'naltirilgan investitsiya siyosati yuritish eng muhim omil hisoblanadi.

Respublikamiz iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning ahamiyati va o'rmini shu bilan izohlash mumkinki, ularning kiritilishi ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarni joriy etishni, texnik yangilash, mahsulotlar sifatini oshirish va uni jaxon bozoriga olib chiqish, iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtirish imkonini beradi.

Xorijiy investitsiya yuzasidan puxta qonunchilik tizimini yaratilganligi, respublikamizdagi ijtimoiy muxitni yaxshiligi, undagi tinchlik va osoyishtalik, arzon mehnat va moddiy resurslarning mavjudligi, mamlakatimizning geografik muhim xududda joylashganligi xorijiy investitsiyalarni jalb etishga, qo'shma korxonalarni ko'plab ochilishiga zamin yaratadi.

Mamlakatimizda 2018 yilda Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni tashkil etdi. Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard dollarlik 456 ta loyiha amalga oshirilmogda⁸³.

Tashqi investitsiya yuzasidan puxta qonunchilik tizimini yaratilganligi, respublikamizdagi ijtimoiy muhitni yaxshiligi, undagi tinchlik va osoyishtalik, arzon mehnat va moddiy resurslarning mavjudligi, mamlakatimizning geografik muhim hududda joylashganligi xorijiy investitsiyalarni jalb etishga, qo'shma korxonalarni ko'plab ochilishiga zamin yaratmogda.

O'zbekistonda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining moliya-kredit mexanizmidagi muammolarini tadqiq etishning dolzarbligi ushbu korxonalar faoliyatini tashkil etishda ayrim jiddiy kamchiliklar mavjudligi mamlakatimizga jalb etilgan xorijiy investitsiyalarning mintaqaviy notekis joylashganligi xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining mamlakatimiz iqtisodiyotini ustuvor tarmoqlarida yetarli darajada faoliyat ko'rsatmayotganligi bilan belgilanadi.

Hozirgi davrda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni barpo etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: korxonani tashkil etish sabablarini inobatga olish; sherik tanlash; xorijiy investitsiyalar ishtirokidashi korxonaga barpo etish haqida qaror qabul qilish.

Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonani tashkil qilish sabablarini asosan uch turkumini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ichki sabablar:

⁸³ www. stat.uz.

- yaratilgan ichki investitsiya muhitidan foydalanish;
- boshqaruvning yangi usullarini o'zlashtirish;
- zamonaviy va eng qulay tartibga erishish;
- mahalliy ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishni kengaytirish;
- xorij bozoriga kirib borishni tezlashtirish;
- ijtimoiy, madaniy va siyosiy bilimlarni kengaytirish;
- xodimlar malakasini oshirish.

2. Tashqi sabablar:

- jahon bozoriga chiqish;
 - sog'lom va samarali raqobat muhiti;
 - siyosiy keskinlikning yumshashi;
 - mahalliy hukumatning talablari.
- #### 3. Strategik sabablar:
- mamlakatda zamonaviy ish yuritish usullaridan foydalanish imkoniyati;
 - mustahkam xom ashyo bazasiga ega bo'lish;
 - texnologiyalar transferti;
 - ishlab chiqarishni kengaytirish.

Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarni samarali faoliyat yuritishi yuzasidan asosiy muammolari quyidagilardan iborat deyish mumkin;

- tashqi savdoni erkinlashtirish zaruriyati;
- intellektual mulk huquqlari himoyasi;
- bozor infratuzilmasi rivojlantirish;
- malakali kadrlarni tayyorlash masalasi;
- ochiq iqtisodiy xududni shakllantirish;
- soliqlar va bojxona qoidalarini qayta ko'rib chiqish masalalari hisoblanadi.

Investitsion faoliyatga ta'sir etuvchi asosiy jihatlar quyidagilardan iborat.

1.Iqtisodiy va moliyaviy faktorlar:

- soliq tizimi;
- bank tizimining ishonchligi, rivojlanishi va barqarorligi;
- byudjet daromadligi(defitsiti);
- energetik resurslar ta'riflarining o'zgarishi;
- inflyatsiya darajasi va boshqalar.

2.Ijtimoiy siyosiy faktorlar:

- siyosiy barqarorlik;
- demografik jaryon;
- aholining real daromadlari;
- ishsizlikning darajasi;
- kriminal holat darajasi va boshqalar.

3.Huquqiy faktorlar:

- qonunchilik bazasining yaratilganligi;
- me'yoriy hujjatlarning ishlab chiqilganligi;
- qonunchilik bazasining ishlash holati va boshqalar.

Bugungi kunda O'zbekistonda xorijiy investitsiyaning qaysi turini ko'proq jalb qilinishi kerak, degan savol tug'iladi. Avvalo, biz bugungi kunda xorijiy moddiy

investitsiyalarni o'zlashtirishimiz kerak. Bu bizga yangi texnologiyalar «nou-xau» va boshqa asosiy ishlab chiqarish fondlarini jalb qilish degani. Bu turdagi xorijiy investitsiyani jalb qilish hisobiga quyidagi yutuqlarni erishish mumkin:

- asosiy ishlab chiqarish hisobiga fond qaytimi ko'rsatkichi oshadi;
- asosiy ishlab chiqarishning o'sishi byudjet tushumini oshiradi;
- asosiy ishlab chiqarish ishsizlikni kamaytiradi;
- va nihoyat, respublikada aholini import tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabi qondirilishiga qisman erishiladi.

Shu bilan birga mamlakatimizda investitsion muhitga ham katta e'tibor berishimiz kerak. O'z o'rnida, agar investitsion muhit yomon bo'lsa, investitsiya qo'shni davlatlarga oqadi.

Tayanch so'zlar: investitsiya, investitsion faoliyat, investitsiya shakllari va turlari, kapital qo'yilmalar, investitsiya loyihasi, ichki investitsiya, tashqi investitsiya, investitsiya tahlili, investitsiyalar samaradorligi, investitsiyalar daromadligi, xorijiy investitsiyalar.

Qisqa xulosa

Mazkur bobni o'rganish natijasida talabalar investitsiyaning iqtisodiy mohiyati, turlari, tahlilning vazifalari, investitsiyalar samaradorligini baholash usullarini, ichki investitsiyalardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullarini, xorijiy (tashqi) investitsiyalarni tahlil qilish masalalarini bilib oladilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiya tushunchasi va uning mazmunini bering?
2. Investitsiyaning qanday shakllari mavjud?
3. Investitsiyalar tahlilining maqsadi nimalardan iborat?
4. Investitsiyalarni moliyaviy manbalashga qanday manbalar kiradi?
5. Investitsion kapital dastlabki va kelgusi qiymatlari qanday aniqlanadi?
6. Investitsion loyihalarni moliyaviy tahlil etishning maqsadi va vazifalari nimada?
7. Investitsion loyihalarni moliyaviy tahlil etishning mazmunini tushuntirib bering?
8. Loyihalar samaradorligini baholash qanday amalga oshiriladi?
9. Uzoq muddatli investitsiyalar aylanuvchanligiga qanday omillar ta'sir qiladi?

Asosiy adabiotlar

1. Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.
2. Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. –T.: Iqtisod-moliya, 2013.

3. Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: Sano-standard, 2017.

4. Xoшимов А., Маджидов Ш. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. –Т.: Шарқ, 2014.

5. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.

6. Алексеева А.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. –М.: Финансы и статистика, 2010.

GLOSSARIY

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Atamaning mazmuni
Analiz	Анализ	Analysis	yunoncha "analysis" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish" degan ma'noni anglatadi yoki biror jarayonni o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari tatqiq qilish tushuniladi
Arifmetik tekshiruv	Арифметическая проверка	Arithmetic test	balans va aylanma qaydnoma (vedomostlar), Bosh daftardagi summalarini solishtirish, balans guruhlari va bo'limlari bo'yicha summalarini aktiv va passiv yakunlari tengligini hisoblash yo'li bilan amalga oshiriladi
Aktivlarni likvidliging	Ликвидность активов	liquidity of assets	balans likvidligini aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarni pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi
Asosiy vositalar	Основные средства	Fixed assets	korxonada ko'p yil foydalaniladigan mehnat qurollari: ya'ni binolar, inshootlar, mashinalar va asbob-uskunalar
Asosiy vositalar bilan ta'minlanish	Обеспеченность основными средствами	Provision of fixed assets	korxonaning biznes-rejasiga yoki o'tgan yillarga nisbatan asosiy fondlar bilan qurollanish darajasi
Aktiv (faol) asosiy fondlar	Активные основные средства	Active fixed assets	kuch beradigan mashinalar va asbob-uskunalar, ish mashinalari, o'tkazgich jihozlar, o'lchash va tartibga solish asboblari
Asosiy fondlarning eskirish koeffitsienti	Амортизация основных фондов	Depreciation of fixed assets	asosiy fondlarning eskirish summasi (balans aktivining 1-bo'limi) ularning boshlang'ich qiymatiga (balans aktivining 1-bo'limi) bo'linadi
Asosiy fondlarni	Коэффициент обновления	The coefficient of	yangi kelgan asosiy fondlar

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Atamaning mazmuni
yangilash koeffitsienti	основных фондов	fixed assets renewal	summasini asosiy fondlarning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak
Asosiy fondlarni chiqib ketish koeffitsienti	Коэффициент выбытия основных фондов	Coefficient of disposal of fixed assets	chiqib ketgan asosiy fondlar summasini ularning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak
Asosiy (operatsion) faoliyat bo'yicha pul oqimlari	Денежные потоки от основной деятельности	Cash flows from operating activities	xo'jalik jarayonlarini korxonaning pul mablag'lariga, foyda miqdoriga ta'sirini ifodalaydi
Aylanma mablag'lar	Оборотные средства	Current assets	aylanma fondlar, muomala fondlari va boshqa harakatdagi aktivlarda turgan pul mablag'lari
Boshqaruv tamoyillari	Принципы управления	Principles of management	iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida
Bankrotlik (iqtisodiy nochorlik)	Банкротства (экономический несостоятельность)	Bankrupt	xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'la hajmda bajarishga qodir emasligi
Boshqaruv tizimi	Системы управления	Control systems	boshqarishning maqsadlari, tarkibi, shakli va usullari majmuasi. U dinamik bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar o'zgarishi bilan uning unsurlarini aniq mazmuni ham o'zgaradi.
Boshqaruv tahlili	Управленческий анализ	Management review	korxonada ma'muriyati, mulk egasi va mutaxassislari tomonidan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishga solish hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan tahlildir

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
Balansni likvidligi	Ликвидность баланса	Balance liquidity	balansdagi likvid bo'lgan mablag'larning majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi
Brak mahsulot	Бракованная продукция	Bar products	tasdiqlangan andoza va texnika shartlariga mos kelmaydigan mahsulot
Balans	Баланс	Balance	lotincha "bis" – ikki marta, "band" – tarozi pallasi so'zlaridan tarkib topib, tom ma'noda ikki palla degan ma'noni anglatadi va tenglik tushunchasi sifatida ishlatiladi
Bir so'mlik tovar mahsulotiga ketgan xarajat	Затраты на один сум товарной продукции	The cost of one sum of commodity products	ishlab chiqarish tannarxini tovar mahsuloti hajmiga nisbati tariqasida aniqlanadi
Vertikal tahlil	Вертикальный анализ	Vertical analysis	mablag'lar va ularning tashkil topishi manbalarini, daromad va harajatlarni, moliyaviy hisobotlarning boshqa elementlarini tarkibiy (jamida tutgan ulushi bo'yicha) o'rganish usulidir
Gorizantal tahlil	Горизонтальный анализ	Horizontal Analysis	moliyaviy hisobot elementlari va va ularning moddalarini mutlaq va nisbiy farqlash asosida o'rganish usulidir
Deduksiya	Дедукция	Deduction	tadqiqot yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari o'tilishi tushuniladi
Debitor qarzlari	Дебиторская задолженность	Receivables	aynan tahlil qilinayotgan korxonaga aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi	Оборачиваемость дебиторской задолженности	Accounts receivable turnover	qarz majburiyatlarining undirib olish muddati va ularning aylanish koeffitsienti
Debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsienti	Коэффициент оборачиваемости дебиторской задолженности	Turnover ratio of receivables	sotishdan olingan sof tushumni debitorlik majburiyatlarining mavjud summasiga bo'lish asosida aniqlanadi.
Debitorlik qarzlarning aylanish kuni	Оборачиваемость дебиторской задолженности в днях	Accounts receivable turnover in days	debitorlik majburiyatlarining mavjud summasini tahlil etish davrini kalendar kuniga ko'paytirish va sotishdan olingan sof tushum summasiga bo'lish asosida aniqlanadi
Jami aktivlarni rentabelligi (mulk rentabelligi)	Рентабельность всех активов (рентабельность имущества)	Profitability of assets (return on assets)	korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. U sof foydani jami aktivlarning o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanadi
Joriy likvidlik koeffitsienti	Коэффициент текущей ликвидности	Current Ratio	aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga tog'ri kelishini ifodalaydi. U joriy aktivlarning joriy majburiyatlarga nisbati tariqasida aniqlanadi
Zanjirli almashtirish usuli	Метод цепной подстановки	Chain substitution method	natija o'zgarishiga uchta va undan ko'p omillar ta'sir ko'rsatsa, ular o'rtasidagi bog'liqlik funksional bo'lganda qo'llaniladigan usul
Induksiya	Индукция	Induction	tadqiqotni yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) xususiylikdan umumiylik sari o'tilishi tushuniladi
Ichki xo'jalik rezervlar (imkoniyatlari)	Внутрихозяйственные резервы	Intra reserves	xo'jalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy ta'sir etuvchi omillar

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Atamaning mazmuni
			harakatini kuchaytirish va ularning salbiy ta'sirini tugatish tushuniladi
Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari	Специальные способы экономического анализа	Special methods of economic analysis	taqqoslash, guruhlashtirish, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indeks, dinamika, bartaraf etish, zanjirli bog'lanish, yetakchi bo'g'inni ajratib qo'yish, koeffitsientlar, foizlar, o'rtacha miqdorlar, qayta hisoblash, ko'rsatkichlarning bajarilish foizi va o'sish sur'atidagi farq, mutlaq farq kabilar
Iqtisodiy-matematik usullar	Экономико-математические методы	Economic-mathematical methods	integral, korrelyasiya, regressiya, omillar tizimini determinlashgan modellarda aks ettirish, nazariy o'yin kabilar
Istiqbol tahlili	Перспективный анализ	Foresight	korxonaning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish sodir bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil
Investor	Инвестор	Investment	investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs
Investitsiya faoliyati	Инвестиционная деятельность	Investment activities	nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish, uzoq muddatli moddiy aktivlar sotib olish uchun yetkazib beruvchilarga to'langan pullar va unga tenglashtirilgan mablag' lar chiqim ustunida aks ettiriladi
Ish aktivligi	Деловая активность	Business activity	korxonaning bozordagi nufuzini, obro'sini, shuxratini, dong tartatishini belgilab beruvchi sifat belgisidir. Korxonada ish aktivligi deganda-uning asosiy va joriy aktivlarini aylanuvchanligi, qarzlarning oqlanuvchanligi tushuniladi

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Atamaning mazmuni
Ijtimoiy mehnat unumdorligi	Социальный производительность труда	Social productivity	moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan har bir ishlovchi hisobiga hosil qilingan milliy daromad miqdori bilan o'lchanadi
Individual mehnat unumdorligi	Индивидуальный производительность труда	Individual productivity	individual (yakka tartibda ishlovchining (lokal) uchastka, sexdagi, korxonada, tarmoqdagi) ishlovchining ishlab chiqargan mahsuloti
Kompleks tahlil	Комплексный анализ	Complex analysis	korxonada faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilish
Kredit	Кредит	Credit	ma'lum bir shartlar evaziga qarzga olingan mablag'
Kreditor qarzlari	Кредиторская задолженность	Accounts payable	o'zga korxonalar aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonada aylanmasida qatnashishi tushuniladi
Kreditor majburiyatlarining aylanuvchanligini	Оборачиваемость кредиторской задолженности	Accounts payable turnover	sof tushum hajmini kreditorlik majburiyatlarining mavjud summasiga bo'lish asosida aniqlanadi
Kreditorlik qarzlarning aylanish kuni	Оборачиваемость кредиторской задолженности в днях	Accounts payable turnover in days	kreditorlik majburiyatlarining mavjud summasini tahlil etish davrining kelendar kuniga ko'paytirish va sof tushum summasiga bo'lish asosida aniqlanadi
Leveraj	Лeverаж	Leverazh	xususiy kapitalning o'sgan qismi bo'lib, xususiy kapital rentabelligi koeffitsienti bilan jami investitsiyalar orasidagi farq koeffitsienti olinadi
Lizing	Лизинг	Lising	moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
			oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdin (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi
Marjinal daromad	Маржинальный доход	Marjinal profit	sotishdan olingan sof tushumdan o'zgaruvchan harajatlarni chegirish asosida topiladi
Moliyaviy hisobot	Финансовый отчетность	Financial statements	foydalanuvchilarning keng doirasining axborotlarga bo'lgan talablarini qondirish uchun tuziladi va vaqti vaqti bilan taqdim etiladigan manbalarni o'z ichiga oladi Moliyaviy hisobotlar va ularga beriladigan izohlar va tushuntirishlar moliyaviy hisobotni tarkibiy qismi hisoblanadi
Moliyaviy hisobtlarni o'qish Metod(usul)	Чтение финансовой отчетности Метод (способ)	Read of financial statements The method (method)	moliyaviy hisobotni manzilli o'rganish va tavsiflash
Metodologiya (uslubiyat)	Методология	Methodology	yunon tilidan olingan bo'lib, tabiat hamda jamiyatda sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarni o'rganish va bilish usulidir. Muayyan fanning predmetini o'rganish usuli muayyan fanning predmetini o'rgatish usuli, unda qo'llaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
Moliyaviy tahlil	Финансовый анализ	The financial analysis	xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga qaratilgan tahlildir
Material samarasi	Материал-отдача	Materials	moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi
Material sig'imi	Материало-емкость	Consumption of materials	bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha (necha tiyin) moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi
Moliyaviy natija	Финансовый результат	Financial results	korxonada faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanaigan yakunidir
Muddatli likvidlik koeffitsienti	Коэффициент срочной ликвидности	Quick ratio	u pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlarga bo'lish orqali aniqlanadi
Mutlaq likvidlik koeffitsienti	Коэффициент абсолютной ликвидности	Absolute liquidity ratio	pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi
Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	Коэффициент финансовой независимости	The financial independence	korxonaning o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi
Moliyaviy koeffitsientlar	Финансовые коэффициенты	Coefficients of financial	tahlili-bir yoki bir nechta moliyaviy hisobotlar elementlari va moddalarini o'zaro nisbatlash asosida aniqlanadigan ko'rsatkichlar asosida baholash usulidir
Mehnat omillari	Факторы труда	Labor factors	korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
Mehnat vositalari omillari	Факторы средств труда	Factors labor funds	korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi, tarkibi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar
Mehnat predmetlari omillari	Факторы предметов труда	Factors objects of labor	korxonaning xom-ashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligini hamda ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar
Mahsulotni bir tekisda ishlab chiqarish	Ритмичная производства продукции	Rhythmic production	mahsulotni tuzilgan jadval asosida, mahsulotning oldindan aniqlangan assortimenti va sifatiga muvofiq yetkazib berish va sotishni o'z vaqtida ta'minlanishi
Mahsulot Sifati	Качества продукции	Quality products	uning barcha mo'ljallangan maqsadda foydalanishga yaroqli xususiyatlarining majmuasi
Mehnat unumdorligi	Производительность труда	Productivity	moddiy ishlab chiqarishda vaqt birligi davomida hosil qilingan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi
Moddiy resurslar	Материальные ресурсы	Material resources	ishlab chiqarishning muayyan siklida foydalanishda bo'lgan va shu siklida ishlab chiqarilgan mahsulot (ish va xizmatlar) tannarxiga o'z qiymatini to'liq o'tkazib boruvchi buyumlar
Mahsulot tannarxi	Себестоимость продукции	Product cost	mahsulotni ishlab chiqarish, sotish va korxonada moliyaviy faoliyati bo'qyicha barcha xarajatlarning pul orqali ifodalanishi
Moliyaviy faoliyat	Финансовая деятельность	Financial activities	bo'limida aksiya chiqarishdan kelib tushgan tushum, uzoq va qisqa muddatli qarzlarning kelib tushishi va chiqimlar aks etadi.

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
Moddiy tekshiruvlar	Материальная проверка	Material inspection	moddiy boyliklar, pul mablag' lari haqiqiy qoldig' ini buxgalteriya xisobi ma'lumotlari bilan qiyoslash orqali amalga oshiriladi
Omili tahlil	Факторный анализ	Factor analysis	natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir doirasini hisoblash usullari majmuasini o'zida ifoda ettirgan tahlildir
Omilar	Факторы	Factors	u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar tushuniladi.
Operasion foyda (asosiy faoliyati foydasi)	Операционная прибыль (прибыль от основной деятельности)	Operating profit (operating profit)	yalpi foydadan davr xarajatlari va boshqa operasion xarajatlar chegirilishi va asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan foyda
Pul oqimlari	Денежные потоки	Monetary flows	pul va pul mablag' larining hamda so'm va o'zga ekvivalentlarining kirimi va chiqimi
Pul ekvivalentlari	Денежные эквиваленты	Cash equivalents	erkin almashtiriladigan qisqa muddatli likvidlanadigan, qiymati o'zgarishi xatariga kamroq moyil bo'lgan investitsiyalar
Pul mablag'lari	Денежные средства	Cash	kassadagi naqd pul va talab bo'yicha beriladigan depozitlar, shuningdek, hisob-kitob, valyuta va o'zga bank hisob raqamlaridagi mablag'lar
Passiv (nofaol) asosiy vositalar	Пассивные основные средства	Passive fixed assets	binolar, inshootlar va transport vositalari

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
Retrospektiv(joriy) tahlil	Ретроспективный (текущий) анализ	Retrospective (current) analysis	hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar hamda hisobdan tashqari axborot manbalariga asosan o'tkaziladigan tahlil
Rentabellik	Рентабельность	Profitability	jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich
Raqobat	Конкуренция	Competition	lotincha so'zdan olingan bo'lib, maqsadga erishish uchun kurash, korxonalar o'rtasidagi sof kurashni bildiradi
Sintez	Синтез	Synthesis	yunoncha "synthesis" so'zidan olinib, umumlashtirish degan ma'noni bildiradi yoki biror obyektini (hodisani, jarayonni) o'rganishda xususiylikdan umumiylik sari tadqiq tushuniladi
Sotilgan mahsulot	Реализованная продукция	Products sold	tovarlar iste'molchilarga jo'natilib, uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob-kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi
Sof mahsulot	Чистая продукция	Net output	tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy vositalar hamda nomoddiy faollarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq
Soliq to'lagunga qadar foyda	Прибыль до уплаты налогов	Profit before tax	umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga favquloddagi foydaning qo'shilishi va favquloddagi zararni chegirish orqali hosil bo'lgan foyda
Sof foyda	Чистая прибыль	Net profit	soliq to'lagunga qadar foydadan daromad (foйда) solig'i va foydadan boshqa soliqlar hamda

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
			yig'implarni chegirilishi orqali aniqlangan foyda
Taqqoslanadigan mahsulot	Сравнимая продукция	Comparable products	shu yil va undan oldingi yillarda seriyali va ommaviy tartibda ishlab chiqarilgan mahsulotning barcha turlari
Trend tahlili	Трендовый анализ	Trend analysis	asos ko'rsatkichiga nisbatan dinamik o'rganish usulidir
Taqqoslanmaydigan mahsulot	Несравнимая продукция	Comparable products	joriyyilda ishlab chiqarilgan mahsulotdir
Texnik-iqtisodiy tahlil	Технико-экономический анализ	Feasibility analysis	kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilining birikishi asosida hosil bo'lgan tahlil
Tovar mahsuloti	Товарная продукция	Commercial products	barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot
Taqsimlanmagan foyda	Нераспределенная прибыль	Retained earnings	korxonaning hisobida turgan sof foydasi
To'lov qobiliyati	Платежеспособность	Solvency	xo'jalikning muddati kelgan to'lov majburiyatlarini bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larning yetarli yoki kamchiligini aniqlash
Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda(hisobot foydasi)	Прибыль от общехозяйственной деятельности	Profit from general economic activity	operasion foydaga moliyaviy faoliyatning daromadlarini qo'shilishi va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar chegirilishi orqali hosil bo'lgan foyda
Ustav kapitali	Уставный капитал	Authorized capital	o'z mablag'lar manbaining asosinotashkil etadi

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingiliz tilida	Atamaning mazmuni
Fikrlar hujumi usuli	Метод мозгового штурма	Brain storm	biror bir muhim masalani, muammoni hal etish uchun tashkil qilingan bir qancha mutaxassislar va olimlardan iborat ijodiy guruhning g'oyalari majmuasidir
Funksional qiymat tahlili (F.Q.T)	Функционально-стоимостный анализ	Functional-cost analysis	har bir bajariladigan funksiyani (asosiy, yordamchi va keraksiz) qiymat jihatdan baholab, mahsulotning (ish, xizmat) samaradorligini va sifatini oshirgan holda keraksiz (disfunksiya) funksiyalarni bartaraf etish evaziga ichki xo'jalik rezervlarini axtarib topish va korxonaga aylantirishga (oborotiga) solishga qaratilgan tahlildir
Fond samarasi (qaytimi)	Фондотдача	Capital productivity	asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so'miga ishlab chiqariladigan mahsulot miqdoridir
Fond sig'imi	Фондоёмкость	Sapital intensity	bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarning qiymati
Yalpi ijtimoiy mahsulot	Валовая социальная продукция	The gross social product	moddiy ishlab chiqarishdagi barcha tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar
Yalpi foyda	Валовая прибыль	Gross profit	mahsulotni sotishdan tushgan daromadni tavsiflaydi va sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasining Qonunlari

1.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 8 dekabr 1992 yil (o'zgartirish va qo'shimchalar bilan).

2.O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" gi Qonuni. №404. 2016 йил 13апрел.

3.O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida» gi Qonuni (yangi tahrir). - T.: 2000 yil (o'zgartirish va qo'shimchalar bilan).

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari

4. «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining №PF 4947-son Farmoni. 2017 yil 7-fevral.

5.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida» PF-4720-son Farmoni. 2015 yil 24 aprel.

6.«2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini kelgusida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 15 avgustdagi PF-5024-son farmoyishi.

7.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 2008 yil 18 noyabrdagi PF-4053 – sonli Farmoni.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3946-son qarori. 2018 yil 19 sentyabr.

9.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 4 apreldagi "Auditorlik tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish hamda ular ko'rsatayotgan xizmatlar sifati uchun javobgarlikni oshirish to'g'risida"gi PQ-615-sonli Qarori.

10.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi «Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida»gi 207-sonli qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 30-son, 397-modda).

11.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 22 sentyabrdagi «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshirishlarning ahamiyatini oshirish to'g'risida»gi 365-sonli qarori.-T.: Xalq so'zi, 2000 yil 26 sentyabr.

III. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr.

13. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent. 2017 yil 16 yanvar. «Xalq so'zi» gazetasi (№ 11 (6705)).

14. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.

15. Mirziyoyev Sh. M. Demokratik islohotlarni izchil davom ettirish, xalqimiz uchun tinch va osoyishta, munosib hayot darajasini yaratish - barqaror taraqqiyot kafolatidir. – T.: O'zbekiston, 2017. – 22 b.

III. Sohaga oid me'yoriy hujjatlar

16. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. 5.02.1999 №54 son (o'zgartirish va qo'shimchalar bilan)

17. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2002 yil 27-dekabrda "Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish bo'yicha qoidalarni tasdiqlash to'g'risida"gi 140-son buyrug'i (O'zR AV tomonidan 24.01.2003 yilda 1209-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan).

18. O'zbekiston Respublikasining Auditorlik faoliyatining milliy standartlari. To'plam. T.: O'zR BAMA nashriyot markazi. 2018 .

19. O'zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobining milliy standartlari. To'plam. -T.: O'zR BAMA nashriyot markazi. 2018 .

IV. Asosiy adabiyotlar

20. Алексеева А.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. –М.: Финансы и статистика, 2010.

21. Vahabov A., Ishonqulov N., Ibrohimov A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2013.

22. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.

23. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебник. –М.: Бухгалтерский учет, 2013.

24. Pardayev M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Print Line Group, 2017.

25. Pardaev M.Q., Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012.

26. Raximov M. Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2015.

27. Селёзнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Учебник. –М.: Инфра-М, 2017.

29. Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.: Sano-standart, 2017.

30. Shoalimov A.X., va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. – T.: Lesson-press, 2016.

31. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа. Учебное пособие. – М.: ИРО «МР», 2012.

32. Shog'iyosov T. Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik -T.: Fan va texnologiya, 2012.

V. Qo'shimcha adabiyotlar

33. Артюшин В.В. Финансовый анализ. Учебное пособие. –М.: Юнити-Дана, 2010.

34. Akramov E.A. Korxonalarining moliyaviy holatining tahlili. O'quv qo'llanma.-T.: Moliya, 2003.

35. Leonard A. Bernstein. Financial statement analysis. Manual. –М. Finansi i statistika, 2002. Пер с англ Елисеева И.И.

36. Raximov M. Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O'quv –uslubiy qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2013.

37. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. -М.: Инфра-М, 2012.

38. Хасанов Б.А. и др. Анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. - T.: Sano-standart, 2017.

39. Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboyeva Sh. A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.: Iqtisodiyot, 2016.

40. Subramanyam K.R. Financial statement analysis./Eleventh edition. New York, Mc Graw-Hill Education, 2014, 814 pages.

41. Steven M. Bragg. Financial analysis: A business decision guide. 2nd edition. Colorado, Accounting Tools, Inc., 2014. –325 pages.

VI. Davriy nashrlar, statistik to'plamlar va hisobotlar

42. Azlarova D. Evaluation of efficiency of personnel management in the oil fating industry. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA, 2019. <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-68-49>.

43. Ilxamov Sh., Xodjayeva M., Bababekova G. Financial statements of the enterprise for use of higher efficiency internal audit analysis. Interiencia Journal (ISSN: 0378-1844). CARACAS, VENEZUELA. 2019. <http://intericienciajournal.com/index.html>.

44.Tadjibayeva Sh., Xamidova S .Main Aspect of the Analysis of Business Activity in The Conditions of Economic Devolpment. International Journal of Research in Managment & Business Studies, Vol. 8 Issue 10. India. 2019.

45.Xasanov B., Eshboyev U. Calculation of the capital sensitivty invested in the financial stability process. Indo Asian Journal multi disciplinary research. 2019. www.jpsscscientificpublications.com/journals/browser.php.

VII. Internet saytlari

46. www.gov.uz.

47. www.mf.uz .

48. www.stat.uz.

49. www.norma.uz.

50. www.web of scince.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I Bob. MOLIVAVIY HOLAT TAHLILI FANINING PREDMETI VA AXBOROT TIZIMI.....	6
1.1 Iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismlari.....	6
1.2. Moliyaviy tahlilning maqsadi, mazmuni va asosiy vazifalari.....	11
1.3. Moliyaviy tahlilni asosiy shakllari.....	13
1.4. Moliyaviy tahlilni tashqil etish bosqichlari, tamoyillari va subyektlari	17
1.5. Moliyaviy tahlil va uning axborot tizimi.....	20
1.6.Ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash va tahlilda avtomatlashtirilgan ish o'rinlarini tashkil etish.....	24
1.7. Moliyaviy hisobot shakllarini tahlil qilish masalalari.....	27
II Bob. BUXGALTERIYA BALANSINI GORIZONTAL, VERTIKAL VA TRENDLI TAHLILI	32
2.1. Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil qilish orqali firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishning mazmuni.....	32
2.2. Buxgalteriya balansining gorizontaal va vertikal tahlili.....	36
2.3. Buxgalteriya balansining trend tahlili.....	39
2.4. Firma va kompaniyalarning mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsientlarda baholanishi.....	40
2.5. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarining tahlili.....	46
2.6. Lizing hisobiga olingan mulklar tahlili.....	51
2.7. Firma va kompaniyalar balansini reyting baholash va moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi.....	53
III Bob. MAHSULOT SOTISHNING KRITIK DARAJASI VA FOYDALILIK TAHLILI.....	60
3.1. Moliyaviy natijalar to'g'rsidagi hisobot elementlari va uning ko'rsatkichlar tizimi.....	60
3.2. Realizatsiya hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va foyda aloqadorligining tahlili.....	66
3.3. Ishlab chiqarish xarajatlarini baholash.....	70
3.4. Marjinal daromad (foйда) kontributsiyasi va uning omilli tahlili.....	76
3.5. Kritik hajm darajasi, mahsulot ishlab chiqarish va sotishning foyda keltirish hajmini tahlili.....	79
3.6. Firma va kompaniyalar aktivlarini joylashtirish holati va uning foydalilikka ta'sirining tahlili.....	82
3.7. Firma va kompaniyalar passivlarini joylashtirish va uning foydalilikka ta'sirini tahlil qilish.....	84
IV Bob. IQTISODIY NOCHOR FIRMA VA KOMPANIYALAR FAOLIYATINI TAHLIL QILISHNING XUSUSIYATLARI	89
4.1. Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) tushunchasining mohiyati, firma va kompaniyalarda iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar va omillar.	89
4.2. Moliyaviy barqaror, moliyaviy xavf-xatari bor va moliyaviy no-barqaror firma va kompaniyalar faoliyatining tahlili.....	96

4.3. Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini (bankrotligini) ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	103
4.4. Iqtisodiy nochor firma va kompaniyalarni moliyaviy sog'lomlashtirish chora-tadbirlari	110
4.5. Bankrotlikni oldini olishda moliyaviy menejmentdan foydalanish.....	114
V Bob. FIRMA VA KOMPANIYALAR ISH VA BOZOR AKTIVLIGI TAHLILI.....	118
5.1. Firma va kompaniyalar ish va bozor aktivligining mohiyati va moliyaviy tahlili vazifalari.....	118
5.2. Firma va kompaniyalar ish aktivligini asosiy va aylanma kapital bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari tahlili.....	122
5.3. Firma va kompaniyalar ish aktivligini qarz kapitali bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari tahlili.....	141
5.4. Firma va kompaniyalar bozor aktivligi va uning omilli tahlili.....	150
VI Bob. FIRMA VA KOMPANIYALAR KREDITGA LAYOQATLIGINI TAHLILI.....	154
6.1. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatliligini baholashning mezonlari va moliyaviy tahlil vazifalari.....	154
6.2. Firma va kompaniyalarda, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlil.....	162
6.3. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatliligini baholashda mablag'lar likvidligi va to'lov qobiliyatining tahlili.....	164
6.4. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatliligini baholashning boshqa qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlili.....	171
6.5. Firma va kompaniyalarda kreditga layoqatlilikni amaliy chora-tadbirlari.....	174
6.6. Kreditga layoqatlilikni baholashning xorij tajribalari va ularni O'zbekiston Respublikasidagi tajribalar bilan muvofiqligi.....	175
VII BOB. FIRMA VA KOMPANIYALAR INVESTITSION FAOLIYATNI TAHLILI.....	179
7.1. Investitsiyaning mazmuni, mohiyati, turlari va moliyaviy tahlilning vazifalari.....	179
7.2. Investitsiyalar smaradorligini baholash usullari.....	182
7.3. Ichki investitsiyalar samaradorligini tahlil qilish.....	186
7.4. Xorijiy (tashqi) investitsiyalarni tahlil qilish.....	190
GLOSSARIY.....	195
FOQDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	208

A.X. SHOALIMOV, SH.A. TOJIBOYEVA

IQTISODIYOT SUBYEKTLARI MOLIYAVIY HOLATI TAHLILI

O'quv qo'llanma

“IQTISODIYOT” – 2020

Muharrir:

D.M. Mirhidoyatova

Musahhih:

A.O. Matxo jayev

Litsenziya raqami: №10-4286 14.02.2019. Bosishga 11.03.2020 da ruxsat etildi.
Bichimi 60x84^{1/16}. Ofset qog'oz. “Times” garnituras. Shartli bosma tabog'i: 13,25.
Adadi 20 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda.

«ZARAFSHON FOTO» XK matbaa bo'limida chop etildi, 100066.
Toshkent sh. Islom Karimov ko'chasi, 49-uy.